Over seksisme
racisme en
klassisme

De ziekte bestrijden, niet de patiënt

Anja Meulenbelt

Van Gennep | Amsterdam

De ziekte bestrijden, niet de patiënt

Anja Meulenbelt

De ziekte bestrijden, niet de patiënt

Over seksisme, racisme en klassisme

Van Gennep Amsterdam 1986

© 1985 Uitgeverij en boekhandel Van Gennep bv,
Spuistraat 283, 1012 VR Amsterdam
Foto omslag: Ine van den Broek
Omslagontwerp: Marjan Ott
Zetwerk: Park Press bv, Naarden
Druk: Drukkerij Ten Brink Meppel bv, Meppel
Bindwerk: Kramer Boekbinders bv, Apeldoorn

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Meulenbelt, Anja
De ziekte bestrijden, niet de patiënt : over seksisme,
racisme en klassisme / Anja Meulenbelt. – Amsterdam : Van Gennep
SISO 396.1+323.12 UDC 313.1 UGI 540
Trefw.: discriminatie.
ISBN 90-6012-644-0

Inhoud

Verantwoording 9
1. Inleiding op het thema 9
2. Motivatie en inspiratiebronnen 10
3. De opzet, het thema 13
4. Beperkingen 16
5. Persoonlijke verantwoording 18
6. Toegift: enkele biografische notities 20

I Onderdrukking 25

II Klasse 43
1. Inleiding 43
2. Klasse-indeling 45
3. De geleefde ervaring 50
4. Klassesocialisatie: je plaats kennen 56
5. School 65
6. Taal 74
7. De klassepositie van vrouwen: de theorie 77
8. De klassepositie van vrouwen: de praktijk 85
9. Feminisme en klasse 90
10. Klassisme binnen de vrouwenbeweging 96
11. Klasse en seksisme 103

III Racisme 109
1. Inleiding 109
2. Racisme en taalgebruik 110
3. Racisme als geleefde werkelijkheid 114
4. Verklaringen voor het ontstaan van racisme 119
5. Het gekoloniseerde bewustzijn: geïnternaliseerd racisme 122
6. Socialisatie van zwarte en witte kinderen 127
7. Aanleren van racisme 134
8. Racisme binnen de vrouwenbeweging 140
9. Klasse en kleur 150
10. Sekse en racisme, kleur en seksisme 154

IV Onderdrukking van Joden **161**
1. Inleiding 161
2. Onderdrukking van Joden 162
3. De historische positie van Joden 164
4. Jodendom en socialisatie 168
5. Geïnternaliseerde onderdrukking en antisemitisme 172
6. Relaties binnen en buiten het Jodendom 176

V Mannen **181**
1. Inleiding 181
2. Zijn mannen onderdrukt? 184
3. Mannen als potentiële bondgenoten 186
4. De socialisatie tot man 191
5. De schadelijkheid van sekserollen 194
6. Mannelijkheid, sekse en kleur 196
7. Aanknopingspunten 198

VI Perspectieven: hoop en wanhoop **203**
1. Inleiding 203
2. Separatisme of samenwerking? 206
3. Bondgenootschap 212
4. Bewustzijnsfasen 216
5. Slotwoord 223

Bibliografie **225**

Daarom wil ik je nu aanspreken. Om te zeggen: niemand, die verantwoordelijkheid probeert te nemen voor haar of zijn identiteit, zou zo alleen mogen zijn. Er moeten mensen zijn met wie we kunnen neerzitten en huilen, terwijl we niettemin tot de strijders gerekend worden.

Adrienne Rich

Verantwoording

1. Inleiding op het thema

'Het probleem is dat we niet weten wie we bedoelen als we wij zeggen',[1] schrijft Adrienne Rich. Wij vrouwen? Zijn de ervaringen van een Indische of Antilliaanse vrouw dezelfde als die van een witte Nederlandse? Streeft een vrouw uit de arbeidersklasse of van boerenafkomst dezelfde emancipatie na als een vrouw uit de middenklasse? Zijn onze verhoudingen met 'de mannen' hetzelfde, met zwarte mannen, Joodse mannen, buitenlandse mannen?

Het was in het begin van de jaren zeventig voor veel vrouwen een nieuwe ontdekking om 'wij' te kunnen zeggen. Wij vrouwen. Nadat wij ons zolang uitgesloten hadden gevoeld van de categorie 'mensen'. We zagen het gemeenschappelijke dat verborgen was gebleven zolang we van elkaar verdeeld waren, elk toegewezen aan of horend bij eigen man, vader, vriend of echtgenoot. Ik herinner me de werkgroepen op het eerste grote vrouwencongres in 1972, de groepen waarin getrouwde en ongetrouwde vrouwen ervaringen uitwisselden, de groep 'verdeel een heers' waarin echtgenotes en de vriendinnen van getrouwde mannen elkaar de waarheid zeiden. We zitten uiteindelijk allemaal in hetzelfde schuitje, concludeerden we, alle vrouwen delen binnen deze maatschappij een tweederangspositie. Allemaal worden we van mannen afhankelijk gehouden, verdienen we minder omdat we geacht worden te trouwen, allemaal moeten we minstens ons eigen huishouden doen, allemaal lopen we meer gevaar dan mannen op mishandeling, op seksueel geweld. Wij, vrouwen. Zeker waren er ook momenten van verwarring, van het gevoel dat er iets niet helemaal in orde was, in die eerste jaren van euforie. Bijvoorbeeld toen ik verzeild was geraakt in een groep vrouwen die met elkaar praatten over hun verhouding tot hun werksters, en het tot me doordrong dat de werksters, ook vrouwen, er niet bij waren. Meningsverschillen tijdens discussies hoe buitenlandse vrouwen,

1. In 'Een politiek van plaats', opgenomen in de bundel *Bloed, brood en poëzie*, p. 319.

Turkse, Marokkaanse, meer bij de vrouwenbeweging betrokken konden worden. Hoe krijgen we ze naar het vrouwenhuis, werd er gezegd. Ze. Wat hebben we ze te bieden zeiden anderen, wij moeten naar hen toe, niet zij naar ons. Scheuren in een veronderstelde eenheid. Het feminisme van de jaren tachtig wordt gekenmerkt door de erkenning van verschillen tussen vrouwen. Meidengroepen zeggen wij jongeren, tegenover jullie ouderen. VIDO-vrouwen zeggen wij ouderen, tegenover jullie jongeren. Zwarte vrouwen hebben zich georganiseerd en zeggen wij zwarten, tegenover jullie witten. Joodse vrouwen hebben eigen groepen, Turkse, Marokkaanse vrouwen. Lesbische vrouwen. Vrouwen uit de arbeidersklasse merken op dat ze zijn ondervertegenwoordigd in de vrouwenbeweging en organiseren eigen steungroepen, zo ook vrouwen uit andere klassen. Het vroegere 'wij' is niet langer onproblematisch, het blijkt vanaf het begin niet zo simpel het wij van 'wij vrouwen' te zijn geweest. Sommigen betreuren wat ze zien als een versnippering van de vrouwenbeweging, een uiteenvallen in fracties. Ik niet. Een geforceerde eenheid sluit altijd groepen uit, creëert nieuwe dominantie, bestrijdt één onderdrukking met het instandhouden van een andere. En was dat niet precies wat we de linkse beweging verweten, wij, de feministes van het eerste uur, dat onze belangen en ervaringen ondergeschikt werden gemaakt aan een vermeend 'algemeen' belang? 'Twee gedachten', zegt Adrienne Rich: 'er bestaat geen beweging die alleen "ik" weet te zeggen. Er bestaat geen collectieve beweging die voortdurend voor ieder van ons spreekt'.[2] Een nieuw wij, niet de pluralis majestatis van een dominante groep die namens de anderen denkt te spreken, maar het wij van: wij die van elkaar verschillen, wij die niet hetzelfde willen zijn, moet nog verworven worden. Om verschillen te overbruggen moeten we ze kennen.

2. Motivatie en inspiratiebronnen

Met dit boek zet ik een lijn voort die met *De schillen van de ui* is begonnen. In dat boek, dat gaat over seksesocialisatie, hoe zijn we vrouwen en mannen geworden, merk ik al op dat er meer verschillen tussen mensen zijn die meespelen in onze socialisatieprocessen dan die tussen vrouwen en mannen. Klasse speelt mee, etnische afkomst ook.[3] En om het ingewikkelder

te maken gaat het niet alleen om eenvoudige optelsommen. In de ervaring van personen zelf is een socialisatieproces ondeelbaar, is het één proces. 'Mannelijkheid' betekent in een hooglerarengezin iets anders dan in een gezin waarin de moeder schoonmaakt en de vader metaalbewerker is. Hoewel we de verschillende vormen van onderdrukking en de verschillende vormen van socialisatie kunnen *onderscheiden*, kunnen we ze niet *scheiden*. Mijn belangrijkste inspiratie voor deze inzichten, voor dit boek, komt uit mijn onderwijspraktijk. Ik geef les aan vrouwengroepen, nu zo'n 12 jaar. In die groepen delen we, studentes, docentes, met elkaar één factor: onze sekse. Juist door die gemeenschappelijkheid worden de onderlinge *verschillen* opvallender, de verschillen tussen lesbische en heterovrouwen, tussen moeders en niet-moeders, alleenlevenden en vrouwen met een gezin, verschillen in leeftijd. En daar weer doorheen: de verschillen in klasseafkomst.

Toen we in die groepen seksesocialisatie aan de orde stelden bleek steeds weer opnieuw dat niet alle aanwezige vrouwen dezelfde ervaringen meenemen. De opvoeding tot meisje is anders verlopen in een gezin waar de kinderen, ook de dochters, nooit mee hoefden te helpen, dan in een gezin waar de hulp van dochters al vroeg noodzakelijk was in het huishouden maar ook daarnaast, en meisjes jong van school af werden gehaald omdat het gezin ook van hún inkomen afhankelijk was. Het socialisatieverhaal van een Surinaamse vrouw is anders dan dat van een Nederlandse, zoals er zelfs al weer verschillen zijn tussen een Hindostaanse Surinaamse en een Creoolse Surinaamse. Op zoek naar theorie die aan zou sluiten bij die verschillen in ervaring bleek hoe weinig daarvan voorhanden is. Mijn belangrijkste motivatie voor dit boek is, enerzijds, iets neerleggen van de ontdekkingen die we in onze vrouwengroepen hebben gedaan, anderzijds te proberen de bestaande theorie zo te bewerken dat ze meer toepasbaar is als ondersteuning bij onderwijs, welzijnswerk en politiek werk dat geconfronteerd wordt met verschillen, verschillen in sekse, in kleur, in klasse. Hoewel ik me met dit boek daar expliciet op richt hoop ik dat het buiten de kaders van vrouwenstudies ook bruikbaar is, dat het 'vertaalbaar' is in andere situaties.

Behalve mijn onderwijspraktijk had ik meer inspiratiebronnen.

2. In 'Een politiek van plaats', p. 326.
3. *De schillen van de ui*, p. 25.

Met name het herwaarderingscounselen, ook wel co-counselen genoemd,[4] waarmee ik mijn eerste ervaringen opdeed in workshops die de verschillen tussen vrouwen en mannen, tussen zwart en wit, tussen Joods en niet-Joods of tussen klassen als uitgangspunt namen. Ik ben zowel door de methodiek als door de theorie ervan op nieuwe sporen gezet. Inspirerend waren ook de 'bondgenotengroepen' samen met zwarte en met Joodse vrouwen, waar ik eerst als participant aan mee deed en die ik later ook zelf heb geleid.[5]

De denkbeelden en ervaringen die in dit boek zijn verwerkt komen dus niet alleen van mij, hoewel de eindversie van dit boek geheel voor mijn verantwoording komt. Dit boek is niet ontstaan in een intellectueel vacuüm. Terwijl wij binnen het onderwijs aan het IVABO aan het werk waren om de verschillen tussen vrouwen duidelijk te maken en uit te werken gebeurde dat ook er buiten. In de tijd dat we onze eerste denkbeelden presenteerden in de 'Lente VO' onder het motto: 'Wat bindt en wat scheidt ons'[6] verscheen ook het 'Verschillennummer' van het feministische blad Katijf.[7]

Schrijven is een solitaire bezigheid, maar denken is collectief, zegt de Amerikaanse feministe Susan Griffin. Voor geen enkel boek dat ik schreef was dat zo waar als voor dit. Ervaringen van tien jaargangen vrouwengroepen hebben aan de gedachten in dit boek bijgedragen. De rij mensen die ik zou moeten bedanken is eindeloos, elk gezicht dat ik oproep brengt weer andere gezichten mee, van het jaar ervoor, van het jaar daarvoor. Uiteraard wil ik mijn collega's van het vrouwenteam van het IVABO bedanken, met wie we ons onderwijsprogramma ontwikkelden. Met name Joke Hermsen die een intermediair vormde tussen de ideeën uit het herwaarderingscounselen en het onderwijs.[8] Ik wil Gail Pheterson bedanken, die als eerste het 'bondgenotenconcept' introduceerde, en die de eerste groepen begeleidde voor zwarte en witte vrouwen, voor Joodse en niet-Joodse vrouwen. De mensen bij wie ik workshops liep: Ricky Sherover Marcuse, Emma Ramos Diaz, Diane Balser. Mensen die op een andere manier inspirerend waren: Jan van der Horst, Jaap Sanders, Lida van den Broek. Zwarte collega's: Fred Budike en Ronald May. Zwarte studentes en andere zwarte vrouwen: Julia da Lima, Philomena Essed, Astrid Roemer die me toeriep: 'Anja, er zijn geen mensen zonder kleur!' De vrouwen met wie ik in een groep oorlogservaringen verwerkte. Joodse vrouwen. Joodse vrienden. Gezichten die op-

duiken als ik over klasse schrijf. Geen van mijn boeken is zo dichtbevolkt als dit.
De ervaringen van de mensen met wie ik samenwerkte, van studenten en medegroepsgenoten, komen soms in dit boek voor. Als ze 'openbaar' zijn gemaakt, dat wil zeggen, in te zien zijn in scripties, dan heb ik ze letterlijk geciteerd, met bronvermelding. De andere ervaringen die als illustraties in dit boek voorkomen zijn bewerkt. Jarenlang heb ik aantekeningen gemaakt van wat mensen in vertrouwen vertelden, en er bij gezegd dat ik geen ervaring letterlijk zou gebruiken. Ik heb ze zo veranderd dat ze wel representatief zijn, maar niet meer specifiek voor één persoon. Mogelijke gelijkenis met bepaalde personen berust op het feit dat sommige van onze ervaringen nu eenmaal op elkaar lijken.
En als laatste wil ik bedanken Lydia Helwig, die het manuscript van dit boek van voortreffelijk kritisch commentaar voorzag, en Ruben David Drukker, die de bibliografie tikte.

3. De opzet, het thema

Er bestaat veel materiaal over vrouwenonderdrukking, over racisme en antisemitisme, over het klassensysteem waarin we leven en de gevolgen ervan voor mensen. Vrijwel al dat materiaal, met een enkele uitzondering, behandelt steeds één vorm van onderdrukking als een geïsoleerd gegeven. In dit boek probeer ik die drie grote systemen van onderdrukking, die niet naast elkaar bestaan maar door elkaar heen werken, zowel apart te behandelen, als de overeenkomsten en verbindingen ertussen aan te geven. Ik zie dat als een begin. Vrijwel elk onderdeel van dit boek vraagt om meer, meer verzamelde ervaringen, meer nadenken, meer uitwerking.
Ik heb in dit boek veel theorie gebruikt die ik elders vond, en die ook kan dienen om er verder mee te studeren. Maar vooral

4. Over co-counselen schreef ik een artikel getiteld 'Het persoonlijke blijft politiek', opgenomen in de bundel *Brood en rozen*.
5. Over bondgenotengroepen, zie Gail Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen*.
6. Mei 1982
7. 'Verschillen in de vrouwenbeweging', *Katijf* juni 1982.
8. Zie haar artikel in de bundel die in 1986 uitkomt bij uitgeverij VUGA: Anita Aerts e.a., *Vrouwen en welzijnswerk* (werktitel).

belangrijk is voor mij de geleefde ervaring die aanleiding geeft om meer te willen weten en meer te willen begrijpen. Dat impliceert een keuze. De verleiding om bestaande theorie verder uit te pluizen en te analyseren was vaak groot. Maar je kunt niet alles in één boek verwerken en dit boek is vooral bedoeld om licht te werpen op de praktijk, de dagelijkse praktijk waarin we leven, de praktijk van onderwijs, van beroep en van politieke beweging.
Het boek begint met een inleiding over het begrip 'onderdrukking' zoals ik dat hanteer. Dan komt het eerste hoofdstuk over klasse en klassesocialisatie. Hoe we geleerd hebben wat onze plaats is. Dan een hoofdstuk over kleur, over etnische verschillen, en over de verschillen in socialisatie die die met zich meebrengen voor witte en voor zwarte mensen. In beide hoofdstukken heb ik het ook expliciet over de positie van vrouwen binnen het klassensysteem en over de positie van vrouwen van kleur. Daarnaast is er aandacht voor de zelfkritiek die we nodig hebben: over racisme en klassisme binnen de vrouwenbeweging. Daarna volgt een klein hoofdstuk over Joodse onderdrukking, een apart hoofdstuk omdat antisemitisme zowel racisme is als daar op essentiële punten van verschilt. In dat hoofdstuk probeer ik duidelijk te maken wat we moeten verstaan onder onderdrukking van Joden, en ook daarbij, wat dat betekent voor onze socialisatie.
In het hoofdstuk daarna komt ik terug op een oud thema: mannen.
Vanuit de eerste hoofdstukken, over klasse en over kleur, wil ik opnieuw kijken naar de positie van mannen, en hoe we daar als vrouwen mee omgaan.
In het laatste hoofdstuk probeer ik de lijnen van de voorafgaande hoofdstukken bij elkaar te krijgen. ik heb het daar over bewustwordingsprocessen rondom klassisme, seksisme en racisme, en over mogelijke samenwerking. Wat kunnen onderdrukte groepen samen doen, en wat loopt beter binnen de eigen kring? De aloude vraag over separatisme versus integratie en samenwerking komt aan de orde. Wat kunnen mensen uit de onderdrukte groep verwachten van mensen uit de dominante groep, is bondgenootschap mogelijk? Wat zijn de hindernissen daarbij?

In dit boek ligt meer de nadruk op socialisatie, hoe zijn we eworden wat we zijn, hoe hebben we de normen van de do-

minante groepen overgenomen, hoe hebben we onderdrukking 'geïnternaliseerd', dan op de maatschappelijke en economische oorzaken van onderdrukking. Ik weet dat dat binnen veel progressieve groepen een nogal controversiële kwestie is. Als racisme en seksisme verankerd liggen in de maatschappelijke structuren, als we in een klassenmaatschappij leven waarbij de hiërarchie wordt bepaald door economische belangen, dan helpt het niets om in kamertjes op kussentjes te slaan omdat je vroeger zo slecht bent behandeld, en helpt het ook niets om de 'racist in jezelf' te zoeken zolang de grote racist daarbuiten nog gewoon zijn gang kan gaan, wordt er gezegd.

Dat bestrijding van maatschappelijke ongelijkheid ook op maatschappelijk niveau moet worden uitgevochten, daar ben ik het geheel mee eens. Toch vind ik het óók belangrijk om ons bezig te houden met socialisatie, en vind ik het géén tijdverlies om ons af te vragen wat ons vroeger is aangedaan, en ook géén tijdverlies om ons als witten bezig te houden met de racistische boodschappen die we hebben meegekregen.

In de eerste jaren van ons leven krijgen we de fundamentele gevoelens mee over onszelf en over anderen. We leren de anderen in te delen. Vrouw of man. Zwart of wit. Hoger of lager. We leren onszelf in te delen. En we nemen gelijk met die indeling de maatschappelijke waardering voor de verschillende posities over. Hoger is beter dan lager. Wit is beter dan zwart. Man is beter dan vrouw.

Die eerste jaren maken uit voor onze houding later. Opvattingen laten zich nog wel veranderen, en velen van ons hebben niet dezelfde meningen als die in ons ouderlijk huis gebruikelijk waren. We zijn gevoelig voor rechtvaardigheidsargumenten, en in een bepaalde mate bereid ons aan te passen als de maatschappelijke opvattingen veranderen. Veel mensen, vrouwen én mannen, zijn een stuk meer emancipatieminded dan tien jaar geleden. Veel vooroordelen over Joden of zwarten hoor je niet meer hardop te uiten en grote groepen mensen doen dat ook niet meer. Maar juist omdat de beïnvloeding zo vroeg is begonnen blijft er een laag emoties onder de laag opvattingen waar men niet zo makkelijk vat op heeft. Soms uit zich dat doordat het vooroordeel dat net is bestreden ogenblikkelijk vervangen wordt door een ander. Zo meldde een vormingswerkster na een buitengewoon geslaagd project om Nederlandse meisjes meer begrip bij te brengen over Turkse meisjes dat de weken erna opeens een opvallend vertoon van onbegrip en

minachting voor 'die flikkers' op gang kwam.
Ik heb ook mijn eigen ervaringen. In socialistische groepen waarin met grote eerbied werd gesproken over 'het proletariaat', je zag de edele, gespierde, optimistisch in de toekomst blikkende mannen al opdoemen, werd tegelijkertijd met een grote minachting gepraat over de 'verburgerlijking' van 'gewone' mensen, hun wansmaak en materialisme. Het 'klootjesvolk' was alleen maar uit op een auto en een kleurentelevisie. Waar we die 'echte' arbeiders dan moesten vinden, bleef wat onduidelijk. En als feministen hebben we vaak genoeg meegemaakt dat mannen met solidaire opvattingen, pratend in het modernste emancipatiejargon, op beslissende momenten in volstrekt irrationeel onfeministisch gedrag vervielen. Wat te doen met mannen die met hun hoofd zo'n respect hebben voor zelfstandige vrouwen, maar met hun lichaam een buitengewoon ongeëmancipeerde tuthola toch aantrekkelijker vinden?

4. Beperkingen

Socialisatie dus. Dit is geen handboek voor maatschappijverandering en het voeren van politieke actie, hoewel ik er van overtuigd ben dat meer oog voor socialisatieprocessen zeer zou helpen bij het ontwerpen van een effectievere samenwerking tussen groepen. Maar dat hoort bij de beperkingen van dit boek: geen globale visie over hoe we aan een klassenloze maatschappij zouden moeten komen, geen besprekingen van de voor- en nadelen van juridische strijd tegen discriminatie, veranderingen op de arbeidsmarkt, etc.
Er zijn meer beperkingen. Er is naast theoretisch materiaal veel praktijkmateriaal verzameld, maar niet op de wetenschappelijke wijze waardoor globale uitspraken verantwoord zouden zijn. Om te beginnen is het ervaringsmateriaal voornamelijk afkomstig van vrouwen. En als het om klasse gaat, of om kleur, dan zijn de ervaringen van vrouwen net zo min representatief voor de hele groep als de ervaringen van mannen dat zouden zijn.
Hoewel bijna alle klasse-achtergronden in de groepen vertegenwoordigd waren, gaat het dan meestal over de klassepositie van vroeger, niet om die van nu. De vrouwen die het bijvoorbeeld hebben over hoe het is om boerin te zijn, zijn het zelf niet of niet meer. En juist de ervaring om van een klasse naar

een andere te verschuiven is indringend. Ik weet bovendien meer van witte vrouwen dan van zwarte, omdat zwarte vrouwen tot nu toe, ook binnen de lesgroepen, een minderheid vormen. En ik weet weer meer van de ervaringen van Antilliaanse of Surinaamse vrouwen, dan van bijvoorbeeld Turkse vrouwen of Marokkaanse. De Joodse vrouwen die hun ervaringen met mij en de groepsleden gedeeld hebben waren vaker vrouwen die op zoek waren naar hun Jodendom, die één Joodse ouder hadden of er thuis 'niets meer aan deden' dan vrouwen die volgens de Halacha, de Joodse wet leven. En bij alle ervaringen geldt dat de gemiddelde leeftijd bijna veertig is. We hebben het over socialisatieprocessen van een generatie terug. Het is heel goed mogelijk dat de kinderen van nu, die op scholen zitten die wat betreft etnische afkomsten veel gemengder zijn dan die van ons destijds, met andere ervaringen thuiskomen. We moeten dus voorzichtig zijn met de ervaringen in dit boek, en oppassen dat we niet te snel vervallen in nieuwe stereotypen, zo zijn arbeidersvrouwen dus, zo zijn de ervaringen van zwarte vrouwen. Wat ik wil bereiken is een grotere bewustwording op het gebied van socialisatieprocessen, meer oog voor hoe achtergronden mee kunnen spelen in hoe we leven en hoe we met elkaar omgaan. Voor representatieve uitspraken over groepen en socialisatieprocessen is meer onderzoek nodig, en meer materiaal dat geschreven is door de groepen zelf.

Ik heb me beperkt tot de drie 'grote' onderdrukkingen, racisme, klassisme, seksisme. Maar er is natuurlijk meer. In het volgende hoofdstuk, over onderdrukking, noem ik ook andere factoren: leeftijd, al of niet opgenomen zijn in het arbeidsproces, seksuele voorkeur, factoren die soms wel in dit boek worden genoemd waar ze verband houden met de hoofdthema's, maar niet afzonderlijk worden uitgewerkt. En wie nagaat welke achtergrondservaringen voor mensen bepalend zijn komt ook op andere zaken. Het is niet mogelijk, bijvoorbeeld, om over Jodendom te praten zonder dat het woord oorlog valt. En als dat woord valt komen er meer ervaringen naar boven die mensen hebben gevormd. De ervaringen van Nederlandse mensen in Japanse kampen, bijvoorbeeld. Ervaringen van mensen, of van hun kinderen, die in de oorlog om andere redenen zijn vervolgd dan Joods zijn. Communisten. Zigeuners. Homoseksuelen. Dan blijkt dat ook de ervaringen van de kinderen van mensen die in het verzet hebben gezeten bepalend kunnen zijn voor hun verdere leven. En, hoewel de weerstanden bij veel

mensen groot zijn om dat te erkennen, zijn er ook de ervaringen van kinderen van NSB'ers en andere collaborateurs die verantwoordelijk werden gesteld voor de daden van hun ouders en van wie de ervaringen soms nauwelijks onderdoen voor die van andere vervolgden. Daarover heb ik het in dit boek allemaal niet, hoewel dergelijke ervaringen even belangrijke gevolgen kunnen hebben als de ervaringen waar ik het wel over heb. En er is nog een aspect dat ik in dit boek buiten beschouwing laat: de invloed van de godsdienst. Deels omdat ik in één boek niet teveel tegelijk overhoop wil halen, deels omdat ik daar gewoon weinig over weet.

5. Persoonlijke verantwoording

'Wat wilt u aan het antisemitisme doen?'
Abel Herzberg: *'Ik? Niets,* ik *ben geen antisemiet'*

Bij het schrijven van dit boek overvalt me een gevoel dat ik niet altijd had, zittend achter de schrijfmachine: het gevoel dat ik er misschien nog niet helemaal klaar voor ben. Nu weet ik wel dat elke analyse, elke uitspraak tijdelijk is en wordt ingehaald door nieuw denken. Dat de onzekerheid dit keer groter is heeft met iets anders te maken. Het probleem: niet weten wie we bedoelen als we 'wij' zeggen, is niet alleen het onderwerp, het is ook een probleem bij het schrijven zelf. Jaren geleden, op de Sociale Academie, schreef ik een scriptie die getiteld was: de ongehuwde moeder. In die hele scriptie kwam het woord ik, of wij, niet voor, alhoewel het voor iedereen duidelijk zal zijn geweest dat ik die scriptie schreef omdat ik zelf een ongehuwde moeder was. Toen ik het feminisme eenmaal had ontdekt schreef ik argeloos, en zonder twijfelen: ik. Wij. Als onderdrukte had ik recht van spreken.
Maar ik ben niet alleen een vrouw. Ik kom oorspronkelijk uit de hogere middenklasse, en na een huwelijk met een man uit een lagere klasse, na scheiding, armoede, uitkeringen en studie, ben ik opnieuw in de middenklasse beland. Behalve vrouw ben ik wit. Behalve vrouw ben ik niet-Joods. Dat besef doet me aarzelen, zoals ik zou willen dat meer mannen zouden aarzelen als ze het over vrouwen hebben, en over feminisme. Privileges hebben, aan de dominante kant van de scheidslijn staan maakt blind voor veel wat er aan de andere kant gebeurt. Met gemak leg ik iedereen uit wat vrouwenonderdrukking be-

tekent. Ik ben een expert van huis uit. Maar als lid van een dominante groep kan en mag ik niet 'namens' zwarte mensen spreken, namens de andere klassengroepen, namens Joden. Maar kan ik dan niets meer zeggen? Wie is er geholpen als ik passief mijn mond houd terwijl elke onderdrukte groep het woord voert namens zichzelf? Heb ik niet juist geleerd dat 'minderheidsproblemen' in feite de problemen zijn van de meerderheid?

Laat ik er van uitgaan dat er geen mensen zijn die zover buiten elke onderdrukking staan dat ze vanuit pure objectiviteit kunnen spreken. Laat ik er van uitgaan dat ik ongetwijfeld fouten zal maken als ik spreek over onderdrukking die ik zelf niet heb ervaren, maar dat ik bereid ben die fouten te corrigeren. 'We kunnen niet wachten', zegt Adrienne Rich, 'tot zij die niet beschadigd zijn de verbanden voor ons leggen. We kunnen niet wachten met spreken tot het voor ons helder is geworden en we het recht hebben om te spreken. Zuiverheid bestaat niet en deze ontwikkeling wordt tijdens ons leven niet afgesloten.'[9]

Ik sta in dit boek niet als een toeschouwer buiten de ervaringen waar ik het over heb. Zoals niemand in feite buiten man-vrouw verhoudingen staat, of buiten een klassensysteem. Met dat gegeven kun je twee kanten op. Je kunt doen alsof je een objectieve buitenstaander bent en je een 'objectieve' toon aanmeten. Praten over 'ze' als je 'wij' bedoelt. Er zijn onderzoekers die dat proberen, met wisselend succes, want meestal verraadt de eigen positie zich op z'n laatst bij de conclusies. Je kunt ook toegeven dat er geen objectieve positie mogelijk is en daarbij de eigen subjectiviteit zo helder mogelijk maken. Dat is mijn keuze. Als de eigen achtergrond zo meespeelt in hoe je de wereld waarneemt, als de biografische gegevens van een persoon zoveel uitmaken voor de bril waardoor men kijkt, dan kun je daar beter duidelijk over zijn. Ik heb een korte samenvatting van mijn eigen socialisatieverhaal toegevoegd. Met twee doelen: te laten zien hoe de eigen geschiedenis vanuit verschillende gezichtspunten kan worden herschreven, en om te laten zien vanuit welke ervaringen ik kijk. Voor wie zich er snel aan ergert als de auteur teveel ruimte inneemt en het zicht op het materiaal beneemt is het eenvoudig over te slaan.

9. Adrienne Rich, 'Gespleten vanaf de wortel', in *Bloed, brood en poëzie*, p. 275.

6. Toegift: enkele biografische notities

De collectieve geschiedenis van de mensheid moet steeds opnieuw herschreven worden. Vanuit de positie van de arbeidende klasse, het 'gewone volk' ziet de geschiedenis er anders uit dan vanuit de positie van de heersers. Hetzelfde geldt voor vrouwen. En voor mensen van kleur. Hetzelfde geldt ook voor de persoonlijke geschiedenis. Over mijn geschiedenis als vrouw, en mijn wording als feministe, schreef ik in *De schaamte voorbij*. Zou ik het verhaal opnieuw schrijven dan zou ik het niet meer alleen hebben over mijzelf als vrouw tegenover mannen. Ik zou het hebben over klasse, en over kleur.
Ik komt uit de hogere middenklasse. Een ondernemer als vader, eigenaar/directeur van een bedrijf. Een moeder die haar eigen beroep, onderwijzeres, had opgegeven. Ik had een zogenaamde beschermde jeugd. Van alles genoeg. Weggehouden van andere milieus. In de arbeidersbuurten van de stad waar ik woonde kwam ik als kind nooit. Je reed er met de auto doorheen. De middenklasseboodschappen: iedereen die wil werken kan ook iets bereiken. De onderliggende, niet uitgesproken boodschap: wie niets bereikt heeft dat aan zichzelf te danken. Wat het me aan positiefs opleverde: ondernemingslust. Niet passief afwachten tot iemand me zou komen helpen. Als je iets wilt bereiken zul je het zelf op moeten knappen. Wat het me aan negatiefs opleverde: een langdurig onbegrip voor mensen die het in deze maatschappij niet redden.
Mijn hele geschiedenis is een illustratie voor de these dat de klassepositie van vrouwen afhankelijk is van mannen. Van directeursdochter werd ik de vrouw van een min of meer geschoolde arbeider. De klap van de overgang was enorm. Voor het eerst maakte ik mee hoe verschillend je behandeld wordt in winkels als je weinig geld hebt in plaats van kennelijk te horen bij de welgestelden. Het leven van de mensen in de arbeidersbuurt waar ik terecht kwam schokte me. Ik worstelde met de oordelen die ik van huis uit had gekregen, ik vond de mensen om me heen hard, hun smaak 'ordinair'. Ik deelde hun economische positie, maar ik voelde me natuurlijk 'beter' en dat zal ik mijn jonge echtgenoot, als reactie op zijn verwachting dat ik mij als vrouw dienstbaar zou opstellen, zeker hebben laten merken.
Na de scheiding: leven van uitkeringen en los werk. Een studie. Langzamerhand opnieuw terechtgekomen in de middenklasse, nu niet via een man, maar zelfstandig.

Dat ik me vervolgens als socialist heb ontwikkeld heeft met die ervaringen te maken, ik heb de verschillen in mijn eigen leven kunnen voelen. Maar het was ook het afzetten tegen het ouderlijk milieu. Ik vond het niet makkelijk om met de jongens te werken toen ik stage deed in het vormingswerk bedrijfsjeugd. Ik deed onhandige pogingen om de kloof tussen hen en mij te overbruggen door plat te gaan praten, maar daar stonk natuurlijk niemand in. Voor hen bleef ik iemand uit een andere klasse, en ze pestten me terug met hun seksisme.
Nog voor het feminisme opnieuw werd ontdekt voelde ik me verwant met bewegingen die tegen onderdrukking waren. Racisme. Toen er mensen werden uitgenodigd om in Nederland mee te werken als solidariteitscomité met de Black Panther Party deed ik mee. Op een of andere manier voelde ik me erg verwant met de woede, de kracht waarmee ze tegen het bestaande systeem ageerden. Dat was ook de eerste keer dat ik direct omging met de Surinaamse mensen die ook in het comité zaten. Van hen leerde ik dat er niet alleen racisme was in de Verenigde Staten, maar ook hier, in de koloniale relatie met Suriname. Dat was nogal een schokkende ervaring voor me, wat veraf leek kwam nu dichtbij. Nog dichterbij toen Eldridge Cleaver ons duidelijk maakte dat alle witten betrokken waren: 'wie geen deel uitmaakt van de oplossing maakt deel uit van het probleem'. De consequentie was uiteindelijk dat zwarten zelf de leiding wilden hebben over hun bevrijdingsbeweging: de witten moesten eruit.
Toen begon voor mij de vrouwenbeweging. Nu ging het niet over anderen maar over mij. Pas na tien jaar intensief met feminisme bezig te zijn geweest 'herinnerde' ik me opnieuw dat er meer verschillen waren dan die tussen vrouwen en mannen. Het waren de directe confrontaties binnen de vrouwenbeweging zelf die duidelijk maakten dat we niet alleen van de onderlinge overeenkomsten uit konden gaan. Dát was een wat pijnlijke ontdekking, want ik was volledig opgegaan in dat euforische gevoel dat we als vrouwen bij elkaar hoorden en samen de wereld wel op zijn kop zouden zetten. Ik merkte dat het op een bepaalde manier ook wel comfortabel is om bij een onderdrukte groep te horen. Je hebt altijd gelijk. Over vrouwenonderdrukking hoefde niemand me iets te vertellen.
Toen linkse mannen ons verweten dat we de klassentegenstellingen vergaten wees ik dat af als een mannelijke poging om verdeeldheid te zaaien tussen de vrouwen. Ik zag het als een

seksistische tegenaanval en dat was het ook. Moeilijker werd het toen de kritiek niet van buiten de vrouwenbeweging kwam, maar van binnen. Feministes uit de arbeidersklasse, het bleken er niet veel te zijn, en zwarte vrouwen die met hun eigen groepen begonnen. Tot dan toe had ik antiracisme en socialisme vooral gezien als het hebben van de juiste opvattingen. Natuurlijk had ik die, en daarmee voelde ik me vrijgesteld van verder nadenken over mijn eigen positie. Nu kwamen andere vrouwen mij vertellen dat ik niet alleen onderdrukt was, met hen samen, maar ook een aantal privileges had die zij niet hadden. Er kwamen nieuwe vragen op. Waarom had ik eigenlijk geen zwarte vrienden of vriendinnen? Waarom voelde ik me ten opzichte van zwarte mensen zoveel onzekerder en verwarder, waarom werd ik zo geïrriteerd bij kritiek? En wat moest ik met de verwijten van de vrouwen uit de arbeidersklasse? Kon ik het helpen? Ik had het kapitalisme toch niet uitgevonden?

Opnieuw werd ik met mijn neus op mijn eigen geschiedenis gedrukt, maar nu niet alleen uit het oogpunt van seksesocialisatie, maar ook vanuit mijn opvoeding als wit kind uit de hogere middenklasse. De ervaringen die ik nu opdeed, als lid van een dominante groep tegenover mensen met minder kansen dan ik, lieten me bovendien opnieuw kijken naar de verhouding tussen vrouwen en mannen, met name tussen feministische vrouwen en mannen. Hadden wij destijds de 'linkse jongens' het vuur niet net zo na aan de schenen gelegd als zwarte vrouwen dat nu met ons, witte feministes deden? En hadden die linkse mannen niet net zo gereageerd als wij nu, eerst ontkennend, later schuldbewust?

Al die jaren zou ik het ontkend hebben dat ik ook privileges had. Als vrouw was ik toch immers onderdrukt? Nu kan ik zien dat ik blinde vlekken meegenomen heb uit de klasse waar ik uit voortkom. Ik kan zien dat ik mijn huidige positie niet alleen heb bereikt door hard werken, maar ook door een gemak in het omgaan met de taal, met voorbeelden in mijn omgeving van mensen die het 'ver' hadden gebracht. Ik kan zien dat er meer dan één boodschap is meegegeven in mijn leven over mensen met een andere kleur of een andere etnische afkomst. Aan de ene kant het oprecht gemeende: we zijn allemaal mensen, of iemand Joods is of niet doet er niets toe. Mijn ouders trokken de consequenties van die uitspraak tijdens de oorlog en werkten mee aan het in veiligheid brengen van Joodse kin-

deren. Dat noemden ze 'gewoon een kwestie van fatsoen' en die opvatting kreeg ik mee. Tegelijk kreeg ik ook andere boodschappen mee, verhulder, vermengd met klassisme. Die zwarte mensen die hier niet vandaan kwamen hoorden zich wel aan te passen aan onze normen, onze taal te spreken, onze kleren te dragen, zich als heren en dames te gedragen. Als ze dat niet deden, dan kon je maar weer zien dat ze toch 'anders' waren.

Terugkijkend zie ik dat ik deze ene geschiedenis, de mijne, steeds opnieuw moet herzien. Ik kan het bekijken vanuit de invloed die de oorlog erop heeft gehad, en de verbindingen met Joodse mensen. Ik kan er naar kijken vanuit de oordelen en vooroordelen die me meegegeven zijn over mensen met andere etnische achtergronden dan de mijne. Ik kan er naar kijken vanuit de klasseposities die ik heb gehad. Ik kan er naar kijken vanuit de relaties met vrouwen en de relaties met mannen. Elke keer is het hetzelfde verhaal en toch een ander.

Zo ziet de piramide van de kleine tirannen er uit: ieder die maatschappelijk onderdrukt wordt door iemand die machtiger is dan hij vindt iemand die minder machtig is dan hij waar hij zich tegen af kan zetten—en wordt op zijn beurt een tiran.

Albert Memmi

We moeten werken voor—vechten voor—de integratie van mannen en vrouwen, mens en mens. Frantz Fanon wees er op in Zwarte huid, blanke maskers, *dat de antisemiet uiteindelijk ook anti-neger is. Ik wil erop wijzen dat beiden uiteindelijk ook antifeministen zijn. En verder wil ik erop wijzen dat alle discriminatie uiteindelijk hetzelfde is: antihumanisme.*

Shirley Chisolm

Er bestaat ook verraad dat zo vaak en zo geroutineerd wordt gepleegd, dat het geen geheugenspoor nalaat, alleen een steeds aangroeiend residu van ellende, van doffe aangekoekte zelfhaat. Die daden van verraad krijgen vaak geen vorm in woorden, maar in zwijgen. Je zwijgt bij de grap waar iedereen om lacht: de anti-vrouw grap, de racistische grap, de antisemitische grap. Je zwijgt en lijdt vervolgens aan geheugenverlies. En je drukt het weg als de taal van de onderdrukker komt uit de mond van wie je bewondert, van iemand die je heeft geraakt door zijn of haar moed of welsprekendheid: dat bedoelde ze niet echt, dat zei hij niet echt. *Maar het blijft ongezien aankoeken, als ketelsteen in een ketel.*

Adrienne Rich

I Onderdrukking

Een centrale term in dit boek is onderdrukking. Het is een beladen term, met associaties aan schuld, slachtoffers, complotten om mensen eronder te houden. Sommigen, die mensen niet willen indelen in hokjes en partijen, gebruiken de term niet. Wie zichzelf niet ziet als iemand die ten koste van anderen probeert de eigen positie te verbeteren of ervan overtuigd is niets tegen de 'anderen' te hebben, ziet zichzelf niet als 'onderdrukker'. En er zijn mensen die zichzelf niet graag definiëren als 'onderdrukt', met de bijsmaak van slachtofferdom en zieligheid. Andere mensen gebruiken de term onderdrukking te pas en te onpas, bij alles wat ze niet bevalt. Als iemand op je tenen gaat staan is het al een racist of seksist, en iedereen die een beetje te hard of te lang praat is al bezig om iemand anders te onderdrukken. Gezien de emotionele lading van de term en de misverstanden die het op kan roepen vind ik het belangrijk om duidelijkheid te verschaffen over wat ik onder onderdrukking versta en hoe ik hier met die term omspring. Ik wil daarmee ook duidelijk maken waarom ik de term onderdrukking niet wil vervangen door de minder beladen termen als 'discriminatie', 'vooroordelen' of 'achterstand'.
In dit hoofdstuk wil ik stellingsgewijze ingaan op de term onderdrukking, de erbij horende theorie zichtbaar maken die als een rode draad door dit boek loopt. In de hoofdstukken over racisme, klassisme, Joodse onderdrukking en mannen worden de stellingen dan verder aangekleed.

1

Onder onderdrukking versta ik een systeem van maatschappelijke ongelijkheid, waarbij er sprake is van een aantoonbare dominantie van één groep mensen over een andere. Die dominantie is meestal terug te vinden in de maatschappelijke structuren, zoals in een wetgeving die de ene groep meer voordelen biedt dan de andere, een arbeidsdeling die de ene groep een betere economische positie biedt dan de andere, een oververtegenwoordiging van de dominante groep op de plaatsen waar beslissingen worden genomen, zoals in het parlement, besturen van instellingen en bedrijven, de politieke partijen en de vakbeweging. Bovendien wordt deze ongelijkheid vaak bevestigd in het

gangbare denken, de ideologie, waarmee verklaringen worden aangedragen waarom het 'natuurlijk' is dat de ene groep een betere positie heeft dan de andere. Belangrijk bij deze definitie van onderdrukking vind ik dat het erom gaat dat het systeem zo *werkt*, ook als het niet per se zo *bedoeld* is. Daarmee wijk ik af van auteurs die in hun definitie van onderdrukking uitgaan van een intentie van de dominante groep. Een voorbeeld: Gail Pheterson schrijft: 'Onderdrukking is dominantie over groepen mensen *teneinde* ze in een afhankelijke en ondergeschikte positie te houden.'[1] (cursief van mij) of Albert Memmi, die bij zijn definitie van racisme schrijft dat het *doel* van racisme ligt in de overheersing[2] (cursief van mij). In beide definities lijkt het alsof er sprake is van een instantie die het nadrukkelijk nastreeft om bepaalde groepen eronder te houden. En een belangrijk punt is nu juist dat een onderdrukkend systeem de neiging heeft om zichzelf te reproduceren, ook als er nauwelijks mensen aan te wijzen zijn die dat willen. Zoals er bij sollicitaties geen sprake hoeft te zijn van de bedoeling om vrouwen, of mensen van kleur uit te sluiten van bepaalde banen, maar het wel als zodanig kan werken als de mensen in de sollicitatiecommissie zich niet bewust zijn van hun eigen vooroordelen, of niet zien dat de normen die ze bij de selectie hanteren in het nadeel kunnen werken van bepaalde categorieën mensen.
Dat is een reden waarom ik het wel heb over onderdrukking als systeem, maar de 'onderdrukkers' liever benoem als de dominante groep, en de 'onderdrukten' als de gedomineerde groep.[3] Zeker zijn er ook bewuste racisten en seksisten, die de intentie hebben om alle buitenlanders naar huis te sturen of vrouwen te verbieden betaald werk te hebben, maar het is voor het begrijpen van de mechanismen die onderdrukking in stand houden belangrijk om er rekening mee te houden dat er niet altijd sprake is van 'schuld'.

2

Onderdrukking gaat meestal gepaard met vooroordelen van de dominante groep ten opzichte van de gedomineerde. Onder vooroordeel versta ik een onterechte generalisatie over een bepaalde groep, of leden ervan. Een kenmerk van een vooroordeel is de hardnekkigheid ervan, ook als betere en genuanceerdere informatie voorhanden is.[4] Met het constateren van vooroordelen alleen (vrouwen zijn verzorgend van aard en dus ongeschikt voor de harde politiek, of, zwarten zijn nog niet zo

ver dat ze zelf de leiding kunnen nemen, of, boeren zijn wel slim maar niet intelligent), is het mechanisme van de onderdrukking nog niet voldoende verklaard. Albert Memmi onderscheidt ten aanzien van racisme en de vooroordelen die daarbij horen een aantal aspecten. Om te beginnen gaat het erom, een bepaalde groep als 'de andere' te definiëren. In de tweede plaats om waardeoordelen ten opzichte van die anderen die negatief uitvallen. En in de derde plaats om die waardeoordelen tegen de anderen te gebruiken.[5] Zo hebben veel groepen vooroordelen tegenover elkaar, maar hoeft dat niet per se te leiden tot onderdrukking. Roodharigen kunnen gezien worden als temperamentvoller. Dat is nog geen onderdrukking. Mensen kunnen de eigen culturele verworvenheden als aantrekkelijker ervaren dan die van een andere groep. Maar als Marokkanen hun eigen godsdienst waardevoller vinden dan het hier beleden Christendom dan is dat nog geen onderdrukking. Het definiëren als 'anders' is een voorwaarde voor onderdrukking, maar pas als er sprake is van een negatieve waardering, plus de *macht* om die oordelen tegen de anderen te gebruiken kunnen we het onderdrukking noemen. Zo hebben zwarte mensen ongetwijfeld niet alleen een positief beeld over witte mensen, en misschien zijn niet alle oordelen even terecht, maar omdat zwarten niet de macht hebben om vanuit die vooroordelen te handelen leidt het niet tot maatschappelijke ongelijkheid. Net zo min zijn alle oordelen van feministes over mannen terecht,

1. Gail Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen,* p. 100.
2. Albert Memmi, *Racisme, hoezo?,* p. 44.
3. Er zijn meerdere pogingen gedaan om termen te bedenken die wel rekening houden met de realiteit en die niet verdoezelen, maar minder emotioneel beladen zijn. Binnen het counselen wordt ook wel gewerkt met de uitdrukking 'targetgroup', dat wil zeggen, de groep die het doelwit is van onderdrukking. De dominante groep is daarbij de niet-doelwitgroep.
4. Zie voor de klassieke uitwerking van het begrip vooroordeel Allport, *The Nature of Prejudice.* Voor andere definities of besprekingen van de aard van vooroordelen o.a. Levin en Levin, *The Functions of Discrimination and Prejudice,* Philomena Essed, *Alledaags racisme,* p. 20, Frank Bovenkerk, *Omdat zij anders zijn,* p. 28.
5. Albert Memmi, *Racisme, hoezo?,* p. 35. Deze opvatting impliceert dat het geen zin heeft om te spreken over 'omgekeerd racisme' als leden van de gedomineerde groep meningen verkondigen over leden van de dominante groep die de laatsten niet bevallen. We kunnen daarbij bedenken dat onderdrukte groepen de dominante groep over het algemeen beter kennen dan omgekeerd en die vaak bovendien niet op hun best hebben meegemaakt.

maar aangezien vrouwen niet de macht hebben om mannen uit banen te sluiten, geen meerderheid hebben bij de politieke besluitvorming, geen economische positie hebben waarbij ze als regel mannen voor zich kunnen laten werken blijven dergelijke 'vooroordelen' machteloos, hebben, in doorsnee, weinig effect op het maatschappelijk machtsevenwicht.

Onderdrukte groepen worden dus niet alleen onderdrukt omdat ze ervaren worden als 'anders'. Racistische en seksistische taal kan zeer doen, maar woorden op zich hebben maar een beperkte macht. Wanneer iemand voor 'vuile Jood' wordt uitgescholden zijn het niet de woorden die het meeste kwaad aanrichten, de woorden kwetsen door de erachter liggende dreiging van geweld. Het zijn niet de seksistische beelden en woorden die op zichzelf zo erg zijn, het is de macht over vrouwen, de dreiging met geweld tegen vrouwen, die seksistische taal de lading geeft.[6] Als Surinaamse kinderen Hollandse kinderen uitschelden voor bleekscheet in antwoord op hun roetmop kunnen de vooroordelen erachter even 'racistisch' zijn, maar ze hebben niet de lading van de macht. Vooroordelen, hoewel ze de basis vormen van onderdrukking zijn pas werkelijk kwaadaardig door de context waarin ze gebruikt worden.

Een andere beperking van de term vooroordeel is dat het lijkt alsof het er alleen om gaat dat individuele mensen de verkeerde opvattingen hebben over andere mensen. Zeker waren het niet alleen verkeerde opvattingen, of misverstanden, die een massamoord op Joden veroorzaakten, stellen ook Brittan en Maynard in hun boek over seksisme, racisme en onderdrukking.[7]

Net zomin gaat het alleen om discriminatie. In de oorspronkelijke betekenis van het woord betekent dat niets meer dan 'onderscheid maken'. Zeker wordt er gediscrimineerd, wordt er onderscheid gemaakt, en worden bepaalde groepen daarbij benadeeld, maar net als bij de vooroordelen is er meer aan de hand dan individuele verkeerde opvattingen van leden van een andere groep.

Ook de term 'achterstand', veel gebruikt als een milde vorm van spreken over onderdrukte groepen, de 'achterstandsgroepen', verhult een belangrijk deel van het probleem. Zeker hebben de meeste onderdrukte groepen een 'achterstand' als we kijken naar onderwijskansen, de betere banen, inkomen etc. Maar als we het hebben over 'achterstand' is de blik alleen gericht op de gedomineerde groep, niet op de dominante. Alsof er alleen maar iets 'ingehaald' zou moeten worden, en dat niets

te maken zou hebben met de belangen, de vooroordelen, de houdingen van de dominante groep. Zo wordt feminisme, als het maar emancipatie werd genoemd, en het er alleen om gaat dat vrouwen een beetje meer opleiding krijgen, een beetje meer ruimte om zich te ontwikkelen, een beetje beter salaris en waardering, nog wel geaccepteerd, maar het echte seksisme wordt pas zichtbaar op het moment dat vrouwen zeggen dat niet alleen wijzelf wat te veranderen hebben, maar de mannen zeker ook. Het inhalen van de achterstand van een gedomineerde groep is niet mogelijk zonder dat het gevolgen heeft voor de dominante groep. Die wederzijdse afhankelijkheid van positie is in de term onderdrukking wel aanwezig, die uitgaat van twee, of in het geval van klasse, van meerdere 'partijen'. Bij de term 'achterstand' lijkt het alsof alleen de onderdrukten het probleem zijn, zoals het bij de termen 'vooroordeel' en 'discriminatie' alleen lijkt te gaan om de opvattingen en het gedrag van individuele mensen.

Vooroordelen (de opvattingen) en discriminatie (het gedrag) maken dus deel uit van onderdrukking, en achterstand is daar meestal een gevolg van.[8] Maar de term onderdrukking is door geen van de deeltermen te vervangen.

3

Dit gebruik van de term onderdrukking heeft een aantal implicaties. In de eerste plaats: *het betekent dat iemand onderdrukt kan zijn zonder zich onderdrukt te voelen*.[9] Bij onze socialisatie hoort dat we de neiging hebben om de bestaande verhoudingen als gegeven te zien, en om onaangename waarheden over het hoofd te zien. Veel mensen weigeren terecht zichzelf te zien als een 'slachtoffer', dan wel als een 'onderdrukker'. Maar

6. Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, p. 19.
7. Idem.
8. Over de relatie tussen discriminatie en vooroordeel zie o.a. Philomena Essed, *Alledaags racisme*, pp. 37 e.v. 'Dat de "Minderhedennota" zich consequent houdt aan termen als "achterstelling", "discriminatie" of "vooroordeel"', is (...) symptomatisch. Het woord "racisme" is omzeild. En daarmee de erkenning dat de Nederlandse samenleving zelf racistisch van aard is. Essed, p. 15. Over de termen discriminatie en vooroordeel ook: Frank Bovenkerk, *Omdat zij anders zijn*, pp. 21 e.v.
9. Gediscrimineerd *worden* is voor sommige mensen hetzelfde als je gediscrimineerd *voelen*. Het idee hierachter is dat discriminatie niet bestaat als je weigert je gediscrimineerd te voelen, schrijft Philomena Essed. *Alledaags rasisme*, p. 46.

onderdrukking is objectief aantoonbaar en aanwezig. Ook als ik mij in het minst niet zielig voel ben ik nog een vrouw, en loop dus kans op seksueel geweld als ik mij zonder 'bescherming' op straat beweeg. Ook al kiezen mijn mannelijke vrienden er niet voor om vrouwen te onderdrukken, als ze solliciteren naar een leidinggevende functie maken ze meer kans dan ik, nog steeds. Iemand met een arbeidersklasse-afkomst hoeft zich in het geheel niet minder te voelen dan iemand uit de middenklasse, dat neemt niet weg dat zijn of haar mogelijkheden om een eigen bedrijf te beginnen aanzienlijk kleiner zijn.
En een tweede implicatie: *niet elke slechte behandeling is hetzelfde als onderdrukking*. Mensen kunnen elkaar ik weet niet wat aandoen maar onderdrukking, in mijn definitie, is het pas wanneer dat verbonden is aan structurele ongelijkheid. Zo kan een vrouw, juist omdat het als haar taak wordt gezien om haar gezinsleden gelukkig te houden, haar man het leven zuur maken. Tot op zekere hoogte. Wanneer een man daarentegen zijn vrouw mishandelt is er meer aan de hand dan een individuele uiting van kwaadheid. Vrouwen zijn economisch afhankelijker dan mannen en kunnen vaak niet weg. Bezitten minder vaak een eigen woning, konden zich tot voor kort nauwelijks weren omdat het politieapparaat en de rechterlijke macht zich niet wilden mengen in wat ze als 'privé-aangelegenheden' zagen. Er is dus een onderscheid tussen slechte behandeling en onderdrukking. Daarmee geef ik geen enkel moreel oordeel. Moreel gezien kan ik het een vrouw die haar man pest net zo goed kwalijk nemen. Maar ik noem het geen onderdrukking. Zo kunnen zwarte mensen ook onaardige gedachten hebben over witte, en niet alle verwijten zijn per definitie terecht. Toch kan ik niet zeggen dat ik als witte nu door zwarte mensen wordt onderdrukt, omdat achter zo'n uitspraak geen structurele macht schuilt om mij uit banen te weren of om mijn kind een slechtere opleiding mee te geven. De term 'onderdrukking' als individueel verwijt bij alles wat iemand van iemand anders niet bevalt, leidt net als het ondoordacht gebruik van het woord 'fascisme' voor alles waar men tegen is, alleen tot inflatie van het begrip.

4

Er zijn binnen deze maatschappij meerdere vormen van onderdrukking, door en naast elkaar. Ik noem de drie 'grote' waarover dit boek gaat: overheersing van mannen over vrouwen:

seksisme. Overheersing van witte Nederlandse mensen over groepen met een donkere huidskleur, een andere etnische afkomst: racisme. Overheersing van mensen met betere banen en meer opleiding over de mensen met slechter of geen werk en lage opleidingen: 'klassisme'. Er zijn er meer die af en toe tussen de regels door meespelen maar die in dit boek niet expliciet aan de orde komen: de dominantie van heteroseksuele mensen over homoseksuele, bijvoorbeeld. Onderdrukking op leeftijd: jongeren aan de ene kant, ouderen aan de andere. Daarmee samenhangend: de tweederangspositie van iedereen die geen goede plaats heeft in het arbeidsproces. Mensen die lichamelijk niet aan de heersende norm voldoen, gehandicapten,[10] dikke mensen, doven, blinden, mensen die stotteren.

Onder deze verschillende vormen van onderdrukking speelt een algemene waar we allemaal mee te maken hebben: adultisme, de macht van volwassenen over kinderen. Belangrijk, omdat die macht van grote invloed is bij onze vroege socialisatie, en dus de basis vormt voor alles wat we op het gebied van de andere onderdrukkingen leren.

Uiteraard hebben al deze vormen van onderdrukking niet dezelfde consequenties. Er zijn gradaties. Maar ik zie weinig reden om cynisch uit te roepen wat ik wel eens hoor: als je zo begint kun je linkshandigen en bromfietsers ook wel op de lijst zetten. Wie zelf niet stottert, heeft makkelijk lachen.[11] Wie

10. In de Verenigde Staten is een poging gedaan om een term te vinden voor gehandicapten die niet stigmatiserend is, zoals 'physically challenged', mensen met een lichamelijke uitdaging. In Nederland wordt vanuit de groepen van gehandicapten zelf ook wel gewerkt met 'lichamelijk anders' zijn, waar bijvoorbeeld andere mensen die gediscrimineerd worden op het feit dat ze lichamelijk afwijken van de norm, zoals dikke mensen, maar die niet gehandicapt zijn, bij kunnen horen.

11. Zo stelt Anet Bleich (*De Groene Amsterdammer*, 'We groeien allemaal voorbij de pijn', 25 juli 1984) in een nogal badinerend stuk over co-counselen dat de daar gehanteerde lijst met onderdrukte categorieën op haar lachspieren werkt. Dat soort lachen is uiteraard voorbehouden aan degenen die niet horen tot de categorie waarover gelachen wordt, en is bij uitstek een symptoom van de onderdrukking waar we het over hebben. Zo zijn ook onschuldig lijkende grappen als Belgenmoppen niet erg leuk voor Vlamingen zelf, en kunnen we ons afvragen waar dit vanzelfsprekende culturele superioriteitsgevoel, want dat is het, op gebaseerd is en waar het toe dient. Überhaupt kunnen we ons afvragen wat de functie van 'humor' is, voor zover het daarbij keer op keer gaat om het afzetten tegen 'inferieur' geachte groepen. Zie ook: Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, p. 199.

zelf stottert weet hoe het is om vermeden te worden, voortdurend geconfronteerd te worden met het ongeduld van mensen, uitgesloten te worden uit gesprekken, en meer dan dat: te weten dat je aan veel sollicitaties niet eens hoeft te beginnen. Er zijn verschillen: 'onschuldige' vormen van vaak worden bespot aan de ene kant, tot de dreiging van totale vernietiging aan de andere. Zeker is er verschil tussen uitgelachen of uitgeroeid worden. Een Jodenmop is niet hetzelfde als een Belgenmop. Maar het mechanisme eronder is hetzelfde: je superieur kunnen voelen aan een ander. Geen enkele vorm van achterstelling of vernedering laat zich wegstrepen tegen een ergere, of is daarmee irrelevant, zeker niet voor de betrokkenen.

5

Er zijn verschillende verklaringswijzen voor het ontstaan van onderdrukking. Een historische verklaring, een teruggaan in de geschiedenis op zoek naar het eerste voorkomen van racisme, van vreemdelingenhaat en etnocentrisme. De geschiedenis van het ontstaan van de klassenmaatschappij. Een zoeken naar de eerste vormen van overheersing van vrouwen door mannen, in de hoop een maatschappijvorm aan te kunnen tonen waarin dat niet het geval was. Een economische verklaring. Uitbuiting en economische belangen zijn een belangrijke verklaringsgrond bij het aantonen van de oorzaken van onderdrukking. Er zijn sociologische en psychologische verklaringen van onderdrukking.

Ik ga er vanuit dat er niet één wijze van verklaren is die de enige juiste is.[12] Historische, economische, sociologische en psychologische verklaringen vullen elkaar aan. Verklaringen die alleen kijken naar psychologische factoren, die onderdrukkend gedrag zoeken in persoonlijkheidsstoornissen zonder oog te hebben voor de verhoudingen binnen de omringende maatschappij schieten tekort. Wie racistische opvattingen heeft en is opgegroeid tussen mensen die allemaal racistische opvattingen hebben is niet 'gestoord', die is alleen racistisch. Maar ook verklaringen die alleen kijken naar economische belangen schieten tekort, want ook al ligt de oorsprong van racisme in een vroeger kolonialisme, dat verklaart nog niet waarom mensen die in het geheel geen deel hebben of hadden aan die economische belangen toch ook racistische opvattingen hebben.

Er is dus bij onderdrukking sprake van meerdere factoren naast elkaar:

a. een historisch gegroeide ongelijkheid tussen groepen mensen;
b. een maatschappelijke context waar de ongelijkheid in is ingebed;
c. een overname van de ideologie die de ongelijkheid rationaliseert, in socialisatieprocessen, door grote groepen mensen en individuen;
d. en wellicht in een bepaalde mate ook individuele persoonlijkheidsstructuren die de ene persoon meer gevoelig maken voor vooroordelen dan de ander.

6
Er zijn overeenkomsten en verschillen tussen de verschillende vormen van onderdrukking. Overeenkomsten: bijna altijd gaat het om een al vroeg aangeleerde, geïnternaliseerde ongelijkheid. Vrijwel altijd gaat het om een onderverdeling in 'wij' en 'zij', waarbij de anderen negatieve eigenschappen toegeschreven krijgen die de maatschappelijke ongelijkheid moeten rechtvaardigen. Bijna altijd lijkt er ook een behoefte mee te spelen zich beter te kunnen voelen dan de anderen, superieur, en waarschijnlijk is die behoefte des te groter naarmate men zelf een slechtere maatschappelijke positie heeft. Soms lijkt het er nauwelijks toe te doen wélke andere groep aangewezen is om zich superieur aan te voelen, en lijken ze onderling inwisselbaar. Ook Memmi valt het in zijn studie over racisme op dat de uitsluitingsmechanismen op dezelfde principes berusten bij de onderdrukking van vrouwen, van homoseksuelen, van jongeren, van lichamelijk gehandicapten. Hij noemt het verschijnsel 'heterofobie', letterlijk, de angst voor de anderen.[13] En ook andere auteurs wijzen op de overeenkomsten, de internalisering van de vooroordelen, zowel bij de dominanten als bij de gedomineerde groep, zoals bij Pheterson,[14] de combinatie waarbij zowel de waardering van 'sekse' als van 'ras' vanaf heel jong wordt aangeleerd. Zoals Brittan en Maynard stellen: 'De praktijk van dominantie in één sfeer staat nooit geheel los

12. Daarin zijn meerdere auteurs het met me eens, zoals ook Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, p. 5.
13. Memmi, *Racisme, hoezo?*, p. 137. De uitdrukking kan verward worden met termen als hetero- en homoseksualiteit, en homofobie, angst voor eigen homoseksualiteit of die van een ander en zal daarom niet gangbaar worden.
14. Zie Gail Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen*.

van die praktijk in een andere sfeer. Wie arbeiders uitbuit heeft er niet veel moeite mee om zwarten uit te buiten. Wie thuis vrouw en kinderen overheerst heeft er geen moeite mee om op het werk mensen te overheersen (...) Onderdrukking is ondeelbaar. Waar we vrouwenonderdrukking tegenkomen vinden we ook onderdrukking van andere groepen. Waar we economische onderdrukking zien ontdekken we seksisme en racisme.'[15]

Al vaker zijn de overeenkomsten in opvattingen over zwarte mensen en vrouwen getrokken, beide groepen worden in het stereotype denken omschreven als kinderlijker, primitiever, dichter bij de natuur staand, onberekenbaarder dan de dominante groep, de witte mannen.[16] Otto Weininger legde een relatie tussen de eigenschappen van Joden en vrouwen, beide groepen zouden geen 'persoonlijkheid' hebben, geen gevoel voor waardigheid, geen gevoel voor goed en kwaad, geen geweten.[17] Het is geen toeval dat mensen die sterk racistisch denken vrijwel altijd ook seksistisch denken.[18]

De neiging van de dominante groepen, om de gedomineerde groepen te 'tolereren' zolang ze maar niet te zichtbaar zijn is voor de verschillende groepen soms opvallend hetzelfde. De neiging om gehandicapte mensen onzichtbaar te houden, weg te stoppen,[19] om van homoseksuelen te eisen dat ze er niet mee 'te koop lopen', hoewel heteroseksuelen dagelijks te koop lopen met hun normaliteit, het Joden kwalijk te nemen als ze hun Joodszijn niet verbergen, ook dat zijn uitsluitingsmechanismen.[20]

Maar er zijn ook verschillen, die minstens zo belangrijk zijn als de overeenkomsten. Zo staan bij seksisme en in een bepaalde mate ook bij racisme twee makkelijk identificeerbare groepen tegenover elkaar. Bij klasse is dat al ingewikkelder, omdat het gaat om een veel gelaagder systeem: meer een continuüm dan te onderscheiden groepen. Bijna iedereen heeft een groep boven zich en een groep onder zich.

En andere verschillen: verschillen in nabijheid en wederzijdse afhankelijkheid. Zwarte mensen en Joodse mensen kunnen door de witte c.q. de niet-Joodse mensen in principe buitengesloten worden. Buitenlanders kun je in principe terugsturen naar 'waar ze vandaan komen'. Vrouwen niet. Vrouwen kunnen maar in een bepaalde mate opgesloten worden in een getto. In het huishouden, weliswaar, in zogenaamde vrouwenberoepen, maar bij geen enkele andere onderdrukking leven

dominanten en gedomineerden zo nauw samen, in zo'n emotionele band. Dat heeft gevolgen. Zo blijkt vrouwenonderdrukking ook in het gezin plaats te vinden, en niet alleen in de openbaarheid, en wordt door veel mensen geweld tegen vrouwen niet als onderdrukking gedefinieerd. Wanneer buitenlanders of zwarte mensen het doelwit zijn van geweld wordt terecht de politieke lading ervan gezien. Wanneer vrouwen worden verkracht of vermoord lijken dat individuele gevallen te zijn, thuishorend in de privésfeer.

7

Onderdrukking en vooroordelen horen bij elkaar als de buitenkant en de binnenkant van hetzelfde fenomeen, en die vooroordelen leren we in de eerste socialisatie. Kinderen zijn in de eerste jaren van hun leven extreem afhankelijk van degenen die hen verzorgen. Haast letterlijk met de moedermelk nemen ze ook de eerste waarnemingen mee, het eerste gevoel dat de wereld hoort te zijn zoals ze die aantreffen. Het is de eerste 'internalisering' van opvattingen en houdingen. Via de taal, via de uitingen van de ouders, maar niet alleen door bewuste overbrenging. De afstand die de ouders houden tegenover 'de anderen' wordt geregistreerd, uitdrukkingen van afkeuring en goedkeuring waarvan de ouders zich niet eens bewust hoeven te zijn worden overgenomen. In *De schillen van de ui* heb ik

15. Brittan and Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, p. 180.
16. Zie bijv. Naomi Weisstein, *Women as Nigger*. Zwarte vrouwen wijzen erop dat de steeds weer terugkomende vergelijking tussen 'vrouwen' (alsof die allemaal wit zouden zijn) en 'zwarten' (alsof dat alleen maar mannen zijn) maakt dat zwarte vrouwen onzichtbaar blijven. Zie voor de verdere uitwerking van dit probleem de passage over racisme en feminisme in het hoofdstuk over kleur.
17. Otto Weininger, in *Geschlecht und Charakter* uit 1932.
18. Meerdere auteurs wijzen op dit samengaan van seksisme, racisme en antisemitisme. O.a. Brittan en Maynard. In Thomas F. Pettigrew, *The Mental Health Impact* werden onderzoeken geciteerd die het samengaan van racistische, seksistische, antisemitische en homofobische attituden bevestigen (p. 105).
19. Gail Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen*, p. 403.
20. Uitsluitingsmechanismen bestaan in feite vaak uit 'insluitingsmechanismen', dat wil zeggen, de neiging om het gezelschap te zoeken in de 'eigen' groep. Omdat uitsluiting van 'anderen' zelden bewust de bedoeling is wordt het mechanisme zelden als een symptoom van onderdrukking herkend. James M. Jones, *The Concept of Racism and its Changing Reality*, p. 33.

het aanleren van seksisme gelijk met een sekse-identiteit uitgebreid geïllustreerd. Een dergelijk proces geldt ook voor racisme, het aanleren van een eigen identiteit, een groepslidmaatschap, gevoelens en opvattingen tegenover de 'anderen'. En een dergelijk proces geldt ook ten aanzien van klasse, het leren van je plaats en het waarnemen van wie er 'hoger' en 'lager' zijn. Kinderen zijn daarbij overigens geen willoze klei die naar believen gevormd kunnen worden. In alle socialisatiegeschiedenissen zijn momenten te vinden van verzet en protest, of van een aangetast gevoel voor rechtvaardigheid door de handelingen van de machtiger volwassenen.[21] Het 'trauma van de medeplichtigheid' hoort er soms bij, de schaamte als je je hebt laten overhalen tot onrechtvaardigheden.[22] Deze vroege socialisatie is absoluut niet zo determinerend dat we later niet los zouden kunnen komen van de opvattingen van onze vroegere omgeving. Maar dat het, juist omdat het zo vroeg is begonnen, sporen nalaat lijkt me buiten kijf. En dat het om meer gaat dan alleen om 'opvattingen' ook.
Ik citeer Wertheim, die in een recent interview benadrukt dat racistische ideeën niet verdwijnen door de uiting ervan te verbieden: '... ik weet uit mijn koloniale ervaring hoe diep die "misverstanden" geworteld zijn. En ik heb het idee dat dit een kwestie is van heel langdurige opvoeding, waarmee men dit soort racistisch denken op den duur kan proberen terug te dringen.'[23] Die nadruk op de sociaal-psychologische dimensie van onderdrukking wordt niet door alle actiegroepen gedeeld, en volgens mij ten onrechte. Het lijkt me beter om meer zicht te krijgen op de mechanismen die onderdrukking in stand houden, en van daaruit te kijken hoe veranderingsstrategieën te ontwikkelen zijn die zowel met de economische als met de psychologische dimensies rekening houden.
Dat we al vanaf zo vroeg opgegroeid zijn in een maatschappij waarin een bepaalde mate van racisme, seksisme en klasseverschillen heel gewoon waren, en dat we daar hoe dan ook in onze socialisatie wat van hebben meegenomen betekent dat het geen zin heeft te praten in termen van 'schuld'. Schuld gaat over het verleden, en dat is niet meer te veranderen. En wie heeft er bewust voor gekozen zich tot racist of seksist of antisemiet te laten vormen? Schuld is een onproduktieve en verlammende emotie. Beter kunnen we er vanuit gaan dat we niet gekozen hebben voor het verleden en onze socialisatie, maar dat we desalniettemin verantwoordelijk zijn voor wat we

vervolgens doen.[24] Naarmate we meer oog krijgen voor de socialisatieprocessen wordt het duidelijker dat mensen niet geheel samenvallen met hun onderdrukkend gedrag, dat er oorzaken aan te wijzen zijn waarom iemand seksistische, klassistische of racistische opvattingen heeft geïnternaliseerd. De kunst is vervolgens, om de ziekte te bestrijden, en niet de patiënt.

21. In *Intersections of Gender and Class: Accomodation and Resistance by Working-Class and Affluent Females to Contradictory Sex-Role Ideologies* wijst Jean Anyon erop dat leden van een onderdrukte groep, in dit geval vrouwen, zich nooit voor honderd procent aanpassen, en zich zelden geheel verzetten. Voor de meeste mensen geldt een proces, een vormen van een overlevingsstrategie, waarbij tegelijkertijd zowel elementen van verzet als van aanpassing terug te vinden zijn. Zij baseert zich daarbij onder andere op het werk van Eugene Genovese, *Roll, Jordan, Roll: The World Slaves Made*, waarin beschreven wordt hoe zwarte slaven een overlevingsstrategie vormden waarbij ze accepteerden wat onvermijdelijk was, maar tegelijkertijd zowel individueel als als volk bleven vechten voor lichamelijke en psychische overlevingskansen. Er zijn veel vormen van verzet die nooit als zodanig zijn onderkend: langzaam werken en je dommer voordoen, bijvoorbeeld, bij slaven, of extreem 'vrouwelijk' gedrag bij meisjes op school: giechelen en fluisteren, zorgen dat de leerkracht zo geen vat op je krijgt.

22. De term 'het trauma van de medeplichtigheid' heb ik uit een lezing van Jeffrey Masson, de schrijver van *Traumatische ervaring of fantasie,* toen hij het had over Nederlandse niet-Joden, die na de eerste grote staking als gevolg van onder andere de represaillemaatregelen van de bezetter in grote getalen afzagen van enige ondersteuning van Joden. De gevolgen van dergelijke passieve medeplichtigheid zijn complex: verdringing van het gebeurde, ontkenning van eigen verantwoordelijkheid, vaak ook het leggen van de oorzaak van het eigen schuldgevoel bij de slachtoffers. Henryk Broder heeft het in *Der ewige Antisemit* over een dergelijk verschijnsel als hij beschrijft hoe veel antisemieten het de Joden kwalijk nemen dat zij zich nu schuldig zouden moeten voelen: het slachtoffer wordt gezien als de vervolger.

23. In: 'Een kwestie van langdurige opvoeding', gesprek met W.F. Wertheim over racisme door M. Hisschemöller en M. Fennema, p. 37.

24. Misschien is het zeer nadrukkelijke verschil dat ik hier maak tussen schuld en verantwoordelijkheid voor veel mensen een open deur. Toch kom ik nogal eens mensen tegen die ervan uitgaan dat het op je nemen van verantwoordelijkheid voor bestaande ongelijkheid hetzelfde is als 'schuldgevoel' en het daarmee afwijzen. Een recent voorbeeld van dat denken wordt geïllustreerd in *Vermoorde onschuld* van Herman Vuijsje, waarin hij tekeer gaat tegen 'schuld & boetepredikers' die het collectieve etiket 'racist' op alle witte Nederlanders van toepassing achten. 'Zomaar een beetje schuldbewustzijn is niet genoeg: men dient zich steeds te geselen met de eigen verdorvenheid', p. 30. Toch draagt Vuysje ongewild zelf de argumenten aan waarom het belangrijk is om niet eenvoudig te zeggen:

Gail Pheterson maakt een onderscheid tussen de gevolgen die socialisatieprocessen hebben voor de leden van de dominante groep, en de leden van de onderdrukte groep. *Geïnternaliseerde overheersing definieert ze als de verinnerlijking van vooroordelen tegenover de gedomineerde groep.* Dat kan zich uiten in gevoelens van meerderwaardigheid, normaliteit en zelfingenomenheid.[25] Deze gevoelens gaan vaak samen met een ontkenning van de werkelijkheid, met blinde vlekken, zeker als het gaat om het werkelijke leven van de 'anderen', projectie van de eigen ongewenste eigenschappen op die ander (niet de man heeft de vrouw overweldigd, maar zij heeft het uitgelokt, ze verleidde, ze vroeg erom). Angst, met name voor de agressie en de behoefte aan wraak bij de overheerste groep, en de schuldgevoelens die steeds opnieuw weggerationaliseerd moeten worden.

Het socialisatieproces aan de onderdrukte kant ziet er anders uit, en wordt door Pheterson gedefinieerd als *geïnternaliseerde onderdrukking*. Dat wil zeggen, de verinnerlijking en aanvaarding door individuen binnen een onderdrukte groep van de vooroordelen die in de dominante groep tegen hen bestaan. Dat kan zich uiten in zelfhaat, teruggetrokkenheid, minderwaardigheidsgevoelens, berusting, angst voor geweld, machteloosheid en dankbaarheid omdat men desalniettemin mag bestaan.[26]

Ook Wertheim vindt dat dit aspect niet mag worden vergeten, met name 'de verklaring van het feit dat de status van minderwaardigheid door de betrokken groepen tot op zekere hoogte wordt aanvaard. Dit sociaal-psychologische aspect, het internaliseren, zodat je zelf de ander ook als hoger gaat beschouwen is niet verklaard.'[27] Maar wie naar onze vroege socialisatieprocessen kijkt begrijpt er al meer van. Bij vrijwel iedereen is geïnternaliseerde onderdrukking te zien als een overlevingsstrategie, een poging om zich met een minimum aan pijn te handhaven. De pogingen om zichzelf onzichtbaar te maken: 'als ze niet weten dat ik een Jodin ben kunnen ze me niets doen'. De pogingen om erbij te horen, een 'meedoen met de boys' om je als vrouw tussen mannelijke collega's te handhaven en nog seksistischer te zijn dan zij, je af te zetten tegen de leden van de eigen groep, het zijn evenzovele pogingen om individueel de onderdrukking niet te hoeven voelen.

Niemand is grootgebracht in een sekseneutrale, kleurloze, klas-

seloze omgeving, en daar dragen we hoe dan ook de sporen van mee. Hoor ik dus ook bij degenen die zeggen dat alle witten racistisch zijn, alle mannen seksistisch? Met enige nuancering, ja. Maar het blijft nodig en nuttig om een onderscheid te maken tussen actief racisme en passief racisme, zoals onder andere Philomena Essed dat doet.[28] Dat betekent weer niet dat er toch niets aan te doen valt, omdat we geen van allen brandschoon door ons socialisatieproces zijn gerold. Ik geloof niet dat onderdrukte groepen voor de rest van hun leven slachtoffers zijn en daar nooit meer uit kunnen: een arbeidersbeweging, een vrouwenbeweging, eigen organisaties van zwarte mensen laten iets anders zien. Maar ik geloof wel dat er meer moet gebeuren dan alleen de *beslissing* om antiseksist of antiracist te zijn.

9

We kennen ondertussen allemaal wel het rijtje minder bedeelde 'minderheden'. Buitenlanders, vrouwen, Surinamers, homoseksuelen enz. *Wat het complexer maakt is dat het hierbij niet gaat om een eenvoudige optelsom van onderdrukkingen.* Om te beginnen houdt een optelsom geen rekening met het feit dat het geen elkaar uitsluitende categorieën zijn. De arbeidersklasse bestaat uit vrouwen en mannen. Buitenlanders idem. Homoseksuelen ook. Sommige homoseksuelen zijn zwart. Vrouwen zijn heteroseksueel of homoseksueel of beiden. In veel literatuur wordt daar weinig rekening mee gehou-

---

wij zijn niet schuldig aan het koloniale gedrag van onze voorouders en het daarbij te laten. Nederland was geen uitgesproken antisemitisch land. Toch was het mogelijk dat in de oorlog nog geen twintig procent van de 140.000 Nederlandse Joden de vervolgingen heeft overleefd. Van de gedeporteerden bestond ongeveer twintig procent uit verraden onderduikers (p. 154). Naast een aantal actieve verzetsmensen en een aantal actieve collaborateurs bestond de Nederlandse bevolking dus voor een groot gedeelte uit mensen die het niet hun schuld en niet hun verantwoordelijkheid achtten wat er met de Joden gebeurde. Niet alleen de actieve vervolgers zijn het probleem: ook de mensen die de andere kant opkijken omdat het hen niet aangaat. Met 'schuld' heeft het dus weinig uitstaande, wel met verantwoordelijkheid.

25. Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen,* p. 401.

26. Idem.

27. In Hisschemöller en Fennema, 'Een kwestie van langdurige opvoeding', p. 30.

28. In *Alledaags racisme,* pp. 35 e.v. Passief racisme is daarbij medeplichtig zijn aan het racisme afkomstig van anderen, door niet in te grijpen.

den. Het is al eerder opgemerkt dat de meeste literatuur over racisme er vanuit lijkt te gaan dat alle zwarten mannen zijn, en de meeste feministische literatuur doet alsof alle vrouwen wit zijn. Waar blijven dan de zwarte vrouwen? Dubbel onderdrukt, is de term die wel wordt gehanteerd als het bijvoorbeeld gaat om arbeidersvrouwen.[29] En lesbische zwarte vrouwen? Driedubbel onderdrukt. Maar wat dat precies betekent wordt zelden uitgezocht. Zoals Margaret Sloan, een van de oprichtsters van de Amerikaanse National Black Feminist Organization zegt: 'Het zou heel makkelijk zijn als de onderdrukker de week op zou delen en zou zeggen van maandag tot woensdag halen we haar onderuit omdat ze een vrouw is, en de rest van de week geven we er haar van langs omdat ze zwart is—maar zo gaat het niet.'[30]

Om het nog gecompliceerder te maken is bijna niemand alleen een optelsom van onderdrukkingen. Ik ben vrouw (onderdrukt) maar ook wit (dominant) en afkomstig uit de hogere middenklasse (ook dominant). Een vriend is zwart (onderdrukt), maar ook man (dominant) en heteroseksueel (dominant). Vrijwel niemand van ons hoort alleen maar bij de categorie onderdrukkers of de categorie onderdrukten, anders was de strategie om van onderdrukking af te komen aanzienlijk eenvoudiger. Elke 'minderheid' organiseert zichzelf, we bundelen de krachten en ziedaar: een grote meerderheid. Met als enige vijand een klein onpopulair groepje van witte heteroseksuele niet-Joodse middenklassemannen tussen de dertig en de veertig. Niet gehandicapt.

Dat mensen niet zo eenvoudig zijn in te delen is een bron van veel complicaties, zowel op politiek niveau als in de menselijke omgang en voor het vinden van een persoonlijke identiteit.

Nemen we de relatie tussen een zwarte man en een witte vrouw, of een man uit de arbeidersklasse en een vrouw uit de middenklasse. Wie onderdrukt wie? Als het goed gaat kan het feit dat beiden zowel tot een dominante groep horen als tot een gedomineerde een grote onderlinge solidariteit geven, een rijkdom aan ervaringen. Maar niet zelden is het een bron van conflicten, als de meegenomen geschiedenissen tegen elkaar worden uitgespeeld. Wie heeft er meer recht op aandacht, wie heeft het moeilijker, wie heeft er het meeste recht op de inschikkelijkheid van de ander?

Dergelijke problemen, maar dan in het politieke vertaald, spelen zich ook af tussen groepen. Gevechten om welke onder-

drukking de 'primaire' is. Linkse groepen proberen seksisme en racisme af te leiden uit het kapitalisme, en zwarte groepen en vrouwen te onderschikken aan de klassestrijd. Radicale feministes zeggen vervolgens dat seksisme de 'echte' onderdrukking is, omdat die de eerste vorm is, de rest is eruit afgeleid.[31] Zwarte groepen, gedomineerd door mannen, waarschuwen 'hun' vrouwen vervolgens tegen het blanke feminisme. Loyaliteitsconflicten, wederzijdse onderdrukking, verdeel-en-heers-politiek in plaats van effectief bondgenootschap is het resultaat, als we geen oog hebben voor de wijze waarop onderdrukkingen niet alleen naast elkaar, maar door elkaar heen plaats vinden.

29. Over de ideologie van de 'dubbele onderdrukking', zie Joyce Outshoorn, *Feminisme en marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling*, p. 349.
30. Geciteerd in Karen Kollias, *Class Realities*, p. 138.
31. Zie over radicaal-feminisme o.a. Joyce Outshoorn, *Feminisme en marxisme*. In de passage over de klassepositie van vrouwen in het volgende hoofdstuk kom ik hier op terug.

Klasse is veel meer dan de marxistische definitie van de relatie tot de produktiemiddelen, klasse heeft te maken met je gedrag, je fundamentele opvattingen over het bestaan. Je ervaringen die je opdoet in je klasse beïnvloeden die opvattingen, hoe je geleerd hebt je te gedragen, wat je van jezelf verwacht en van anderen, je toekomstverwachtingen, hoe je problemen ervaart en ermee omgaat, hoe je denkt, voelt en handelt.

Rita Mae Brown *(The Last Straw)*

II Klasse

1. Inleiding

Leven we nog in een klassenmaatschappij? Mensen die over vroeger vertellen zien dat de scheidslijnen tussen de ene en de andere klasse minder strak zijn dan toen. Het is minder vanzelfsprekend dat de dokter in de goede kamer wordt gelaten terwijl de familie in de keuken blijft. Het is niet meer vanzelfsprekend dat er aparte scholen bestaan voor de kinderen van de armen en voor die van de rijken. Er zijn mensen die erin geloven dat we in principe met dezelfde kansen worden geboren. Wie hard werkt en intelligent is kan zich de positie verwerven die hij of zij wil, wie 'onderaan' in de maatschappij blijft hangen heeft dat aan zichzelf te danken. Er zijn mensen die denken dat het allemaal niet meer zoveel uitmaakt. De rijkeren dragen dezelfde spijkerbroeken als de armen, veel mensen hebben een auto en iedereen kijkt naar dezelfde televisieprogramma's. Er zijn geen formele drempels meer voor kinderen om door te leren, voor mensen met weinig geld zijn er beurzen. Soms, hoorde ik iemand zeggen, kan je niet eens zien wie de hulp in de huishouding is en wie de 'mevrouw', als je ziet wat mensen tegenwoordig aan kleding uitgeven. We leven minder dan vroeger in een 'standsmaatschappij' waar de hiërarchie zorgvuldig in stand werd gehouden door de kleding die men droeg, door taalgebruik en gewoontes. Maar: ook al is de schrijnendste armoede weggewerkt via een systeem van uitkeringen en opvang, onze maatschappelijke positie bepaalt nog steeds hoe we leven. Waar we wonen, in hoeveel ruimte, hoe gezond we zullen zijn[1] en in welke mate we zeggenschap hebben over het eigen bestaan. Hoewel er weinig formele barrières zijn die

1. Om maar één voorbeeld te noemen hoe klasse doorwerkt in onze gezondheid: vrouwen uit de arbeidersklasse blijken vaker in psychische moeilijkheden te komen dan vrouwen uit de middenklasse. Met labiliteit blijkt dat weinig te maken te hebben, wel met materiële omstandigheden, bijvoorbeeld huisvesting. Te kleine behuizing, te veel mensen op elkaar, lawaai en gehorigheid, alle zorgen die daarmee samenhangen leveren meer stress op dan wanneer men ruim woont en daar ook geen financiële zorgen over hoeft te hebben. Zie Brown, Bhrolchán en Harris, *Social Class and Psychiatric Disturbance among Women in an Urban Population*.

mensen vasthouden in de klasselaag waarin ze zijn geboren zien we dat kinderen uit de arbeidersklasse vaker in de arbeidersklasse blijven, en dat kinderen uit de 'hogere' milieus later vaker in datzelfde milieu kunnen worden aangetroffen. Weinig arbeiderskinderen zullen topmanager of hoogleraar worden, weinig kinderen uit hogere milieus zullen we aantreffen als verkoopster op de markt of als inpakster op een fabriek. Er zit dus een aantal bestendigende mechanismen in het systeem die de neiging hebben om mensen op hun plaats vast te houden. Niet iedereen in dezelfde mate. Er is ook sprake van 'mobiliteit', van stijgen of dalen op de maatschappelijke ladder. Maar slechts voor weinigen en zelden ver. Klasseachtergrond werkt als een handvol kaarten die je aan het begin van het spel krijgt uitgedeeld. Het spel moet nog gespeeld worden. Wie er zal winnen hangt van veel factoren af, maar het is duidelijk dat je meer kans maakt met een goede hand. Voordat ik in dit hoofdstuk inga op wat klasseverschillen zijn, en hoe de klassepositie van vrouwen is, eerst een aantal opmerkingen over taalgebruik en klassisme.

Hoezeer onderdrukking en taalgebruik met elkaar verweven zijn blijkt wel als je probeert over klasse te schrijven op een niet 'klassistische' manier, dat wil zeggen niet bevestigend voor de bestaande ongelijkheid, niet denigrerend voor de mensen die op grond van klasse worden onderdrukt. Hoezeer de klasseverhoudingen zich in de taal weerspiegelen zie je als je probeert de termen 'hoger' en 'lager' te vermijden. Het denken in hoog en laag zit zo diep dat dat bijna niet gaat. Ik kan 'lagere' klasse vervangen door 'arbeidersklasse' en 'hogere' klasse door 'bezittende' klasse, maar dan nog hebben we het over hogere en lagere opleidingen, over 'stijgen' en 'terugvallen'. Over topmanager, ondergeschikte, hoofd van een school, boven iemand staan, naar iemand op kijken.[2] Het valt niet te vermijden. Waar het lukt om klassistisch taalgebruik te vermijden heb ik dat zeker geprobeerd. Zo is de term ABN, Algemeen Beschaafd Nederlands, met de implicatie dat dialecten niet beschaafd zouden zijn, te vervangen door standaard-Nederlands. De woorden 'boer' en nog erger 'boertje' als scheldwoord zijn te vermijden voor wie eenmaal oog heeft voor het inherente klassisme. Aan 'hoog' en 'laag' ontkom je niet. Laat ik er bij zeggen dat die termen een uitdrukking zijn van de bestaande machtsongelijkheid en niet iets zeggen over de indi-

viduele mensen. Het zijn omschrijvingen van een positie. Niet van een werkelijke waarde.

2. Klasse-indeling

Er is weinig geschreven over 'alledaags klassisme', en weinig over de gewone dagelijkse klasse-ervaringen. In de literatuur vinden we vaker romans over de ervaringen binnen middenklasse of hogere klasse dan over arbeidersklasse of boerenmilieu, en waar die romans bestaan zijn het vaak geromantiseerde beelden, of juist klassistische: vanuit de optiek van de middenklasse.[3] En als er dan al over het bestaan in de arbeidersklasse is geschreven dan in verhouding weer heel weinig over vrouwen. Ook studies over het concrete leven binnen de verschillende klasselagen zijn schaars. Lillian Rubin, zelf uit de arbeidersklasse afkomstig schreef de inmiddels bekende studie over de verhoudingen tussen vrouwen en mannen binnen de arbeidersklasse, *Pijn en moeite*. In het buitenland schreven Sennett en Cobb *The Hidden Injuries of Class*. Bea Campbell, in de voetsporen van Orwell, die de vrouwen van de arbeidersklasse over het hoofd zag, beschreef het leven in de Engelse arbeidersklasse van nu, met name van de vrouwen daarbinnen.[4] Studies in Nederland gaan vaker over de opkomst van de arbeidende klasse dan over het bestaan van nu.[5] We zullen het dus voorlopig moeten doen met de eigen ervaringen. Omdat ik weinig direct uit de literatuur kan halen, zal ik in dit hoofdstuk tamelijk uitgebreid vermelden in welke context de ervaringen verzameld zijn.

De vrouwen van de lesgroepen waar ik al jarenlang les aan geef delen globaal dezelfde klassepositie: welzijnswerksters, gediplomeerd, in principe een redelijk salaris en, met een extra

2. Nico Wilterdink en Bart van Heerikhuizen, *Samenlevingen*, p. 174. Zie ook Lillian Rubin, *Pijn en moeite*, p. 14.

3. Een uitzondering in Nederland is Maria van der Steen die onder andere *Die Annie ben ik* schreef, vanuit haar eigen ervaringen als arbeidersklassevrouw.

4. Orwell schreef *The Road to Wigan Pier*. Bea Campbell schreef *Wigan Pier Revisited*.

5. Zoals Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, of Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland*, 1850-1914.

diploma, mogelijkheden op betere banen of leiding gevende posities.[6] Maar als we kijken naar de klasse waar men vandaan komt dan zijn bijna alle klasse-achtergronden aanwezig. Boerendochters, landarbeidersdochters, dochters uit politiek bewuste arbeiderselite en van katholieke arbeiders op een klein dorp. Vrouwen waarvan de ouders een bakkerswinkel hadden, of een houtbedrijf, of een filiaal van een bank. Dochters van advocaten, diplomaten, artsen, kunstschilders, leraren, binnenschippers. Op andere opleidingen is de diversiteit aan klasse-achtergronden meestal kleiner. Op 'lagere' beroepsopleidingen tref je vaker mensen met een 'lagere' klasse-afkomst, op de universiteiten juist maar zelden. Deze diversiteit op een welzijnswerkopleiding heeft een historische reden. Het maatschappelijk werk van vroeger was een acceptabele loopbaan voor de hogere burgerdochters. Aan de andere kant bleek het welzijnswerk ook een geschikte loopbaan voor arbeiders- en boerendochters omdat je er kunt komen via een lange reeks van vooropleidingen en praktijkervaring, via kleuterzorg, lagere en middelbare beroepsopleidingen en via part-time opleidingen.

In de eerste jaren van de opleiding hielden we ons niet met de verschillen tussen vrouwen bezig, maar voornamelijk met onze positie als vrouw. Conflicten waren er toen ook al, maar we begrepen toen nog niet dat die voortkwamen uit het feit dat je niet alleen je socialisatie als vrouw meeneemt, je volwassen leven in, maar ook de klassesocialisatie. Zo ontstond in een van de eerste groepen eens een verhit debat over de waarde van het diploma. Stelt toch niets voor, dat papiertje, had een van de vrouwen gezegd. Waarop een ander zo woedend werd dat ze nauwelijks meer uit haar woorden kon komen. Wat volgde was een politieke discussie over het belang van opleidingen en diploma's waar niemand uit kwam. Wat we later pas zagen is dat het conflict te maken had met de verschillende geschiedenissen die de beide vrouwen met zich meenamen. De ene kwam uit een gezin van intellectuelen. Voor hen was het vanzelfsprekend dat elk kind ging studeren. Eigenlijk was zo'n welzijnswerkdiploma niet iets om speciaal trots op te zijn, en thuis verdedigde die studente zich ermee dat het niet ging om de studie, maar om het werken met mensen. De andere vrouw kwam uit een arbeidersgezin waarin bijna niemand de kans gehad had om door te leren, behalve zij. Zij wist nog precies hoe moeilijk de ouders het hadden gehad om in ieder

geval één van de kinderen naar de mulo te sturen en hoe trots ze nu waren dat hun dochter het zo ver had gebracht.
In de latere jaren, toen bij het thema 'socialisatie' niet alleen de overeenkomsten tussen vrouwen, seksesocialisatie, maar ook de onderlinge verschillen aan de orde kwamen werd 'klasse en klassesocialisatie' een vast onderdeel van het programma.[7]
Lang niet iedereen heeft om te beginnen een helder beeld uit welke klasse ze komt en wat dat uitmaakt. Een opvallend verschil is al meteen dat vrouwen uit de 'bewuste' arbeidersklasse dat heel goed weten, terwijl veel vrouwen uit de middenklasse al nauwelijks weten wat ze zich voor moeten stellen bij het woord 'klasse'. In een eerste ronde wordt iedereen gevraagd om zich te voegen in een groep met andere vrouwen met globaal dezelfde klasseachtergrond. Die groepsindeling is als volgt:

6. Hoewel dat ondertussen onder invloed van de bezuinigingen tegenvalt. Steeds meer welzijnswerksters worden het betaalde werk uitgedrongen en steeds meer studentes doen vrijwilligerswerk.
7. Ik ga hier niet verder in op het programma van de opleiding 'vrouwen en welzijnswerk'. Zie daarvoor Aerts e.a., *Vrouwen en welzijnswerk* (werktitel), waarin ook is opgenomen een artikel waarin wordt ingegaan op de methodiek en de begeleiding bij het programma over klasse: Meulenbelt, 'Klasse in de klas'.
7a. Er is veel discussie over de 'juiste' indeling naar klasse, over het al of niet ontstaan van een nieuwe middenklasse bijvoorbeeld, of over de vraag of de lagere middenklasse, vooral het kantoorpersoneel, niet in feite al bij de arbeidersklasse gerekend zou moeten worden. Is er nog een essentieel verschil sinds de vergaande mechanisering tussen een ponstypiste en iemand in de fabriek aan de lopende band, is het onderscheid tussen handarbeid en witte-boordenwerk nog wel houdbaar? Aan de ene kant zouden we kunnen zeggen dat het lagere kantoorpersoneel 'geproletariseerd' is, als we zien dat de lonen niet hoger zijn dan die van fabrieksarbeiders. Aan de andere kant zijn er nog wel verschillen, bijvoorbeeld dat het kantoorpersoneel voor het grootste deel uit vrouwen bestaat, terwijl het grootste deel van de industrie-arbeiders mannen zijn. Dat gegeven wordt nog wel eens over het hoofd gezien of als onbelangrijk genegeerd, zoals bijvoorbeeld in Stewart, Prandy en Blackburn, *Social Stratification and Occupations*. Over kantoorpersoneel wordt opgemerkt (p. 93) dat het voor het overgrote deel uit vrouwen bestaat. Vervolgens gaat de rest van het betreffende hoofdstuk uitsluitend over mannelijk kantoorpersoneel. Zo wordt zelfs een meerderheid als 'uitzondering' terzijde geschoven.
Zie verder o.a. Jan Berting, *In het brede maatschappelijke midden: de veranderende positie van de middengroepen in de Nederlandse samenleving tussen* 1850-1980, Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Giddens en Mackenzie, *Social Class and the Division of Labour*, Pat Walker, *Between Labour and Capital*, Frank Parkin, *The Social Analysis of Class Structure*, Giddens en Held, *Classes, Power and Conflict*.

- boerenafkomst, ook tuinders en kwekers;
- arbeidersklasse, als er genoeg mensen zijn, opgesplitst in geschoold en ongeschoold;
- middenstand, mensen met een winkel of een bedrijfje aan huis;
- lagere middenklasse, lager kantoorpersoneel, lagere ambtenaren, kleine zelfstandigen;
- middenklasse, kleine ondernemers, kleine vrije beroepen, leraren, kunstenaars;
- hogere middenklasse en bezittende klasse, advocaten, bankiers, artsen, grote ondernemers;
- mensen die nergens bij lijken te horen, die buiten het klassesysteem vallen of een eigen klasse vormen: woonwagenbewoners, zigeuners, schippers.

Op deze indeling valt uiteraard het een en ander af te dingen.[7a] De grenzen tussen de ene en de andere 'laag' zijn moeilijk te trekken. Er is in feite meer sprake van een continuüm dan van duidelijk te onderscheiden posities. Bovendien is niet elke genoemde groep duidelijk een klasse. Boeren bijvoorbeeld zouden in te delen zijn over alle lagen heen. Er zijn 'herenboeren' met grote bedrijven, met meiden en knechten. Er zijn middengrote boerenbedrijven en kleine 'keuterboeren'. En er zijn landarbeiders zonder eigen bezit.

Dat we, om ervaringen te verzamelen, deze indeling aanhouden is omdat uit de praktijk blijkt dat de onderlinge overeenkomsten, bijvoorbeeld tussen grote en kleine boeren, toch als relevanter worden ervaren dan de overeenkomsten met andere groepen. Zo is ook 'middenstand' als een aparte categorie aangehouden, omdat net als bij boeren, het werk 'aan huis', en de vermenging van huishouden en loonarbeid veel invloed heeft op de opvoeding van de kinderen.

Ook binnen de klassegroepen zijn verschillen: in de arbeidersklasse niet alleen tussen geschoold en ongeschoold, of tussen hard-living en settled living zoals Rubin dat onderscheidt,[8] maar ook tussen politiek bewust, zoals bijvoorbeeld typografen en diamantbewerkers met een lange socialistische traditie, of weinig politiek bewust, zoals een katholiek arbeidersgezin op een klein dorp. Ook 'hogerop' blijken onderlinge verschillen. Verschillen bijvoorbeeld tussen al generaties 'van stand zijn' maar misschien weinig geld hebben, en de 'nieuwe rijken', ondernemers waar wel geld is, maar vaak niet de cultuur van concertbezoek en paardrijden.

Bij de eerste indeling in klassegroepen blijkt meteen dat de werkelijkheid niet zo eenvoudig in een schema te wringen is. Complicerende factoren zijn bijvoorbeeld:

a. Niet alle ouders hadden hun hele leven dezelfde klassepositie, en het is juist de ervaring te 'stijgen' dan wel 'terug te vallen' die zo veel heeft uitgemaakt. Bijvoorbeeld de gezinnen waarbij minder inkomen was dan vroeger, waar alles in dienst stond van de poging om die armoede te verbergen achter een façade van fatsoen en goede manieren.

b. Bij sommige ouders hadden de vader en de moeder niet dezelfde klasse-achtergrond. Opvallend veel vrouwen in de groepen hadden bijvoorbeeld een moeder die 'omlaag' was getrouwd, en het zou kunnen zijn dat juist vrouwen die ervoor gekozen hebben om een eigen loopbaan op te bouwen vaker moeders hadden die de ambities die ze zelf niet waar hadden kunnen maken probeerden over te dragen op hun dochters.

c. Sommige vrouwen waren opgevoed zonder een vader, met alleen een moeder, of door twee moeders, en dat waren niet toevallig de vrouwen die de grootste moeite hadden om te bedenken tot welke klasse ze behoorden.

d. Sommige andere ervaringen leken kenmerkender dan die van klasse. Godsdienst bijvoorbeeld. Vrouwen die zeggen: bij ons op het dorp was het belangrijker wie er katholiek waren dan wat je vader deed. Godsdienst blijkt klasseverhoudingen soms te verhullen, soms juist aan te scherpen: waar de rijken vooraan in de kerk zaten bijvoorbeeld. Andere ervaringen die simpele klasse-indelingen in de war schoppen: de oorlog, waarin veel vastliggende verhoudingen door elkaar waren geschud. Verschillen in etnische afkomst. Want onderwijzersdochter zijn in Suriname betekende iets anders dan onderwijzersdochter zijn in Nederland.

e. En dan waren er de vrouwen die nergens bij leken te horen. Een woonwagenbewoonster met de eigen cultuur van het kamp. Een schippersdochter die zich verwant voelde met de arbeidersklasse als het aankwam op het harde werken, nooit vrije tijd, maar met de middenstand als het aankwam op de ervaring je eigen baas te zijn.[9]

8. Lillian Rubin, *Pijn en moeite*, p. 33. Zie ook Sennett en Cobb, *The Hidden Injuries of Class* en Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*.

9. Kenmerkend voor schippers: geen vaste woonplaats, niet in loondienst, weinig opleiding, lage graad van organisatie, zeer afhankelijk van de markt-

Veel van de moeilijkheden om vrouwen naar klasse-achtergrond in te delen verwijzen direct naar het thema waar we het nog over zullen hebben: de specifieke klassepositie van vrouwen. Dat vrouwen zonder vader niet eenvoudig in te delen zijn is niet toevallig, dat vaders en moeders van verschillende klasse-achtergronden komen en dat dat verwarring schept ook niet. Ik kom daar nog op.
Ondanks de nuanceringen en complicaties blijkt het belangrijk om in een min of meer homogeen samengestelde groep te onderzoeken hoe de eigen klassesocialisatie er uit heeft gezien, welke boodschappen we hebben meegekregen die ons in ons latere leven nog beïnvloeden, en hoe ons gevoel van eigenwaarde samenhangt met die eerste ervaringen. Juist omdat die ervaringen zo 'gewoon' waren zijn we ons er pas van bewust als we ze vergelijken met die van anderen (zoals ook in de eerste praatgroepen van vrouwen door het uitwisselen van ervaring duidelijk werd wat vrouwenonderdrukking eigenlijk inhield en hoe diep het in onze levens doordrong).

3. De geleefde ervaring

Waarover gepraat wordt tijdens het onderwijsprogramma over klasse in die eerste kennismaking in de eigen klassegroep, is: hoe werd er thuis omgegaan met geld, was er geld, wist iedereen hoeveel, wie beheerde het? Hoe werd er omgegaan met werk, en met vrije tijd, was er vrije tijd, voor wie? Hoe werd er gewoond? Hoe werd er omgegaan met 'cultuur', waren er boeken, was er muziek? Welke opleidingen lagen er voor ons in het verschiet? Hoe gewoon of hoe moeilijk was het om door te leren?
Uit de rapportage van die eerste ronde komt al een rijkdom aan ervaringen naar voren. Neem alleen al geld, een belangrijke factor als het gaat om klasse, een bron van veel conflicten binnen relaties, tussen vrouwen en mannen maar ook tussen vrouwen onderling, op het werk en zelfs als issue binnen bewegingen.
Een paar kenmerkende:

(boerenafkomst) *Bij ons thuis was er geen geld om uit te geven aan luxe. Bijna alles wat we aten kwam van het land, en speelgoed, dat kreeg je bijna nooit. Er was zoveel waar je mee kon*

spelen en dat niets kostte. Maar ik herinner me ook dat er briefjes van duizend over de tafel gingen als de veehandelaar er was. Er werd altijd gemopperd dat er geen geld was. Maar toch stond er dan de volgende dag een nieuwe trekker. Nog steeds heb ik een beetje dat ik het zonde vind om geld uit te geven in een restaurant terwijl je net zo lekker zelf kunt koken en veel goedkoper. Maar ik had geen enkele moeite om te onderhandelen toen ik een huis moest kopen, en anderhalve ton uitgeven met een hypotheek en mijn spaargeld, daar werd ik helemaal niet zenuwachtig van.

(hogere middenklasse) *Ik denk wel dat wij welgesteld waren. Er werd veel geld uitgegeven aan spullen die andere mensen konden zien, het huis, de auto, onze kleren. Maar het geld zat nooit 'los', want er moest altijd geïnvesteerd worden in het bedrijf. Mijn moeder moest altijd vragen om het huishoudgeld.*

(lagere middenklasse) *Geld was bij ons iets geheimzinnigs. Er werd nooit over gepraat. Mijn vader hoorde het te verdienen. Maar we kwamen er nooit mee uit. Schuld maken, dat was vreselijk. We moesten er ook altijd netjes uitzien. Mijn moeder werkte ook, maar altijd zogenaamd tijdelijk. Voor de luxe, zei ze. Maar je kon merken dat ze met dat geld ook het huishouden betaalde als ze niet uitkwam met wat mijn vader verdiende. Ze stopte ons ook wel eens wat toe, maar dat mochten we dan niet aan vader zeggen.*

(ongeschoolde arbeidersklasse) *In de buurt heetten wij de a-socialen. Soms had mijn vader werk en soms niet. Hij deed alles wat hij krijgen kon. Eigenlijk werkte iedereen bij ons, ook de kinderen, bestellingen wegbrengen als ze het druk hadden bij de winkels en dan hopen op een dubbeltje. Gespaard werd er bij ons niet, want dat had toch geen zin. Ik heb wel eens geprobeerd te sparen, maar toen moest mijn moeder een nieuw gebit en moesten we alles inleveren. Wat ik er aan over heb gehouden?*

---

economie. 'Ieder zijn eigen baas, op en top individualisten, soms tot het bittere eind.' (Mondelinge mededeling.) Er zijn nog andere groeperingen die we zelden in de beroepshiërarchie vermeld zullen zien: mensen die hun inkomen hebben uit criminaliteit of prostitutie bijvoorbeeld. Ook binnen die groepen zijn grote inkomensverschillen mogelijk. Binnen de prostitutie zijn klasseverschillen, bijvoorbeeld tussen straathoeren en call-girls.

Dat ik nooit bang ben om zonder geld te komen te zitten. Het komt altijd wel weer ergens vandaan, en je kunt ook van bijna niks leven als het moet.

Uit alle individuele ervaringen worden langzamerhand de patronen duidelijk. Dat bij de een het volwassen gedragspatroon nog steeds bepaald wordt door de angst zonder geld te komen zitten en 'terug te vallen', terwijl de ander het makkelijk uitgeeft en geen slapeloze nachten heeft als ze rood staat.
Hoeveel van onze reacties nog steeds worden bepaald door klasse-rancune: die denkt zeker dat ze beter is. Hoe afgunst nog mee kan spelen. Hoe de trots op de eigen ouders de kop is ingedrukt wanneer je zag dat ze, omdat ze kleine boeren waren, met de nek werden aangekeken door de notabelen van het dorp. Onze houding ten opzichte van werk blijkt vaak gevormd door de ervaringen uit onze jeugd, en ook klassebepaald te zijn. Wie altijd te horen heeft gekregen dat arbeid adelt en ledigheid des duivels oorkussen is, heeft het later soms moeilijk zichzelf vrije tijd toe te staan. Of je andere mensen opdrachten kunt geven blijkt ermee samen te hangen: met de ervaring of je ouders vroeger personeel waren, dan wel personeel hadden.
De uitwisseling van ervaringen, over heel concrete leefomstandigheden, blijkt vaak een emotionele zaak. Schaamte over de afkomst, nog herinneren dat je geen kinderen mee naar huis durfde te nemen. Is er dankzij de arbeidersbeweging een zekere trots ontwikkeld op de arbeidersklasse-afkomst, boeren blijken nog steeds volop het mikpunt van klassistische minachting. Mensen uit de lagere middenklasse, financieel er soms beroerder aan toe dan geschoolde arbeiders, hebben soms het gevoel meegekregen helemaal niets te zijn, nergens bij te horen, niets te kunnen vertellen waar je trots op kunt zijn. En ook aan de hogere kant spelen negatieve emoties een rol: schaamte over de voorrechten, bij het horen van verhalen van de lagere klassen, soms verdriet over de emotionele afstandelijkheid thuis, of nog steeds last hebben van de aangeleerde prestatiedwang. Het blijkt moeilijk om door alle negatieve ervaringen met klassesocialisatie ook de positieve kanten ervan te ontdekken.

(boerenafkomst) *Ik ben er als kind veel mee gepest dat ik van een boerderij kwam. Ik ging op school tussen dorpskinderen waarvan de ouders geen boeren waren. Die riepen dan altijd,*

daar komt ze, ze stinkt naar koeiestront. Ik heb op de middelbare school nooit gezegd dat ik van een boerderij afkwam, en nooit iemand mee naar huis genomen, terwijl het er echt heerlijk was. Die stadslui hadden niet zoveel ruimte als wij. Maar achteraf zie ik ook wel wat ik er aan goeds aan overgehouden heb. Ik ben gewend om heel hard te werken. En ik ben heel flexibel. Als een plan niet doorgaat dan raak ik niet van slag. Op de boerderij moest je ook altijd maar afwachten hoe het weer was. als je van plan was om te hooien en het ging regenen dan ging je de stal schoonmaken. Ik ben heel goed in het verwerken van tegenslagen. Die had je nu eenmaal altijd op het land.

(middenstand) *Mijn leven heeft in het teken gestaan van onze winkel. Eigenlijk was het hele gezinsleven ondergeschikt aan de winkel. Ik kon nooit op de aandacht van mijn moeder rekenen, altijd moest ze 'naar voren' als er klanten kwamen. De klanten gingen altijd voor. Ik heb mijn moeder vaak horen verzuchten dat ze zo graag een 'dicht' huis had willen hebben, zodat ze gewoon huisvrouw kon zijn, maar daar ging de winkel niet goed genoeg voor. Ik heb geleerd om met iedereen beleefd en vriendelijk om te gaan en vooral niet teveel met je eigen mening te komen, want daar kon je klanten door verliezen. Het positieve is dat ik met veel verschillende mensen om kan gaan. Het negatieve dat ik nog steeds in angstzweet uitbreek als ik een gedecideerde mening moet verkondigen, of iets onaardigs moet zeggen. En verder heb ik moeite om niet iedereen als concurrenten te zien. Om echt samen te werken.*

(ongeschoolde arbeidersklasse) *Als er geld was, dan was het feest. Dan nam mijn moeder ons allemaal mee de kroeg in en dan was het, jongens, wie wil er wat drinken. Tot het op was. Ik heb vroeg geleerd om te schooien, om kleren uit vuilniszakken mee te nemen of los te praten bij mensen. Ik liep ook vaak 's avonds op straat, terwijl andere kinderen, zeker de meisjes, al binnen moesten zijn. Soms kwam een broer me zoeken om me aan een oor naar binnen te trekken, maar meestal kon ik doen waar ik zin in had. Ik heb me later wel geschaamd, en ik heb op school wel moeite gehad om me aan te passen omdat ik zo wild was. Als ze me op de gang zetten liep ik zo door naar buiten en kwam de hele dag niet meer terug. Maar ik heb er ook iets aan overgehouden wat ik andere vrouwen niet zie doen. Ik ben niet bang voor mannen. Ik heb geleerd om te vechten.*

En ik ben ook niet bang voor de toekomst, of dat ik zonder geld kom te zitten of mijn baan kwijt raak. Ik weet dat ik me altijd wel kan redden, al had ik niks.

(arbeidersklasse) *Ik heb pas ontdekt waarom ik het zo moeilijk vind om in mijn werk een leidinggevende positie te aanvaarden terwijl het me wel is aangeboden. Mijn eerste impuls was: dat is niets voor mij. Ik kom uit de politiek bewuste arbeidersklasse. Daar heb ik geleerd dat je solidair moet zijn met elkaar. Ik heb er ontzettende moeite mee om mezelf nu 'boven' de andere mensen te plaatsen waar ik eerst mee heb samengewerkt. Het voelt als verraad.*

(hogere middenklasse) *Thuis hadden we het goed. Dat wil zeggen: alles wat we nodig hadden dat was er. We hadden een groot huis, een grote tuin en veel personeel. Mensen voor in de huishouding en ook kindermeisjes. Op school werden we met respect behandeld want iedereen wist dat we geld hadden, en mijn vader droeg ook regelmatig bij aan allerlei goede doelen. Als ik geen zin had om iemand te spreken dan kon ik het dienstmeisje laten weten dat juffrouw Hélène er niet was. Aan de andere kant vond ik het nooit gezellig thuis. Mijn vader was altijd aan het werk voor de zaak, mijn moeder bridgde en zat in allerlei damesclubs. Er was wel altijd oppas, maar die wisselden steeds. Er was eigenlijk niemand bij wie ik me vertrouwd voelde. Ik was eigenlijk jaloers op de kinderen die het minder goed hadden. Die zaten op zaterdagavond met een bak pinda's met z'n allen om de tafel naar de radio te luisteren. Bij ons nooit.*

(middenklasse) *Ik heb eigenlijk nooit geleerd om echte vrienden te hebben. Mijn ouders hadden bijna geen vrienden. Met mensen onder ons moesten we ons niet afgeven, de mensen boven ons moesten ons niet, en de mensen die gelijk aan ons waren dat waren in principe concurrenten. Er was veel dat wij als gezin niet mochten. Zomaar ergens een kroketje eten, bijvoorbeeld. Stel je voor dat je personeel je zag. Dat je ook vrienden kon hebben, zomaar, zonder dat ze iets van je moesten, of zonder dat je je best moest doen omdat je hun ergens voor nodig had, dat is een hele nieuwe ervaring voor me.*

Het is tegenwoordig minder vanzelfsprekend om met je klassepositie te koop te lopen. Mensen met weinig inkomsten hebben

de neiging dat te verbergen, maar bij de hogere klassen wordt het ook niet chic gevonden om al te opzichtig met welvaart te koop te lopen. Dat betekent niet dat mensen niet toch de neiging hebben om zich in gunstige zin te onderscheiden. Taalgebruik is één belangrijke factor en het is niet voor niets dat vrijwel iedereen die wil stijgen of wil dat de kinderen het beter krijgen zich inspant om het dialect te vervangen door standaard-Nederlands. Een andere factor is smaak. Het subtiele showen van merkartikelen, de speciale regenjas met de ruitjesvoering, die er niet duur uitziet, maar waarvan toch iedereen kan weten dat die enige honderden guldens meer kost dan een gewone regenjas. De behoefte van 'hoger' om zich van 'lager' te onderscheiden blijft, ook als er stilzwijgende afspraken zijn dat je het daar niet al te veel over mag hebben. En zelfs als mensen uit de hogere klassen regelmatig zeggen dat het toch dringend gewenst is als hun—hogere—cultuur gedeeld wordt door mensen uit lagere milieus. Bram de Swaan merkte al op dat we de Van Gogh-reprodukties, de *Vier Jaargetijden* van Vivaldi en de danseresjes van Degas niet meer aantreffen in de huizen van de welgestelden, vanaf het moment dat het bij de cultuur hoort van de lagere milieus.[10] Zo kunnen we spreken van 'dalende cultuurgoederen': zo gauw de fonduesets niet meer alleen in de Bijenkorf te krijgen zijn maar ook in de Hema keert de hogere klasse er zich vanaf.

(arbeidersklasse) *Toen ik pas op kamers woonde had ik een stel andere studenten op bezoek. Ik dacht dat ik alles perfect geregeld had, ik had er vreselijk veel werk van gemaakt. Toen vroeg iemand, waar staat de rode wijn, en ik zei, in de ijskast. Toen begonnen ze te lachen, dat ik zo stom was geweest om rode wijn in de ijskast te zetten terwijl iedereen toch weet dat je dat alleen met witte moet doen. Ik kreeg een kop als een boei.*

10. Abram de Swaan, *Kwaliteit is klasse*, p. 48. 'Al die neigingen om zich boven anderen te stellen worden nu sterker ingehouden: het honen van gebrekkige, lelijke of arme mensen, de kennelijke minachting voor minderen of minderheden, het zelfingenomen vertoon van grotere kennis of rijkdom, hogere afkomst of rang, de zucht anderen te overtreffen,' citeert De Swaan zichzelf, en vervolgt: 'Maar daarop blijkt een uitzondering te bestaan. De collectieve zelfverheffing door distantiëring gaat wel ongeremd en onverholen voort, esthetische minachting en culturele haat worden niet gemaskeerd.' (*Idem*, p. 49.)

(hogere middenklasse) *Bij mij thuis werd er altijd gezegd dat je met respect met werkmensen moest omgaan. Maar ondertussen hoorde ik wel dat 'die mensen' geen smaak hadden, of er 'ordinair' uitzagen.*

4. Klassesocialisatie: je plaats kennen

'Het gezin is een klasse-institutie die ieder van ons onze oorspronkelijke klassepositie geeft. Elk kind begint met leven in de arbeidersklasse of de bezittende klasse, of tussen de vrije beroepen, of bij de kleine ondernemingen of bij de verarmde adel of bij de laagste groep van de achtergestelden en werklozen. De meeste jongens zullen hun hele leven in dezelfde klasse doorbrengen en zelfs in hetzelfde deel ervan, de meeste meisjes zullen met een man trouwen die een positie heeft die vrijwel gelijk is aan die van haar vader,' stellen Barrett en McIntosh.[11]
Over seksesocialisatie weten we het een en ander, er is onderzoek gedaan naar de vorming van een geslachtsidentiteit. Ook is er onderzoek gedaan naar hoe kinderen leren zichzelf in te delen in zwart of wit. Over klassesocialisatie is er tot nu toe heel weinig.[12] Er zijn onderzoeken over kansongelijkheid in het onderwijs en vandaaruit wordt er wel enige relatie gelegd met de socialisatie thuis. Er wordt opgemerkt dat er klasseverschillen bestaan in de opvoeding van kinderen. Zo wordt er gesteld dat kinderen uit de lagere klassen over het algemeen strenger worden opgevoed, een directer maar ook eenvoudiger taalgebruik leren, en dat kinderen uit de hogere klassen democratischer worden opgevoed en een grotere woordenschat hebben en zich ingewikkelder uitdrukken.[13] In sommige studies wordt wel een verband gelegd tussen die opvoeding en het toekomstig beroepsperspectief: als geprobeerd wordt om arbeiderskinderen meer met discipline groot te brengen dan heeft dat er ongetwijfeld mee te maken dat de ouders zelf vaak werk hebben waarin het op discipline aankomt, en niet op creatieve vindingrijkheid of zelfstandigheid.[14] 'Je wordt niet betaald om te denken.'[15]
Ook al weten we niet precies hoe het werkt, we kunnen wel constateren dat klassesocialisatie de neiging heeft om ons op de plek te houden. Weinig mensen kunnen later precies aangeven hoe ze geleerd hebben waar ze bij hoorden omdat het al zo vroeg is begonnen, maar vrijwel iedereen weet feilloos aan

te geven wie er in de kindertijd als 'meer' en wie als 'minder' werd gezien. Klassistische boodschappen worden vaak op een verhulde manier meegegeven. 'Als je je huiswerk niet maakt blijf je zitten. Wil je later worst verkopen bij de Hema?' Waarmee niet alleen de angst wordt overgedragen dat de kinderen het later niet goed zullen hebben, maar ook het oordeel over de mensen die hun geld verdienen met worst verkopen.
Veel van de klassesocialisatie die we als kind meemaken gebeurt in het geheel niet bewust, niet met de intentie klasseverhoudingen te reproduceren, maar uit de begrijpelijke wens van ouders dat hun kinderen het later goed hebben, dat ze het beter zullen hebben dan hun ouders, dat ze niet 'terug zullen vallen'. Bemoeienis met wie de kinderen omgaan heeft daarmee te maken, de angst dat de zoon of dochter aan een 'verkeerde' partij blijft hangen, met name bij meisjes, dat ze 'omlaag' zal trouwen, en daarmee een moeilijker leven zal hebben dan de moeder heeft gekend.

(lagere middenklasse) *Bij ons thuis werd er vreselijk op gelet of we wel de goede manieren hadden. Mijn moeder had voor ze trouwde bij een hotel gewerkt, en daarvoor was ze bij rijke mensen in huis geweest. Ze deed alles na wat ze hen had zien doen, tot en met de servetten aan tafel en niet opstaan voordat*

11. Barrett en McIntosh, *The Anti-Social Family*, p. 43.
12. Zelfs in Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, dat uitgebreid aandacht besteedt aan seksesocialisatie en etnische socialisatie heeft het niet over klassesocialisatie.
13. Over opvoedingsverschillen in verschillende klassen zie o.a. Wilfried Gottschalch, Marina Neumann-Schönwetter en Gunther Soukup, *Sozialisationsforschung*. Zie ook Lillian Rubin, *Pijn en moeite*: 'Omdat ze zichzelf dom vinden en niet geloven dat ze hun geringe vaardigheden aan hun kinderen kunnen doorgeven, vragen zulke ouders (uit de arbeidersklasse) een strenge discipline van de school, in de overtuiging dat hun kinderen alleen dan alles zullen leren wat ze zelf niet geleerd hebben.' (pp. 116 e.v.) Dit, en meer, als verklaring voor de 'strengere' opvoeding in de arbeidersklasse.
14. Vooral van marxistische zijde is veel nadruk gelegd op socialisatie als voorbereiding op de toekomstige beroepsrol. Joyce Outshoorn bespreekt een deel van deze literatuur in *Zo vader zo zoon en van moeder op dochter*. Zie verder Petra Milhoffer, *Familie und Klasse*, Lothar Lorenz, *Arbeiterfamilie und Klassenbewusstsein*, verschillende artikelen in Dieter Claessens en Petra Milhoffer, *Familiensoziologie* en ook: Carol Hagemann-White en Reinhart Wolff, *Lebensumstände und Erziehung*.
15. Lillian Rubin, *Pijn en moeite*, p. 118.

je moeder dat goed vond. Maar ze was heel beledigd als je hardop zei dat ze een dienstmeisje was geweest, dat werd verder zorgvuldig verzwegen. Ik heb lang gedacht dat wij op een of andere manier beter waren dan de kinderen die niet zo netjes waren. Maar dat kleine zaakje van mijn vader, dat was helemaal niet zoveel. Van mijn vader hoefde het ook niet zo erg, al dat gedoe. Maar als hij zich er niet aan hield kreeg hij op z'n kop van mijn moeder, als hij met zijn ellebogen op tafel zat, of de mouwen van zijn hemd had opgerold. Doe het voor de kinderen, zei ze dan, en dan zuchtte hij en deed wat ze wou. Leuker werd het er niet van, thuis. Het was altijd zo gespannen.

(lagere middenklasse) *Van mijn vader moesten we altijd zeggen dat hij ambtenaar was. Hij was portier bij een gemeentebedrijf. Als het bij een fabriek was geweest had hij zich geen ambtenaar kunnen noemen. Het werk was natuurlijk hetzelfde. Maar op een of andere manier voelde hij zich beter wanneer hij zich een ambtenaar kon noemen en wij moesten daar allemaal aan mee doen.*

(arbeidersklasse) *Wij zijn er altijd voor uitgekomen dat we arbeiders waren, we hebben ons nooit anders genoemd. Maar we voelden ons wel beter dan de arbeiders die niet zo bewust waren. Wij hadden thuis boeken van de bibliotheek, en een depot van de Arbeiderspers. Als kinderen brachten we al socialistische blaadjes rond. Wij hadden niet van die prullen in huis en geen bankstel. Een televisie pas heel laat, want daar waren mijn ouders tegen. Als we vrij hadden dan gingen we met het hele gezin fietsen. We voelden ons wel een slag beter dan de arbeidersgezinnen waar ze niets aan hun ontwikkeling deden.*

De pijnlijkste herinneringen komen soms uit situaties waarbij er sprake is van een 'gemengd' huwelijk qua klasse-achtergrond. Moeders die eigenlijk 'beneden hun stand' waren getrouwd en daar verbitterd over waren. Controverses werden tussen ouders uitgevochten, de kinderen zaten ertussen.

(boerenafkomst) *Mijn vader was een boer. Mijn moeder zei eigenlijk dat ze nooit van plan was geweest om op een boerderij terecht te komen, maar waarom ze dan met mijn vader is getrouwd weet ik niet. Ik geloof dat hij geprobeerd heeft wat anders te gaan doen, maar dat hij terug is gekomen naar de boerderij*

toen zijn vader dood ging en zijn volgende broer nog te jong was. In ieder geval zegt mijn moeder altijd, ook waar mijn vader bij is: trouw nooit met een boer, want dan heb je geen leven. Mijn vader mag ook het huis niet in als hij zijn werkkleren nog aan heeft. Ik trok altijd partij voor mijn vader, al praatten we er nooit over. Maar aan de andere kant heb ik wel erg mijn best gedaan om door te leren, ik wilde ook geen boerin worden.

(arbeidersklasse) *Mijn vader was eens een echte timmerman. Hij maakte meubels. Daar is toen de klad in gekomen omdat iedereen kant en klare spullen ging kopen. Hij is toen op een fabriek gaan werken waar ze deuren en kasten aan de lopende band maakten. Zijn eigenlijke vak kun je alleen nog maar zien als hij speelgoed maakt, ik heb nog de blokken en het poppenhuis dat hij voor ons heeft gemaakt. Mijn moeder is erg verbitterd geraakt, erg teruggetrokken, want dit was niet het leven dat ze zich voor had gesteld toen hij nog zijn eigen meubelzaak had. Zo tussen de regels door laat ze merken dat ze hem een mislukkeling vindt en dat ze het van huis uit eigenlijk beter gewend was. Als ze op bezoek gaat bij haar familie ging mijn vader nooit mee.*

(boerenafkomst) *Eigenlijk was mijn vader een knecht op de boerderij. Toen mijn grootouders het niet meer aankonden is mijn moeder met hem getrouwd. Ik denk omdat het toen zo duidelijk was dat je als vrouw alleen niet een boerenbedrijf kon runnen. Maar eigenlijk is mijn vader altijd een beetje knecht gebleven. Het is altijd duidelijk gebleven dat de boerderij eigenlijk van haar was, al deed hij het grootste deel van het werk. Ik heb nooit erg tegen mannen opgekeken. Ik denk dat ik ze eigenlijk altijd een beetje ondergeschikt heb gevonden.*

(middenklasse) *Ik dacht altijd dat onze scheiding eraan te danken was dat hij er zo vanzelfsprekend vanuit ging dat ik al het huishouden deed, en dat hij er niet tegen kon dat ik mijn baan net zo serieus nam als de zijne. Maar als ik terugkijk was er nog een conflict: zijn vader was groenteboer. Hij zei altijd: mijn vader had een groentehandel, maar ik zei altijd: Henk z'n vader was groenteboer, en: daarvoor hoef je je toch niet te schamen. Maar ondertussen zal ik wel vaker subtiel of minder subtiel hebben laten merken dat ik beter wist hoe het hoorde. Dat ik vroeger meer gelezen had dan hij, dat ik betere tafelmanieren*

had. Ik verbeterde hem ook als hij woorden verkeerd gebruikte. Ik schaam me daar nu wel over, nu ik dat bedenk. Ik geloof dat ik dat vooral deed, hem zo pakken, een beetje kleineren, als hij weer begonnen was over mijn werk dat toch niets voorstelde. Ik weet niet meer wie er begonnen is, of ik hem op zijn klasse pakte omdat hij mij beledigde als vrouw, of dat hij mij probeerde te kwetsen omdat ik hem had vernederd. Als feministe vond ik dat ik goed recht had om hem als man af en toe op zijn nummer te zetten, maar als ik achteraf bedenk hoe ik dat deed...

Er is vrijwel geen theorie over vroege klassesocialisatie, over hoe we tegelijk met een sekse-identiteit en een etnische identiteit ook een klasse-identiteit verwerven. We kunnen vermoeden dat de mechanismen niet erg verschillend zullen zijn. Er is de bewuste beïnvloeding, de directe sturing door de ouders, die passend gedrag belonen en onpassend gedrag afkeuren of bestraffen. Er zijn de verbale boodschappen: 'dat is niets voor ons soort mensen', 'wie voor een dubbeltje geboren wordt, wordt nooit een kwartje'. Veel wordt overgedragen via aanwijzingen met wie je als kind wel mocht spelen en met wie niet. Wie je mee naar huis mocht nemen, bij wie je thuis mocht komen en bij wie niet. Klassesocialisatie blijkt vooral een training in de 'passende' sociale afstand. Wel naar boven kijken, maar niet te ver, en vooral niet naar beneden. Weten in welke buurten je hoorde te komen en in welke niet. Ouders willen dat hun kinderen het beter krijgen dan zij, niet dat ze het slechter hebben. Maar zelfs al hebben ze hoge ambities voor hun kinderen, ze geven ook de ervaringen van hun eigen mislukkingen door, hun eigen fatalisme als ze zelf niet uit het leven hebben gehaald wat ze ervan verwachtten. Ze geven hun angsten door, voor armoede of voor terugvallen. Ze geven rancune door, tegen de mensen die het beter hebben, of minachting voor degenen die slechter af zijn. En zelfs als ze willen dat hun kinderen het beter zullen hebben, als ze zelf niet het voorbeeld geven dat dat kan, dat het hoort bij de mogelijkheden, blijven de toekomstverwachtingen vaak irreële dromen. In de verschillende klasselagen is er een wisselwerking te zien tussen de toekomstverwachtingen, beroep of huwelijk of beide, en dat wat er wordt overgebracht. Dat wat wordt overgebracht, gesocialiseerd, bepaalt weer welke toekomstverwachtingen uit kunnen komen. Daarbij hebben kinderen uit de hogere klassen een grotere reeks van mogelijkheden. In hun eigen omgeving

komen ze meer mensen tegen in de beter betaalde beroepen, en daarmee lijken die posities bereikbaarder. Daar staat wel een bepaalde prestatiedruk tegenover; ouders die vinden dat hun kinderen beneden de maat blijven maken dat soms op pijnlijke manier duidelijk.

Klassesocialisatie ziet er in elke klasselaag anders uit. In sommige milieus hoort concurrentie nu juist bij de beste strategie om het goed te hebben, in andere gaat het juist om samenwerken. Wie geleerd heeft om andere mensen als potentiële concurrenten te zien kijkt later anders tegen samenwerking aan dan de mensen die juist geleerd hebben om samen te werken, en die op hun beurt later misschien moeite zullen hebben om zichzelf op de voorgrond te plaatsen.

We hebben geleerd om mensen 'in te delen', en snel op te merken uit welke klasselaag iemand afkomstig is. Dat is geen neutrale informatie, er kleeft maatschappelijke waardering aan. Die waardering heeft niet alleen invloed hoe we naar anderen kijken, maar ook hoe we ons zelf ervaren. Ook bij klassesocialisatie is er sprake van 'geïnternaliseerde onderdrukking'. Het blijkt niet eenvoudig om tegenover maatschappelijke onderwaardering een groot gevoel van zelfrespect te ontwikkelen. De mythe dat iedereen met dezelfde kansen wordt geboren, en de middenklasseopvatting dat iedereen die wil alles kan bereiken, maakt dat mensen uit lagere klassen soms zelf ook zijn gaan denken dat het aan henzelf ligt als ze niet 'verder' komen, of werkelijk geloven dat de mensen die gaan studeren nu eenmaal van nature knappe bollen zijn. 'Arbeidersklasse-mensen geven zichzelf de schuld als ze niet meer succes hebben', zegt Mary-Therese Riccio.[16]

Er zijn meer belemmeringen in het 'hogerop' komen, voor zover men dat al wil, dan alleen materiële belemmeringen. Een ervan is het gebrek aan voorbeelden in de directe omgeving. Lillian Rubin zegt hierover, als commentaar op een man die zegt dat hij er nooit over nagedacht had dat hij ook iets anders kon worden dan monteur: 'In feite had het niet alleen "niet veel zin om er over na te denken", er was ook geen mogelijkheid voor. Want om plannen te kunnen maken voor de toekomst moeten de mensen geloven in de mogelijkheid dat ze hun lot in eigen handen kunnen nemen, een geloof dat alleen kan bestaan als het door ervaring gevoed wordt. En dat

16. In *If I've Upset You, You've Got the Message*, p. 37.

gebeurt maar zelden in de arbeidersklasse. Integendeel, bij de meesten staat de harde realiteit van hun leven het vermogen om zich op een toekomst te richten in de weg. Het is juist dat onvermogen, dat het bewustzijn van de arbeidersklasse het scherpst onderscheidt van dat van de meer bevoorrechte klassen.'[17]

Wat vaak geïnterpreteerd wordt als persoonlijke eigenschappen, gebrek aan doorzettingsvermogen, ambities, intelligentie, blijkt een gebrek aan toekomstperspectief dat voor een hele groep geldt. En er komt nog wat bij. Ans van Dijk beschrijft de onderlinge saamhorigheid, altijd voor elkaar klaar staan, altijd op elkaar kunnen rekenen in de arbeidersbuurt waar zij uit kwam. 'Maar de prijs die je moet betalen voor die steun was je te houden aan de code: geen kapsones, geen dure praat, kortom, je "normaal" gedragen.'[18] We zouden dat kunnen omschrijven als een overlevingsstrategie van een onderdrukte groep: voor elkaar opkomen zolang iedereen binnen de groep blijft. Dat komt het overleven van de groep als geheel wel ten goede, maar het vormt een rem voor elke individuele emancipatiepoging. Ik denk dat dergelijke overlevingsstrategieën ook bij andere onderdrukte groepen gebruikelijk zijn. Carol Stack deed een onderzoek naar de onderlinge relaties in een Amerikaans zwart getto,[19] en hij zag hoe mensen bereid waren om elkaar te helpen, voor elkaars kinderen te zorgen, te delen als er geld binnenkwam of iemand eens een extraatje had. Aan de ene kant betekende dat dat de groep als geheel in leven bleef, aan de andere kant betekende het dat niemand ooit kon sparen, of ooit geld genoeg had om weg te komen. Wie wilde trouwen, en zich daarmee onttrok aan het netwerk, moest wel heel zeker zijn het economisch te zullen redden. Ze kwamen vaak met hangende pootjes weer terug in de buurt nadat ze eerst geprobeerd hadden zich aan de druk om te delen te onttrekken. En het zou kunnen dat we dergelijke mechanismen ontdekken in bijna elke emancipatiebeweging: ook binnen de vrouwenbeweging was lang een groot taboe op het individueel verder komen, dat wat we benoemd hebben als het 'krabbenmandeffect'. (Wanneer je gevangen krabben in een emmer stopt hoeft daar geen deksel op om het ontsnappen te voorkomen. Elke krab die probeert te ontsnappen wordt door de anderen weer naar beneden getrokken.)[20]

Geïnternaliseerde onderdrukking werkt dus op verschillende manieren. Door een gebrek aan zelfrespect en toekomstver-

wachtingen, maar ook de druk om de eigen groep niet in de steek te laten. Wie stijgt in maatschappelijke positie doet dat vaak ten koste van het gevoel ergens thuis te zijn. De poging om de oude herkomst te verbergen werkt vaak vervreemdend. Tussen twee culturen zitten en in beide niet thuis horen. En vaak: een gevoel van verlies en verraad tegenover de 'achterblijvers', hoe prettig men de nieuwe positie soms ook kan vinden.

Het gevoel er niet echt bij te horen, zelfs als men zich ogenschijnlijk heeft aangepast blijkt voor veel mensen lang door te werken, tot op de universiteit bijvoorbeeld. Hierover zegt Krijnen: 'Door het ontbreken van culturele referentiemogelijkheden op de universiteit uit hun culturele ontworteling zich in individueel getinte gevoelens van onbehagen. Het is alsof een stem, ver weg in hun onderbewuste, voortdurend fluistert: "Jij hoort hier niet, jij hoort ergens anders".'[21]

Tot in het latere beroepsleven kan dat gevoel, er niet bij te horen, door de mand te kunnen vallen, nog meespelen.

(arbeidersklasse) *Ik merk hoe ik in nieuwe situaties nog steeds onzeker ben. Ik heb accentloos leren praten, toch blijf ik het gevoel hebben, ze kijken zo door me heen, ze zien dat het niet echt is, ik doe straks vast iets verkeerds. Dan zien ze wie ik eigenlijk ben. Nelie van de werkster. Ik moest pas een vergadering voorzitten. Ik kan dat best. Ik kap ze allemaal af als ze zo vreselijk gaan zitten lullen. Ik ben er een goeie voor om te letten dat het nog een beetje praktisch blijft. Maar opeens was het alsof ik van de andere kant van de zaal naar mezelf zat te kijken. Ik dacht: daar zit Nelie van de werkster. Wat doet Nelie tussen al die mensen, daar hoor ik toch niet.*

Dat zijn de kinderen die verder leren, die niet onderweg afhaken. Wat helpt, blijkt uit een onderzoek naar mannelijke studenten uit de arbeidersklasse, is de steun van de ouders, die willen dat hun kinderen bereiken wat ze zelf niet hebben gehad. Een behoefte aan revanche soms, bij het gevoel dat het leven

17. Lillian Rubin, *Pijn en moeite*, p. 40.
18. Ans van Dijk, *Het mag geen naam hebben*, p. 8.
19. Carol Stack, *All Our Kin*.
20. Hierover schreef ik meer in *Doet leiden lijden*.
21. Henk Krijnen, *Arbeidersjongens op de universiteit. Tussen emancipatie en identiteitsverlies*, p. 523.

ze een slechte deal heeft gegeven. Maar ook als ouders trots zijn op hun kinderen is er de onderlinge verwijdering. En voor de jongeren: het gevoel niet meer terug te kunnen.[22]
Ook bij klasse is er dus sprake van geïnternaliseerde onderdrukking, en dus, aan de andere kant, van geïnternaliseerde overheersing. Mensen uit de hogere klassen hebben vaak geleerd dat hun positie ze toekomt. Dat hun privileges geen voorrechten zijn maar zijn verdiend. Voordelen van een hogere klassesocialisatie kunnen zijn: het gemak om je door de maatschappij te begeven, de taal spreken waarmee de deuren opengaan, geen angst hebben om met autoriteiten om te gaan. Daartegenover staan de blinde vlekken voor hoe andere mensen leven. Soms de krampachtige pogingen om de schijn op te houden, resulterend in rigiditeit. Geïnternaliseerde minachting voor andere 'smaak', andere taal maakt werkelijk contact met mensen uit lagere klassen moeilijk.

(hogere middenklasse) *Er werd bij ons grote nadruk op gelegd dat we ons beschaafd zouden gedragen. Ik ben dus een welopgevoed meisje geworden. Vooral omdat mijn vader een representatieve functie had moesten wij model-kinderen zijn. Ik denk vaak dat al die mooie kleren en dure spullen niet echt voor ons waren, maar alleen voor de show. Wat ik aan goeds heb overgehouden aan mijn klasse-achtergrond: organisatietalent, een breed interessegebied, altijd in ontwikkeling blijven. Ik weet me overal te gedragen, en ik weet hoe je zaken voor elkaar krijgt. Maar er zitten ook moeilijke kanten aan. Ik word ontzettend geremd door normen als 'dat hoort niet'. Die verdomde zelfbeheersing! Ik voel nog steeds alle ogen op me gericht als ik eens uit de band spring.*

(hogere middenklasse) *Ik ben met een man getrouwd die door studie verder is gekomen. Ik dacht niet dat het wat uit zou maken dat we zo'n verschillende achtergrond hebben, en als we met elkaar alleen zijn hebben we ook geen problemen. Maar zijn familie! Toen we ons eerste kind hadden kwam zijn moeder steeds langs en zijn zussen ook. Uren zaten ze dan bij mij te kletsen. Ik heb mijn man gevraagd of hij ze niet kon zeggen dat ze eerst moesten bellen of het me wel uit kwam. Daar waren ze heel beledigd over, ze voelden zich niet meer welkom bij mij, en mijn man kreeg te horen dat hij met een kouwe kikker was getrouwd, een kakmadam, die zich zeker te goed voelde voor*

zijn familie. Dat was voor hem weer heel erg. Bij hem thuis waren ze gewend om bij elkaar in en uit te lopen. Bij mij thuis maakte je een afspraak, je kwam nooit zomaar mee eten. Ik heb er lang over gedaan voordat ik dat begreep, en ook, hoe hij ertussen vermalen werd.

5. School

Nu sociale status steeds minder een 'erfelijk gegeven' is, en steeds meer gezien wordt als een persoonlijke verworvenheid gekoppeld aan het beroepsleven, zijn diploma's belangrijker dan ooit.[23] Een boerendochter wordt niet meer automatisch boerin, de zoon van een industrieel wordt niet meer altijd vanzelfsprekend als de opvolger van zijn vader gezien. Wil hij een hogere positie, dan zal hij er voor moeten leren. Heeft de school een invloed op de latere klassepositie?
In principe is ons onderwijs klasseloos. De leerplicht geldt voor alle kinderen, en de bedoeling is dat het lagere onderwijs voor allen gelijk is. Pas als de kinderen ouder zijn waaieren ze uit over de verschillende schooltypes die vooruitlopen op hun latere beroep en klassepositie. Maar hoewel dat formeel niet de bedoeling is, integendeel, ook de overheid maakt zich er zorgen over, blijkt het onderwijs de bestaande klasseverhoudingen te reproduceren. Kinderen uit de lagere milieus komen voor een veel groter deel in de lagere schooltypes terecht, maken de school niet af, of hebben diploma's waarmee ze weinig beroepskeuze hebben.[24] En die van de hogere en middenmilieus komen

22. Zie over de ervaringen van arbeiderskinderen die doordringen in hogere opleidingen behalve Krijnen ook Anja Hoogland, *Heb je je handen aan de zaligheid beloofd* en Jake Ryan en Charles Sackrey, *Strangers in Paradise. Academics from the Working Class*.

23. Matthijssen stelt dat we sociale status steeds minder als een vanzelfsprekend gegeven zijn gaan zien, en steeds meer als iets dat elk individu voor zichzelf verovert door de prestaties die men levert, om te beginnen op school. Terwijl het vroeger dus gewoner werd gevonden dat de kinderen van arbeiders zelf arbeider zouden worden en de kinderen van landeigenaren zelf landeigenaar, dat wil zeggen: de jongens, heerst er nu een ideologie dat je je positie zelf maakt. Daarmee wordt wel verdoezeld in welke mate de omstandigheden waarin men wordt geboren, mee- of tegenwerken. Maar met deze ideologie lijkt het meer een eigen verantwoordelijkheid geworden. Zie Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, p. 24.

24. Zie Rineke van Daalen, 'Verzorgingsinstellingen', in Wilterdink en van Heerikhuizen, *Samenlevingen*.

we later vaker tegen in de hogere beroepsopleidingen en aan de universiteit. Dat verschil is in de laatste vijfentwintig jaar wel wat kleiner geworden, maar het is nog steeds wel opvallend groot. Om een idee te geven, als we kijken naar de universiteiten, vroeger kwam zes procent van de studenten uit de lagere klassen, nu tien.[25] Maar nog steeds is dus negentig procent afkomstig uit middenklasse en hogere klasse. (En daarvan dus weer minder meisjes dan jongens).

Ook in het onderwijs is er dus sprake van klasse-ongelijkheid. En niet alleen doordat de meeste kinderen vertrekken van school met diploma's die ze doorsluizen naar een klassepositie die dicht bij die van hun ouders ligt. Ook, stelt Matthijssen, omdat de kinderen uit de hogere milieus in verhouding langer doorleren en er dus veel meer geld aan hen wordt besteed dan aan de kinderen uit de lagere milieus.[26] Hoe komt het dat het schoolsysteem de bestaande ongelijkheid meer lijkt te bevestigen dan op te heffen, hoewel dat niet de bedoeling is? Er zijn in de loop van de tijd verschillende denkbeelden over ontwikkeld.[27]

In de eerste plaats werden de problemen bij de kinderen zelf gezocht. Zouden arbeiderskinderen dan toch minder intelligent zijn, en zou daarmee toch aan te tonen zijn dat intelligentie overerfbaar is? Bewijzen voor de erfelijkheid van intelligentie zijn nooit overtuigend geweest, bij geen enkele maatschappelijke groep, vrouwen, mensen van kleur, of arbeiders.[28] Toch bleven de eerste verklaringswijzen dicht in de buurt van de erfelijkheidstheorie, al werd er dan niet over 'intelligentie' maar over 'schoolgeschiktheid' van het kind gepraat.

In tweede instantie werd meer gekeken naar het milieu waar het kind uitkwam. De opvoeding die van huis uit werd meegegeven. Een aantal factoren bleek aantoonbaar. Kinderen uit de lagere milieus bleken al in de eerste klas meer moeilijkheden te hebben op het gebied van leesvaardigheid, en de oorzaken werden gezocht in de opvoeding in het gezin, het taalgebruik daar, dat beperkter zou zijn dan het taalgebruik in de hogere milieus.

En pas in derde instantie werd er gekeken naar de school zelf. Welke factoren er meespelen, in de lesmethoden, in de houding van de leerkrachten, in de lesstof die maken dat de kansen van arbeiderskinderen om er doorheen te komen minder zijn.

In de jaren zestig vond het roemruchte onderzoek plaats over de relatie tussen schoolgeschiktheid en milieu onder leiding

van Van Heek.[29] Hij stelde dat er in de lagere klassen geen reservoir van 'verborgen talent' meer aanwezig was, en dat de kinderen in principe doorstroomden naar het schooltype waar ze geschikt voor waren. Op dit onderzoek is veel kritiek gekomen.[30] Zijn de kinderen niet 'schoolgeschikt' of zijn de scholen misschien minder 'kindergeschikt'? Wie moet zich eigenlijk aanpassen aan wie? Uit latere onderzoeken blijkt ook wel dat de school zelf een aandeel heeft in het reproduceren van de ongelijkheid. Arbeiderskinderen worden niet alleen ongunstiger beoordeeld als het gaat om hun schoolprestaties, maar ook ongunstiger als persoon. En dat niet alleen door de leerkrachten, maar ook door de andere leerlingen, voorzover die uit de hogere milieus komen. Het kan dus gebeuren dat kinderen die moeïlijk leren en ook nog van 'minderen huize' komen op school een gevoel van minderwaardigheid oplopen, of het bestaande gevoel nog eens bevestigd krijgen.[31] Soms voelen kinderen zich op de lagere school nog thuis, als ze tussen kinderen worden geplaatst uit hun eigen milieu, en dat van de leerkrachten er niet teveel tegen afsteekt, en is het pas op de middelbare school dat de confrontatie het sterkst wordt. Zoals blijkt uit het verslag van een dochter uit een landarbeidersgezin.[32]

Ik probeerde er bij te horen, net zoals ik er op de lagere school bij heb gehoord. Ik schreeuwde veel om gehoord te worden. Het hielp niet, ik stond meer buiten de klas dan erin. De herin-

25. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, p. 28.
26. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, p. 204.
27. Paul Jungbluth, *Docenten over onderwijs aan meisjes*, pp. 10 e.v.
28. Wat niet wil zeggen dat erfelijkheid geen enkele factor zou spelen bij intelligentie. In feite is de discussie ingewikkelder dan die hier wordt weergegeven. Er bestaat bijvoorbeeld een verschil tussen individuele erfelijkheid en genetische factoren. Waar ik me hier tegen afzet zijn simpele theorieën waarin de maatschappelijke positie van groepen mensen vanuit één factor wordt verklaard. Philip Green onderzoekt in *The Pursuit of Inequality* de verschillende pseudowetenschappelijke rationalisaties waarmee verschillen naar kleur, klasse en sekse worden 'verklaard'.
29. Van Heek e.a., *Het verborgen talent*.
30. Voor commentaar op Van Heek zie o.a. Jungbluth, *Docenten over onderwijs aan meisjes*, pp. 7 e.v., Rineke van Daalen, *Verzorgingsinstellingen*, p. 324, Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, pp. 31 e.v., L. Pietersen, *Taalsociologie*, pp. 123 e.v., Marja van Erp en Sibe Soutendijk, *Sociaal milieu en lesgebeuren*, p. 183.
31. Matthijssen, p. 33, citeert hier Van Calcar.
32. Jitske Hofstra, *Ik maak mijn ramen schoon*, p. 7.

nering aan de minachting van de wiskundeleraar die tegen me riep: 'Jij komt zeker van het platteland dat je zo schreeuwt'. Mijn minderwaardigheidsgevoel groeide en groeide! Ik voelde me onhandig. Ik had niet geleerd om met mes en vork te eten, op tijd dankuwel en alstublieft te zeggen. Evenmin had ik geleerd om excuses aan te bieden, wist ik veel! Ik had niet geleerd om te argumenteren, wel om te vechten. Zo leerde ik mij voor mijn afkomst te schamen.

Leerkrachten blijken leerlingen in sterke mate in te delen op grond van hun klasse-achtergrond. Een onderzoek meldt dat de leerkrachten de neiging hadden om kinderen uit de hogere milieus dichter bij zich te plaatsen en positiever te behandelen.[33] Van deze ingebouwde vooroordelen zijn leerkrachten zich lang niet altijd bewust. Zo liet een onderzoeker toekomstige leerkrachten verhaaltjes over fictieve leerlingen lezen. Deze waren zo identiek mogelijk met betrekking tot intelligentie, schoolcijfers en gedragsproblemen. Van sommige leerlingen werd gesuggereerd dat ze uit de middenklasse afkomstig waren, van anderen dat ze uit de lagere sociale klasse afkomstig waren. Middenklasseleerlingen werden op de meeste gedragsbeoordelingen gunstiger beoordeeld.[34] Informatie over klasse-achtergrond is dus kennelijk al voldoende om over een veelheid van gedragskenmerken, persoonseigenschappen en toekomstige schoolprestaties een oordeel, of een vooroordeel te vormen.[35]
Hoe komen leerkrachten aan het beeld uit welke klasse leerlingen afkomstig zijn? Het beroep van de ouders speelt mee, de buurt waar men woont is belangrijk. Maar zelfs als men dat alles niet zou weten wordt er gereageerd op andere kenmerken, kleding en vooral spraak. Er blijkt maar heel geringe informatie over spraak nodig te zijn, dus een heel kleine 'afwijking' van het standaard-Nederlands om leerkrachten tot stereotype opvattingen te bewegen. En hoe sterker het kind als afwijkend wordt waargenomen, des te lager waren ook de verwachtingen over zijn toekomstige prestaties.[36]
Nu zou je nog kunnen zeggen dat leerkrachten niet zozeer vooroordelen hebben, als wel eenvoudig reageren vanuit de realistische inschatting dat kinderen uit de lagere klassen het slechter zullen doen op school. Maar daar is wel wat tegenin te brengen. De negatieve oordelen blijken namelijk ook geveld te worden als een kind aantoonbaar even goed is als een kind uit een andere klasse. En er komt nog een probleem bij: kin-

deren reageren op de verwachtingen die de leerkrachten van hen hebben. Zelfs ratten leren beter wanneer hun trainers dat van ze verwachten, stellen Van Oudenhoven en Siero,[37] voor kinderen geldt dat zeker niet minder.
Het klassieke onderzoek waarbij deze veronderstelling werd bewezen is van Rosenthal en Jacobson. In een aantal klassen werd een zogenaamde intelligentietest afgenomen. De leerkrachten werd verteld dat met deze test kon worden vastgesteld bij welke kinderen in de toekomst nog een extra intellectuele groei te verwachten was, zogenaamde laatbloeiers. Aan het beginjaar werden de namen van deze kinderen aan de leerkrachten doorgegeven. In feite waren de kinderen volgens het lot gekozen. Enige maanden later werden ze opnieuw getest. Bij de door het lot aangewezen 'laatbloeiers' bleek een sterke groei in het IQ waarneembaar.[38] Leerkrachten blijken dus, zonder het te weten en zonder het te willen kinderen uit hogere klassen meer kansen te geven dan kinderen van lagere. Uiteraard geldt dat niet voor alle leerkrachten in dezelfde mate. Er zijn er ook die zich zeer inzetten voor kansengelijkheid op school. Maar vroeg aangeleerde ideeën over klasse blijken soms mee te spelen zonder dat men het zelf merkt.
Uiteraard is er meer aan de hand dan de houding van de leerkrachten alleen. Het heeft ook zin om er naar te kijken welke invloed de gezinnen hebben op de schoolprestaties. De inzet en de opvoedingspatronen van ouders blijken er zeker toe te doen. Nu zijn de meeste onderzoeken uitgevoerd naar de opvoeding van de moeders, niet naar die van de vaders. Moeders die meer geduld hebben met hun kinderen, meer tijd aan hen besteden, ze meer aanmoedigen en minder straffen

33. Zie Van Oudenhoven en Siero, *Vooroordelen in het onderwijs*, pp. 114 e.v.
34. Van Oudenhoven en Siero, p. 116. Waarschijnlijk is er sprake van een tussenliggende factor: schoolprestaties worden gunstiger beoordeeld naarmate het gedrag van een leerling gunstiger wordt beoordeeld (zie Marja van Erp en Sibe Soutendijk, *Sociaal milieu en lesgebeuren*, p. 66) en de kans dat gedrag gunstiger wordt beoordeeld, hangt weer samen met middenklassenormen over hoe het hoort.
35. Van Oudenhoven en Siero, p. 116. Zie ook Marja van Erp en Sibe Soutendijk, p. 83.
36. Van Oudenhoven en Siero, p. 118.
37. Idem, p. 120.
38. Rosenthal en Jacobson, *Pygmalion in the Classroom*, besproken in Van Oudenhoven en Siero, p. 120, en in Marja van Erp en Sibe Soutendijk, pp. 74 e.v.

blijken een gunstige invloed te hebben op de schoolprestaties van hun kinderen.[39] En vervolgens blijkt dat de opvoedingspatronen in de lagere klassen strenger zijn, dat er vaker wordt gestraft dan beloond, en dat moeders minder tijd aan hun kinderen besteden. Dit wordt geconstateerd, niet verklaard, en wie het zo leest zou haast de klassistische conclusie trekken dat moeders uit de arbeidersklasse slechtere moeders zijn dan die uit de hogere. Uit onze eigen verzamelde ervaringen weten we meer over de ongelijkheid in aandacht en beloning van kinderen in verschillende klassen.

In de eerste plaats: de materiële omstandigheden. Mensen uit lagere milieus wonen kleiner, kinderen hebben veel minder vaak een eigen kamer, als mensen dicht op elkaar zitten en elkaar irriteren worden kinderen sneller naar buiten gestuurd.[40] Materiële omstandigheden maken ook dat veel vrouwen uit de arbeidersklasse buitenshuis moeten werken, en behalve door vermoeidheid ook letterlijk door tijdgebrek minder aandacht aan de kinderen kunnen besteden.[41]

Daarnaast is het waarschijnlijk dat de grotere nadruk op discipline en straf daar ook mee te maken heeft. Wie klein behuisd is, moe is en weinig tijd heeft, ergert zich sneller aan de rommel die de kinderen maken en ziet het minder snel als spelen en dus leren. Bovendien speelt de angst voor het terugvallen een rol bij de disciplinering van kinderen. Kinderen die niet leren te gehoorzamen, hoeveel kans maken die later in werksituaties waar het niet op creativiteit, maar op het slaafs opvolgen van opdrachten aankomt?

De cultuur van de school is een middenklassecultuur. De gewoontes stammen uit de middenklasse, ook het taalgebruik. Veel kinderen uit de lagere klassen ervaren de confrontatie daarmee als een culturele schok. Willen ze het er redden, dan moeten ze zich aanpassen. Naarmate kinderen meer de kleur van de middenklasse-omgeving aannemen worden ze meer getolereerd en minder gestigmatiseerd.[42] Krijnen noemt dit culturele emigratie.[43] De prijs ervan is de breuk met de oorspronkelijke cultuur, door sommigen als positief ervaren maar toch ook vaak als pijnlijk.

(boerenafkomst) *Mijn vader riep altijd, wat heb je nou geleerd, toen ik op de middelbare school zat. Maar als ik probeerde uit te leggen wat ik had geleerd deed hij daar erg minachtend over. Wat heb je daar nou aan, zei hij dan. Kunnen ze je niet iets*

leren waar je wat aan hebt? Ik vond dat heel vervelend en leerde het ook af om thuis te vertellen wat ik op school deed. Maar ik miste wel wat andere kinderen hadden, hun ouders hielpen wel eens mee als er een werkstuk moest worden gemaakt.

(arbeidersklasse) *Ik was de laatste van de klas die nog met klompjes van de steun liep. Ik schaamde me erg voor de kleren die ik had. Toen ik overgangsexamen moest doen heb ik het met opzet verprutst. Ik dacht, ik wil niet straks tussen al die kinderen met die nieuwe kleren, dan schaam ik me teveel.*

(middenstand) *Ik was op de lagere school op het dorp een van de beste leerlingen. Maar toen ik naar de mulo mocht werd het opeens moeilijk. Ik werd gepest met hoe ik praatte. Die komt zo uit de klei, zeiden ze over me, en als ik te laat kwam: jij moest zeker de koeien melken? Terwijl we niet eens boeren waren, we hadden een winkel op het dorp. Ik werd er zo akelig van dat ik niets meer durfde te zeggen. Als ik een vraag kreeg, kreeg ik een rooie kop en hield mijn mond stijf dicht. Dus kreeg ik slechte cijfers. Ik heb ontzettend mijn best gedaan om net als de anderen te praten. Maar dan zeiden ze thuis weer: kakmadam. En: wil mevrouw de prinses misschien ook aan tafel komen? Of: meehelpen in de winkel, daar ben je nou zeker te goed voor?*

39. Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, pp. 67 e.v.
40. Sibe Soutendijk, *Eénoudergezinnen, etniese groepen en gelijke onderwijskansen*, p. 108. Soutendijk onderzoekt in dit artikel het vooroordeel dat kinderen uit éénoudergezinnen (moedergezinnen) het slechter zouden doen op school. Waar het om gaat, constateert hij na herinterpretatie van bestaande onderzoeken, is dat er een valse vergelijking wordt gemaakt tussen kinderen uit arme, slecht gehuisveste moedergezinnen en kinderen uit veel beter gesitueerde twee-oudergezinnen met doorgaans beduidend beter opgeleide ouders. Wat kinderen uit moedergezinnen missen wat betreft hun schoolkansen, is niet zozeer een vader als wel de aanwezigheid van een behoorlijk salaris.
41. Daar staat volgens Soutendijk bij éénoudergezinnen weer als iets positiefs tegenover dat er meer aandacht is voor de kinderen als er geen vader is die die opeist of die verlangt dat alles opgeruimd en rustig is als hij thuis is.
42. Henk Krijnen, *Arbeidersjongens op de universiteit. Tussen emancipatie en identiteitsverlies*, p. 528. Zie ook Paul Willis, *Learning to Labour*. Meer literatuur over arbeidersklasse en sociale mobiliteit wordt besproken in Hedwig Ortmann, *Arbeiterfamilie und soziale Aufstieg*.
43. Henk Krijnen, p. 529.

Veel kinderen haken dus onderweg af. Soms zouden ze wel verder willen als ze het gevoel hadden dat ze het zouden kunnen. Maar er zijn ook groepen jongeren die zich verzetten tegen het schoolsysteem, dat gezien wordt als symbool voor een wereld waar men zich tegen afzet. Paul Willis heeft in Engeland een studie gemaakt van de subcultuur van arbeidersjongens, waarbij de leraren 'de vijand' zijn, en men het gevoel van eigenwaarde afmeet aan elkaar, aan de plaats binnen de subcultuur. Waar het gevoel van eigenwaarde niet wordt afgemeten aan de maatschappelijke positie worden andere normen gevormd. Normen van 'mannelijkheid', bijvoorbeeld, wat zich uit in tamelijk grof seksisme tegenover meisjes, en soms ook in racistisch gedrag tegenover etnische groepen.[44] Sommige leerlingen haken snel af omdat ze het schoolsysteem teveel haten en zo snel mogelijk zelfstandig willen zijn, zelf geld verdienen. Soms kunnen ouders het geld niet missen voor een langdurige opleiding. Soms ontbreekt het ouders aan een werkelijk vertrouwen dat hun kinderen het wel kunnen en gaan die bij de eerste inzinking in schoolprestaties van school af. Kinderen uit de hogere klassen worden er vaker doorheengesleept. Gesprekken met de leerkrachten (ouders die zelf een hogere status hebben dan die van onderwijzer of leraar laten zich minder makkelijk intimideren dan ouders voor wie leerkrachten autoriteiten zijn), extra bijlessen, extra toezicht bij het huiswerk.[45]

(middenklasse) *Ik heb een periode gehad dat ik het slecht deed op school. Ik kon me niet concentreren, het interesseerde me allemaal niks. Ik had best het jaar uit willen suffen en dan van school af. Maar voor mijn ouders kon dat niet, die waren ervan overtuigd dat ik het kon. Ze hebben er vreselijk achterheen gezeten. Mijn moeder zat 's middags klaar met mijn huiswerk. Er werd op school gepraat, er kwam zelfs een psycholoog aan te pas. Zo ben ik er doorheen gesleept. Als ze dat niet hadden gedaan dan was ik er niet doorheen gekomen en had ik nu de moedermavo moeten doen.*

Voor de kinderen uit de 'hogere' klassen zijn er meestal meerdere mogelijkheden. Kinderen uit de 'lagere' klassen krijgen meestal maar één kans.

(landarbeiders) *Op de kweekschool ben ik afgehaakt met leren.*

Ik bleef zitten, en dat betekende in ons gezin dat je van school af moest om je eigen geld te gaan verdienen. We kregen één kans. Ik kon het op de kweekschool niet langer bolwerken. Ik weet nu dat het alles te maken had met mijn onderdrukking op klasse. Ik kon me niet meer concentreren: ik voelde me dom en minderwaardig.[46]

Ondanks het feit dat het laatste woord in de discussie van de kansongelijkheid nog niet is gesproken, is het al wel duidelijk dat er sprake is van een kluwen van factoren. De eerste socialisatie thuis: de boodschappen die men heeft meegekregen. De al of niet aanwezige cultuurschok als een kind naar school gaat. De mate waarin de cultuur van de school als vreemd wordt ervaren of niet, de houding van de leerkrachten. De materiële omstandigheden. Het vermogen van de ouders om hun kind te helpen, niet alleen inhoudelijk, maar ook door het lef met leerkrachten te praten en zich niet te laten intimideren. Ook uit de ervaringen blijkt dat ouders die zelf niet hebben doorgeleerd het sneller opgeven als hun kinderen het niet meteen goed doen. Deels omdat het werk thuis of de inkomsten van de kinderen als ze uit de leerplichtige leeftijd zijn niet gemist kan worden, deels door de geïnternaliseerde onderdrukking van de ouders zelf die het niet verbaast als hun kinderen het niet redden en soms opkijken tegen de leerkrachten 'die het wel zullen weten'. Uit veel ervaringen heb ik gehoord hoe belangrijk het kan zijn dat ouders er geen genoegen mee nemen als hun kinderen te laag worden ingeschaald op school, of er achterheen zitten dat ze bijles krijgen of extra aandacht. En het is duidelijk dat kinderen uit de lagere klassen vaak maar één kans krijgen, tegen meerdere bij de hogere klassen.

44. Paul Willis, *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*. Zie ook Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, p. 174.

45. Ouders uit de arbeidersklasse hebben naar verhouding minder contact met de leerkrachten, hebben minder informatie over de school en over mogelijke loopbanen voor de kinderen. Jackson en Marsden, *Education and the Working Class*.

46. Jitske Hofstra. *Ik maak mijn ramen schoon*.

6. Taal

Een taal is niet meer dan een dialect dat de beschikking heeft over een landmacht en een vloot.

Pietersen *(Taalsociologie)*

Een veel gehoorde verklaring voor het feit dat kinderen uit de lagere klassen het in verhouding slechter doen op school, is de zogeheten 'taalachterstand' of 'taalarmoede' van arbeiderskinderen. Bernstein heeft daar onderzoek naar gedaan, en kwam met de conclusie dat er in verschillende klassen verschillende 'taalcodes' bestaan. Kinderen uit de hogere klassen hebben de beschikking over een 'uitgebreide' code, kinderen uit de lagere over een 'beperkte' code, een taalgebruik dat directer, simpeler en voorspelbaarder is.[47] Kinderen uit arbeidersmilieus hebben een beperkter inzicht in de betekenis van woorden.

Maar zelfs als de woordenschat van arbeiderskinderen kleiner is, dan is dat maar een deel van het probleem. De woordenschat in de 'kansarme' milieus is vooral *anders* dan het officieel erkende dialect: het Algemeen Beschaafd Nederlands. Uit een Amerikaans onderzoek blijkt dat een kwart van de woordenschat van arbeiderskinderen niet voorkomt in de meest gebruikte lesboeken.[48] En ook Michael den Hartog constateert in een onderzoek naar de vermeende taalachterstand van schipperskinderen dat het niet alleen gaat om een beperkter woordenschat, maar vooral ook om een andere woordenschat: walkinderen kennen meer woorden voor bomen bijvoorbeeld, schipperskinderen kennen veel woorden voor onderdelen van schepen en uitdrukkingen die met varen te maken hebben.[49] Komt een kind met een van het standaard-Nederlands afwijkend taalgebruik op school, dan wordt het niet alleen een nieuw taalgebruik bijgebracht, maar het oude taalgebruik wordt afgenomen, woorden en uitdrukkingen zijn opeens niet meer acceptabel. In die mate maken scholen kinderen om te beginnen dus taalarmer dan ze al waren.

Er bestaat geen probleem van taalarme kinderen, zegt o.a. Van Calcar, arbeiderskinderen kunnen zich prima uitdrukken, in goed Amsterdams bijvoorbeeld. Er is niet zozeer sprake van een beperkt taalgebruik alswel van een verschil in dialect met het officiële dialect.[50]

Klassisme blijkt in de manier waarop niet alleen de verschillen in taalgebruik worden geconstateerd, maar aan afwijkingen

van het standaard-Nederlands een negatieve waarde wordt toegekend.

(boerenafkomst) *Mijn angst voor kritiek werd ook ingegeven door de angst dat men mij zag als een domme boer. Mijn dialect verraadde mijn afkomst. (Nu ben ik er trots op.) Ik klapte dicht bij vlotte Hollandse monden. ABN is voor mij altijd een tweede taal gebleven. Geen moedertaal. Gevoelens uiten deed ik al niet. Dat heb ik ook nooit geleerd. In het dialect heb je er weinig uitdrukkingen voor. Als ik in verwarring kom, boos word of verdrietig door een opmerking over mijn functioneren dan kan ik niet meer luisteren.*[51]

Emotioneel heeft het afleren van het spraakgebruik van thuis en het aanleren van een nieuw taalgebruik veel gevolgen. Het schept een afstand tussen jezelf en je familie van herkomst. Soms blijken dezelfde ouders die zo hun best gedaan hebben om ervoor te zorgen dat hun kinderen het beter zouden krijgen toch rancuneus als hun kind daar ook werkelijk in slaagt. Oude klasserancune, oud wantrouwen, dat nu tegen de eigen kinderen wordt gericht. 'Daar ben je nu zeker te fijn voor', als er gevraagd wordt mee te helpen met de afwas. Weinig mensen die met standaard-Nederlands zijn opgevoed beseffen wat het betekent in feite 'tweetalig' te zijn, zoals er ook wordt neergekeken op buitenlanders of mensen met een andere dan de Nederlandse etnische afkomst, die nog gebrekkig Nederlands praten, of Nederlands met een accent: alsof het niet een prestatie is om er een tweede taal bij te leren.

Bij mij thuis probeerden mijn ouders om Hollands te praten omdat ze er vanuit gingen dat de kinderen daar meer aan hadden dan wanneer we Gronings zouden spreken. Maar zo gauw er

47. Bernstein, *Education Cannot Compensate for Society*. Bespreking van de theorie van Bernstein is onder andere te vinden in Matthijssen, pp. 57 e.v. en 62 e.v., waarin het thema 'verband tussen taalontwikkeling en sociaal milieu' verder wordt uitgewerkt. Verder: Pietersen, *Taalsociologie*, de paragraaf 'De taalachterstand in de lagere milieus', pp. 129 e.v.
48. Geciteerd in Matthijssen, *Klasse-onderwijs*, p. 64.
49. Michael den Hartog, geïnterviewd door Peter Marijnissen: 'Hun woordenschat is niet kleiner, maar anders.'
50. Uit *Berichten van de Amsterdamse Nood-Adviesdienst*, geciteerd in Matthijssen, p. 208.
51. Roel Batterink, *Klein verzet, groot gevolg*, p. 21.

ruzie was, of als vader en moeder met elkaar spraken, dan was het weer Gronings. Gronings is altijd de taal van de emoties gebleven. Ik merk dat nog, als de situatie emotioneel wordt sta ik met mijn mond vol tanden, Gronings is mijn taal niet meer, maar Hollands is het ook nooit geworden.

Als je Fries spreekt, dan gaat het nog wel, er is wel enige erkenning dat het Fries een taal is, en je kunt er wel enige trots aan ontlenen. Misschien hebben Limburgers dat ook wel. Maar wat moet je met Brabants? Op school kreeg ik te horen dat ik niet zo achterlijk moest praten, en deden ze me na. Als ik nu probeer Brabants te praten begin ik onmiddellijk te janken.

Er blijkt dus een directe relatie te bestaan tussen klasse en taal, en tussen taalgebruik en onderdrukking. Het taalgebruik van de hogere klasse staat in hoger aanzien dan het taalgebruik van de arbeidersklasse of boeren, het steedse 'plat' of de dialecten van het land. Soms heeft die relatie een gecompliceerde historie.

(arbeidersklasse) *Ik kom uit de Maastrichtse arbeidersklasse. Ik ben met het Limburgs opgevoed. Ik heb gemerkt hoeveel vooroordelen er bij de Hollanders nog steeds bestaan over Limburg. Omgekeerd worden de Hollanders bij ons echt gehaat. Wij horen er nog steeds niet echt bij, en nog dagelijks kun je dat merken. Als ze het bij het weerbericht hebben over het Zuiden, dan hebben ze het over Brabant. Als wij het weer willen weten dan moeten we naar de Belgische radio luisteren. Hollanders weten weinig van de geschiedenis van het Limburgse proletariaat, hoe de industrialisatie hier al heel vroeg is begonnen, met de mijnen en de aardewerk.*[52] *De bazen in Limburg, dat waren Hollanders. En nog steeds zijn de beste banen voor Hollanders. Ik woon al veertien jaar in het Noorden, maar mijn ouders komen me nooit opzoeken. Voor hen ben ik een afvallige. Nog dagelijks merk ik dat er op me wordt neergekeken. Ik spreek wel Nederlands, maar ik heb niet geprobeerd om mijn zachte g af te leren. Je merkt toch hoe er wordt gedacht: dat achterlijke taaltje, het donkere zuiden. Ik heb me hier erg moeten aanpassen. Het is niet makkelijk om trots te zijn op mijn afkomst. Ik voel me vaak meer verwant met Surinaamse vrouwen hier, dan met Hollandse.*

Als we alles bij elkaar optellen zien we dat er van werkelijke kansengelijkheid nog geen sprake is. Kinderen uit de arbeidersklasse, of van kleinere boeren of lagere middenklasse of middenstand moeten veel harder werken om hetzelfde resultaat te bereiken dan de kinderen uit midden- of hogere klasse. Ze moeten zich een ander taalgebruik eigen maken, soms werkelijk een taal bijleren, ze moeten zich aanpassen aan een cultuur die ze niet van huis uit kennen met minder materiële mogelijkheden daartoe, ze moeten zich weren tegen de lagere verwachtingen die de omgeving van hen heeft, naast de strijd tegen de eigen geïnternaliseerde twijfels: kan ik het wel.

7. De klassepositie van vrouwen: de theorie

Tot nu toe hebben we het over klasse en klassesocialisatie gehad alsof dat een factor is naast sekse. Maar de werkelijkheid blijkt gecompliceerder. Dat vrouwen die zonder vaders zijn opgevoed vaak niet weten bij welke klasse ze hoorden, of dat vrouwen vertellen dat ze vaak van klasse zijn veranderd doordat bijvoorbeeld hun vader stierf en hun moeder ging hertrouwen, vormt niet zomaar een 'onregelmatigheid' in de theorie over klasse-ervaringen, maar wijst op een dieperliggend probleem: sekse en klasse staan niet naast elkaar maar lopen door elkaar heen. Of zoals Linda Gordon dat formuleert: je ervaring van het vrouw zijn verandert al naar gelang je klassepositie, maar het is ook waar dat je klassepositie verandert al naar gelang je sekse.[53]

Hoe de positie van vrouwen verschilt van die van mannen binnen het klassesysteem wordt duidelijk wanneer we de groepen die naar klasse-achtergrond zijn samengesteld de vraag voorleggen: hoe verschilde de positie van je moeder of van andere vrouwen in je omgeving van die van je vader? Kijkend naar dezelfde zaken die de ervaring van je klasse-achtergrond bepalen: geld, werk, opleiding, vrije tijd, cultuur, blijkt ogenblikkelijk dat vrouwen daar over het algemeen een andere verhouding mee hebben dan mannen.

52. Zie over de geschiedenis van het Limburgse proletariaat: Ubachs, *Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts, leed en strijd van Maastrichts proletariaat*, en Wim Nijssen, Jos Bours en Marlies Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden.*

53. In *Kostwinnen en koesteren*, p. 14.

Geld: wanneer er weinig van is zijn het vaak de vrouwen die het beheren, maar ook dan wordt het nog niet ervaren als haar geld, meer als de grondstof waar ze haar werk mee moet doen. Veel vrouwen in de hogere klassen weten niet hoeveel geld er is, en moeten om huishoudgeld vragen. Als vrouwen 'eigen' geld verdienen dan is dat toch meestal minder dan wat de man in het gezin verdient. Verdient ze meer, of heeft ze van haar ouders geld of bezit meegekregen dan is dat vaak een bron van conflicten.

Werk: meestal hebben de mannen het werk met een hoger inkomen en een hogere status. Vrijwel alle vrouwen, of ze nu betaald werk hebben buitenshuis of niet, doen het leeuwendeel van het werk binnenshuis.

Vrije tijd: hebben vrouwen dan ook minder dan mannen, en minder 'begrensd' omdat het huishoudelijke werk er toch doorheen loopt. In weekeinden moet er ook worden gekookt en opgeruimd.

Opleiding: nog steeds komt het vaker voor dat jongens kunnen doorleren dan meisjes. En als vrouwen al een opleiding hebben dan is het nog maar de vraag of ze daar, als ze trouwt, gebruik van zal kunnen maken. Vrouwen hebben vaker een 'gebroken' loopbaan. Een paar jaar eruit vanwege kinderen. Latere vervolgopleidingen als het weer kan. Veel minder dan mannen hebben vrouwen een rechtlijnige carrière van school naar hogere opleiding naar werk naar promotie. Bij vrouwen is ook veel minder haar toekomstige positie uit haar schoolprestaties te voorspellen. Hoewel het bij heteroseksuele stellen vooral de vaders zijn die de klassepositie, gemeten naar status, inkomen e.d. bepalen, zijn de vrouwen cruciaal bij het scheppen van het 'gezicht' naar buiten. Het opvoeden van de kinderen, hun uiterlijk, de woninginrichting, het doorgeven en handhaven van 'manieren'. In veel gezinnen zijn de vrouwen de voornaamste 'cultuurdragers'.

Hoewel vrouwen en mannen die samen een gezin vormen dus in een bepaalde mate dezelfde klassestatus hebben, hebben ze binnen die klasse gemeten naar vrijwel alle factoren een verschillende positie, en daarmee is er ook sprake van een ongelijke machtsverdeling.[54]

Op nog meer manieren is te zien dat de klassepositie van vrouwen anders is dan die van mannen. We zien het aan het feit dat vrouwen in hun levensloop vaker van klassepositie veranderen. Tot welke klasse hoort de vrouw van een arts, die

zelf een verpleegstersdiploma heeft maar haar baan bij haar trouwen heeft opgegeven wanneer ze gaat scheiden? Tot welke klasse hoort de bijstandsmoeder die een paar jaar daarvoor nog de dochter was van een geschoolde arbeider? En tot welke klasse als ze toch besluit te trouwen met een welzijnswerker met een vaste baan? En tot welke klasse als ze zelf typiste wordt? En tot welke klasse als ze niet trouwt maar samenwoont met iemand met een betere baan dan zij? Complicaties, al deze vragen, die erop wijzen dat sekse en klasse niet eenvoudig naast elkaar te zetten zijn.

Voordat ik overga op een omschrijving van de relatie tussen klasse en sekse wil ik eerst ingaan op de theorie, wat hebben verschillende theorieën te zeggen over de klassepositie van vrouwen?

Er zijn twee gangbare definities van klasse. De eenvoudige sociologische, waarbij een hiërarchie wordt aangebracht naarmate mensen hoger of lager op de maatschappelijke ladder staan, gemeten in beroep, opleiding, inkomen: de zogenaamde stratificatietheorie. Daarnaast bestaat er het klassieke marxistische klassebegrip. Niet een simpele gelaagdheid naar beroep is daar het uitgangspunt, maar de positie die mensen innemen binnen de produktieverhoudingen. Er zijn mensen die de produktiemiddelen bezitten (grondstoffen, machines, fabrieken) en die daarmee de macht hebben om mensen voor zich te laten werken. En dan zijn er de andere mensen, zonder bezit, behalve misschien het bezit van de spullen die voor het directe bestaan noodzakelijk zijn, en die dus niet de macht hebben om anderen voor zich te laten werken. Het proletariaat, de arbeidende klasse, die alleen in leven kan blijven door zijn arbeidskracht te verkopen aan de bezittende klasse.

Beide zienswijzen leveren talloze problemen op als het gaat om vast te stellen wat nu eigenlijk de klassepositie van vrouwen is, en de feministische kritiek, zowel op de sociologische stratificatietheorie als op het marxistische klassebegrip is niet mis.

Stratificatietheorie neemt meestal beroep (plus opleiding, inkomen, status) als uitgangspunt voor het bepalen tot welke laag iemand hoort, en als het niet gaat om individuele mensen

54. Over machtsverdeling tussen vrouwen en mannen en de klasseverschillen daarbij, levert vooral het onderzoek van Aafke Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid* veel materiaal. Zie verder ook Meulenbelt, *Over politiek bewustzijn en de kwestie met de 'mannelijkheid'*, en Lillian Rubin, *Pijn en moeite*.

in een beroep wordt er uitgegaan van het gezin als eenheid. Het beroep van 'het hoofd' van het gezin bepaalt dan de plaats in de rangorde.[55]

Vanuit de feministische wetenschappen is daarop kritiek geformuleerd.[56] Want in de eerste plaats leven lang niet alle mensen in het geijkte kerngezin. Het percentage alleenwonende mensen groeit nog steeds. Ook is in lang niet alle gezinnen de man de enige kostwinner. In veel gezinnen zijn er twee banen of meer, en voor de levensstandaard van het gezin maakt dat wel degelijk uit. En verder kennen we in toenemende mate gezinnen zonder mannelijke kostwinner, omdat de man geen werk heeft, of omdat er geen man is. Alleenstaande vrouwen met kinderen vallen daarbij geheel buiten de theorie, blijven onzichtbaar. Daarnaast verdoezelt het gebruik van gezinnen als eenheid dat er binnen die gezinnen verschillen bestaan tussen vrouwen en mannen onderling. Verschil in bezit, bijvoorbeeld.[57] Zelfs dat mannen en vrouwen binnen hetzelfde gezin dezelfde levensstandaard hebben hoeft niet te kloppen: kijken we alleen maar wie het gebruik over de auto heeft als er één is.[58] En zelfs in theorieën waarin vrouwen worden meegeteld als ze een eigen beroep hebben wordt een feitelijke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen over het hoofd gezien. De ca. 35% vrouwen die in Nederland buitenshuis werken hebben daarmee nog niet dezelfde positie als mannen op de arbeidsmarkt. In de eerste plaats niet omdat de meeste vrouwen geconcentreerd zijn in de zogenaamde vrouwenberoepen, het 'tikproletariaat', de dienstverlening. En zelfs als een vrouw eenzelfde baan heeft als een man is de kans dat ze promotie maakt kleiner. Bestaande stratificatietheorie, bedoeld om ongelijkheid zichtbaar te maken, en om sociale mobiliteit te kunnen onderzoeken schiet dus juist op dat punt tekort zo gauw het over vrouwen gaat.

Ook het marxistische klassebegrip geeft problemen als het erom gaat de klassepositie van vrouwen te verklaren. In de marxistische theorie blijkt men het als het gaat over 'arbeiders' vrijwel automatisch over mannen te hebben, of op z'n best over geslachtsloze wezens.[59] Vrouwen zijn daarbij alleen zichtbaar als ze net als mannen in loondienst werken, en alleen dan interessant in de theorievorming. In feite zijn daarbij alle vrouwen die geen betaald werk hebben (maar ook mannen zonder werk, door werkloosheid, leeftijd, arbeidsongeschiktheid e.d. blijken eruit te vallen) onzichtbaar, en wordt ook over het

55. De meest recente publikatie over het vraagstuk van de maatschappelijke stratificatie en de positie van vrouwen daarin, is een bundel met artikelen, Crompton en Mann, *Gender and Stratification*. De 'orthodoxe' posities in de stratificatiediscussie worden o.a. ingenomen door Lockwood en Goldthorpe, die door meerdere auteurs in de bundel worden gekritiseerd. David Lockwood, in *Class, Status and Gender* ontkent eenvoudig dat er sprake is van een probleem. Er zijn geen fundamentele verschillen in status tussen vrouwen en mannen, stelt hij, noch wezenlijke conflicten of verschillen in belangen (p. 15). Een andere hardnekkige vasthouder is Goldthorpe in *Women and Class Analysis. In Defence of the Convential View*. Een derde bewuste conservatief (die de kwestie van de vrouwen dus niet 'vergeet' tot hij erop opmerkzaam wordt gemaakt) is Parkin in *Class Inequality and Political Order*. Maar in de meeste theorie is het geen bewuste stellingname om vrouwen uit te sluiten of over het hoofd te zien. Ook in Wilterdink en Van Heerikhuizen (verder tamelijk vrouwvriendelijk) wordt in het hoofdstuk 'Stratificatie' wel een apart deel besteed aan ongelijkheid en etnische verschillen, maar niet aan sekseverschillen.
56. Onder andere in de al genoemde bundel van Crompton en Mann: Sylvia Walby, *Gender, Class and Stratification*, Christine Delphy en Diana Leonard, *Class Analysis, Gender Analysis and the Family*, Cynthia Cockburn, *The Relations of Technology. What Implications for Theories of Sex and Class*. Verder: Christine Delphy, *Women in Stratification Studies*, Chris Middleton, *Sexual Inequality and Stratification Theory*, Joan Acker, *Women and Social Stratification. A Case of Intellectual Sexism*, Jacky West, *Women, Sex and Class*, Elizabeth Garnsey, *Women's Work and Theories of Class and Stratification*, Sheila Allen, *Gender Inequality and Class Formation*. Ook wordt de 'seksistische' stratificatietheorie besproken in Margrit Eichler, *The Double Standard*, p. 97 en in Ann Oakley, *Subject Women*, pp. 281 e.v.
57. In *Class Analysis, Gender Analysis and the Family* wijzen Delphy en Leonard op het feit dat in de agrarische sectie van de samenleving een duidelijk verschil bestaat in bezittingen tussen vrouwen en mannen. Vrijwel altijd gaat de boerderij en het land naar een man. Als dochters erven, zullen ze zelden de gelegenheid krijgen om een zelfstandig onderneemster te worden. Meestal wordt de boerderij in dat geval overgedragen aan de echtgenoot (p. 71).
58. Laura Oren, in *Welfare of Women in Labouring Families* wijst erop dat de levensstandaard binnen gezinnen voor vrouwen en mannen behoorlijk kan verschillen. Zo gaat traditioneel gezien in tijden van schaarste het beste voedsel, zoals vlees, naar de man. Zie ook: Heidi Hartmann, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, p. 9, en Christine Delphy, *Sharing the Same Table: Consumption and the Family*.
59. Wat inmiddels de meeste mensen zijn vergeten is dat de eerste werkelijke proletariërs vrouwen en kinderen waren. Zie Jürgen Kuczynski, *Het ontstaan van de arbeidersklasse*. Op vele manieren zijn vrouwen als arbeidsters verdonkeremaand. Harry Braverman beschrijft een interessant verschijnsel: seksisme in de taal. In de Engelse vertaling van *Het kapitaal* van Marx wordt gesproken over 'great masses of men' als hij het heeft over de massa van de arbeiders. In de oorspronkelijke Duitse uitgave heeft Marx het echter over 'Menschenmassen' en in feite gaat het in deze passage meer over vrouwen dan over mannen (Braverman, *Labor and Monopoly*

hoofd gezien dat de vrouwen die betaald werk hebben op de arbeidsmarkt een andere positie innemen dan mannen.[60] In de tweedeling bourgeoisie en proletariaat valt een grote groep mensen uit de boot. Want er is een grote groep mensen die niet het eigendom hebben van de produktiemiddelen (zelfs niet als ze met zo'n mannelijke bezitter zijn getrouwd) en die ook niet afhankelijk zijn van de verkoop van hun arbeidskracht om in leven te blijven, maar afhankelijk zijn van een man die zijn arbeidskracht verkoopt: de huisvrouwen zonder betaald werk, nog steeds een groot gedeelte van de vrouwelijke bevolking. Een groep die geen eigen inkomen heeft, maar die onderhouden wordt met kost en inwoning, in ruil voor het doen van het huishouden en het verzorgen van de kinderen.[61]

Het is duidelijk, zegt Christine Delphy cynisch, dat het ongeveer even juist is om te stellen dat de vrouw van een bourgeois zelf burgerlijk is, als het is om te stellen dat de slaaf van een plantagehouder zelf een plantagehouder is.[62]

Een aantal feministes heeft in reactie op het tekortschieten van de bestaande klassetheorie pogingen gedaan om de afwijkende status van vrouwen te vergelijken met andere systemen van maatschappelijke ongelijkheid, als minderheidsgroep bijvoorbeeld, hoewel onmiddellijk is aan te tonen dat vrouwen, 51% van de bevolking, geen minderheid zijn.[63] De bekende feministe Simone de Beauvoir omschreef vrouwen als een 'kaste', als een positie waar je in geboren wordt en die tijdens je leven niet meer te veranderen is.[64] Maar ook die omschrijving voldoet niet. Mensen in een 'kaste' hebben globaal dezelfde economische positie, en daarvoor zijn de verschillen tussen vrouwen onderling te groot. En nog een ander kenmerk klopt niet: het belangrijkste kenmerk van een kaste is nu juist dat de leden ervan niet mogen trouwen met de leden van een andere kaste. En als er nu iets is wat de positie van vrouwen kenmerkt is het dat we nu juist wel worden geacht te trouwen met de leden van die andere kaste: de mannen.[65]

En dan zijn er nog de pogingen om vrouwen te definiëren als klasse op zichzelf. Vooral onder radicaal-feministische theoretici uit Amerika als de Redstockings, Shulamith Firestone, Kate Millett en Ti-Grace Atkinson was deze opvatting populair,[66] en varianten ervan kunnen we in Nederland terugvinden in publikaties van de Bonte Was.[67] Een economische variant op de vrouwen-als-klasse-theorie stamt van Christine Delphy, die er vanuit gaat dat vrouwen als huisvrouwen een andere

relatie hebben tot de produktiemiddelen dan mannen, en daarmee een andere klassepositie.[68] De invloed die deze theorie op de vrouwenbeweging heeft gehad, is dat nu mannen als groep, als categorie, werden geproblematiseerd, en niet langer in vage termen werd gepraat over 'het systeem' of 'de sekserollen' als de verantwoordelijken voor vrouwenonderdrukking.[69] Maar ook de vrouwen-als-klasse-theorie heeft haar beperkingen: de onderlinge verschillen tussen vrouwen worden ermee ontkend, en ook de onderlinge verschillen tussen mannen.

Capital, p. 254). De afspraak mag dan zijn dat we het hebben over mannen én vrouwen als we spreken over mensen, men, iedereen, iemand, in feite blijkt 'men' in het taalgebruik vaak ongemerkt over te gaan van mensen op mannen. Zie ook Cheryl Benard, *Die geschlossene Gesellschaft und ihre Rebellen*, pp. 44 e.v., en Casey Miller en Kate Swift, *Words and Women*, hfdst. 'Who Is Man?'

60. Aan de ene kant omdat vrouwen vaker terechtkomen in zogenaamde 'vrouwenberoepen', aan de andere kant omdat vrouwen als ze hetzelfde werk doen als mannen, minder kans op promotie hebben. Zie Heidi Hartmann, *Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt*, Phillips en Taylor, *Sex and Skill*.

61. De reactie op dit hiaat in de marxistische theorie is de wereld ingegaan als 'het huishoudelijke arbeid-debat'. Zie voor een samenvatting daarvan Anja Meulenbelt, *De economie van de koesterende functie*. Erna zijn onder andere nog verschenen: Maxine Molineux, *Beyond the Domestic Labour Debate*, Eva Kaluzynska, *Wiping the Floor with Theory*, Bonnie Fox, *Hidden in the Household. Women's Domestic Labour under Capitalism*, Ellen Malos, *The Politics of Housework*, Gertrude Kittler, *Hausarbeit. Zur Geschichte einer 'Naturressource'*.

62. Geciteerd in Meulenbelt, *De economie van de koesterende functie*, p. 84.

63. Voor vergelijkingen van vrouwen met een minderheidsgroep zie Joke Smit, Vrouwen als minderheidsgroep, in: *Er is een land waar vrouwen willen wonen* of Helen Mayer Hacker, *Women as Minority Group*. Kritiek hierop bij Margrit Eichler, *The Double Standard*, p. 94.

64. Over vrouwen als kaste heeft Simone de Beauvoir het in haar interview met Alice Schwarzer, *Het huwelijk is gevaarlijk voor de vrouw*, en in *De tweede sekse*, p. 179.

65. Zie Margrit Eichler, p. 96, en Joan Kelly, *The Social Relations of the Sexes*, p. 6.

66. Zie het *Redstockings Manifesto* en ook Kate Millett, *Sekse en macht*, en Ti-Grace Atkinson, *Amazon Odyssey*.

67. In *De feminist*, 1 en 2.

68. Christine Delphy, 'The Main Enemy' en andere artikelen, opgenomen in *Close to Home*.

69. Joyce Outshoorn in *Feminisme en marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling* wijst hierop (p. 352), een overzicht gevend van de opvattingen over sekse en klasse in de verschillende feministische stromingen in Nederland.

Wanneer we er vanuit gaan dat alle mannen heersen over alle vrouwen verdwijnen die verschillen en andere vormen van onderdrukking uit het gezicht. Tenslotte, zoals critici opmerken, wordt Lady Astor niet onderdrukt door haar chauffeur en het is de vraag of haar werkster meer onderdrukt wordt door haar man dan door haar werkgever.[70]

Elke vergelijking met een andere bestaande maatschappelijke ongelijkheid levert wel een aantal interessante gezichtspunten op maar schiet uiteindelijk te kort.

'We zijn om de tuin geleid met termen die niet werkelijk pasten op de positie van vrouwen. Vrouwen zijn vergeleken met slaven, met een kaste, met een klasse, met een minderheidsgroep. Zoals bij alle analogieën waren er punten van overeenkomst die enig licht wierpen op de positie van vrouwen, maar ook verschilpunten die volstrekt werden verdonkeremaand', stelt Joan Kelly.[71]

Er is geen andere constatering mogelijk dan dat vrouwen alleen gedefinieerd kunnen worden als 'sekse' en dat sekse-ongelijkheid op een ingewikkelde manier door de klasse-ongelijkheid heenspeelt.

Theorie die alle vrouwen bij elkaar optelt als één klasse negeert de klasseverschillen tussen vrouwen. Theorie die de positie van vrouwen afleidt van hun mannen of gezinnen negeert de onderschikking van vrouwen, hun huishoudelijke arbeid en hun werk op de arbeidsmarkt. Theorie die de positie van vrouwen definieert vanuit hun betaalde werk vergeet zowel de segregatie op de arbeidsmarkt, als de huishoudelijke arbeid. Theorie die blind is voor sekseverschillen houdt daarmee niet alleen de verschillen die bestaan binnen elke klasse verborgen, maar ook de structuur van het kapitalisme zelf. De arbeidersklasse, zowel als de heersende klasse bestaat uit twee geslachten.[72]

In een komende paragraaf wil ik laten zien hoe de verschillende opvattingen over de klassepositie samenhangen met het 'merk' feminisme wat men aanhangt, socialistisch-feminisme of radicaal-feminisme, en hoe het denken over de klassepositie binnen de vrouwenbeweging is geëvolueerd. Eerst wil ik terug naar de praktijk: wat kunnen we constateren als we het hebben over onze economische positie en economische mogelijkheden.

We kunnen de klassepositie van vrouwen niet eenvoudig afleiden van die van de dichtstbijzijnde man, maar we kunnen ook niet doen alsof de klassepositie van vrouwen geheel los staat van die van mannen. Terwijl de klassepositie van mannen vrij direct af te leiden is van hun beroep gelden voor vrouwen twee factoren: of ze al of niet getrouwd is en dan met wie, en of ze een eigen beroep heeft en dan welk.[73]
Dat verklaart ook waarom vrouwen tijdens een leven vaker van positie veranderen. Een huwelijk of een scheiding kan veel verschil uitmaken voor de economische omstandigheden waarin ze leeft, en met huwelijken of scheidingen hangt het al of niet hebben van een eigen beroep samen. Veel vrouwen geven nog steeds hun baan op voor een huwelijk, of passen die baan aan het gezinsleven aan.

70. Dit stellen Pat Armstrong en Hugh Armstrong in *Beyond Sexless Class and Classless Sex. Towards a Feminist Marxism*, p. 29. In de feministische debatten over wat nu belangrijker was als onderdrukkingssysteem, sekse of klasse, kwam van de orthodox marxistische vrouwen de grootste kritiek op de vrouwen-als-klasse-theorie van de radicaal-feministes. Bijvoorbeeld Evelyn Reed: 'Vrouwen als klasse afzetten tegen mannen als klasse kan alleen leiden tot het afleiden van de ware klassenstrijd', in: *Women: Caste, Class or Oppressed Sex?* En: 'Vrouwen uit de hogere klassen zijn niet alleen de bedmaatjes van hun rijke echtgenoten. Ze zijn ook de economische en politieke bedmaatjes, verenigd in de verdediging van het privébezit, van militarisme, racisme en uitbuiting, ook de uitbuiting van andere vrouwen.' Andere critici op het vrouwen-als-klasse-uitgangspunt gaan er meer vanuit dat zowel sekse- als klasseverschillen belangrijk zijn. Molyneux in *Beyond the Domestic Labour Debate*, p. 14: 'De vrouw van een burger die een werkster heeft, ervaart niet *dezelfde* materiële onderdrukking als haar werkster, al is ze wel onderdrukt en afhankelijk voor haar privileges van haar man. Voor verdere besprekingen: Lise Vogel, *Unhappy Marriage, Trial Separation or Something Else?*, Zillah Eisenstein, *Some Notes on the Relations of Capitalist Patriarchy*, Barrett en McIntosh, *Towards a Materialist Feminism*, Diana Adlam, *Review of 'The Main Enemy' by Christine Delphy*, Joan Kelly, *The Social Relations of the Sexes*.

71. In de inleiding bij *Women, History and Theory*, p. XXV, en: Gerda Lerner, geciteerd in Kelly op p. 6. Zie ook: Linda Gordon, *Kostwinnen en koesteren*, p. 12.

72. Armstrong en Armstrong, *Towards a Feminist Marxism*, p. 30.

73. Dit correleert met de 'dubbele-systeem-theorie' van Heidi Hartmann, die stelt dat er sprake is van kapitalistische én patriarchale structuren, naast elkaar en interdependent. Heidi Hartmann, *Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt*. Zie ook: Crompton en Mann, *Gender and Stratification*, p. 5, Sylvia Walby, *Gender, Class and Stratification* en Gittins, *Inside and Outside Marriage*.

Hoezeer klassepositie en sekse met elkaar verweven zijn wordt duidelijk wanneer we kijken naar de positie van vrouwen die zich niet houden aan de norm van het heteroseksuele gezin. Lesbische vrouwen worden zich stuk voor stuk bewust van het feit dat ze hun eigen boontjes moeten doppen en niet kunnen delen in het salaris van een man als ze het ouderlijk huis verlaten, of als ze een huwelijk verlaten. Voor vrouwen uit de middenklasse betekent de ontdekking of de keuze om lesbisch te zijn, zonder een man te leven, vaak een 'deklassering', zegt Falk.[74] Want aangezien vrouwen met dezelfde achtergrond en dezelfde opleiding als mannen gemiddeld minder zullen verdienen betekent zelfstandig blijven vaak een teruggang in levensstandaard. Voor vrouwen uit de arbeidersklasse betekent zonder een man te willen leven de noodzaak om 'hogerop' te komen.[75] Van de banen die openstaan voor vrouwen uit de arbeidersklasse is het vrijwel niet mogelijk om zelfstandig te kunnen bestaan, de lonen van ongeschoold 'vrouwenwerk' zijn afgestemd op huwelijken, zijn bedoeld als aanvullend. Dat betekent voor lesbische vrouwen uit de arbeidersklasse een dubbele ontworteling, zegt Ans van Dijk. Waar 'fatsoen' het enige is dat de arbeidersklasse vaak heeft, worden vrouwen die een lesbisch bestaan leiden moeilijk geaccepteerd, en wil ze in leven kunnen blijven dan moet ze wel zien een betere opleiding en een betere baan te krijgen dan de andere mensen uit haar omgeving.[76]

Of vrouwen er bewust voor kiezen om zonder man te leven, of dat dat onvrijwillig is door scheiding of overlijden, dat de klassepositie van vrouwen anders is dan die van mannen wordt vooral duidelijk als we kijken welke mensen er in Nederland dicht bij de armoedegrens leven, of eronder. Dat zijn voor meer dan de helft vrouwen die alleen leven, met name vrouwen die alleen kinderen opvoeden, en oudere alleenstaande vrouwen na scheiding of dood van de echtgenoot. En naarmate het verschijnsel van de alleenstaande moeder groeit, groeit ook het aantal mensen dat het net, of net niet redt. De feminisering van de armoede noemen we dat.[77] Vrouwen zijn vaak maar één man van de armoede verwijderd.

Er is dus in feite niet één klassepositie van 'de vrouw' die voor alle vrouwen geldt. Per klasselaag moeten we kijken hoe de positie van vrouwen is, kijkend naar haar positie op de arbeidsmarkt én naar haar positie in het 'sex-gender system',[78] al of niet getrouwd, al of niet met kinderen.

Over de eigen positie van vrouwen binnen de arbeidersklasse is wel iets bekend. Over vrouwen met een boerenachtergrond al weer veel minder.[79] Als we het over loonarbeiders hebben kunnen we zowel vrouwen als mannen bedoelen die bijvoorbeeld op een fabriek werken. Toch is de term 'arbeidersvrouw' vaak misleidend. Is dat een vrouw die zelf in loonarbeid werkt of is dat een vrouw van een man die in loonarbeid werkt? En hoe noemen we een vrouw die zelfstandig een boerenbedrijf draaiende houdt? Onder 'boerin' verstaan we in het algemeen de vrouw van een boer die wel een groot deel van het noodzakelijke werk doet, maar daar zelden een zelfstandige positie aan overhoudt. Noemen we haar een 'vrouwelijke boer'?[80]
Als we er vanuit gaan dat getrouwde vrouwen de 'reproduktie van de arbeidskracht' verzorgen van hun mannen, dat wil zeggen dat ze de nodige verzorging leveren die hij nodig heeft om aan het werk te blijven, en daarnaast vaststellen dat haar even-

74. Candace Falk, *Women and the 'Karl Marx Question'. Radical Feminism and Socialist Feminism*, p. 228.
75. Charlotte Bunch, *Not for Lesbians Only*, Coletta Reid, *The 'Upward Mobility' of Lesbians* en mijn interview met Riek Stienstra, 'Een beetje alsof je uit het verzet komt', Margaret Small, *Lesbians and the Class Position of Women*.
76. In *Het mag geen naam hebben. Over lesbische vrouwen uit de arbeidersklasse*. Over de pogingen van arbeidersgezinnen om tot de 'fatsoenlijke arbeiders' te blijven horen, zie ook Lillian Rubin, *Pijn en moeite*, p. 33.
77. Over de feminisering van de armoede, zie Jet Bussemaker, *Zielig zijn we niet*, Ruth Köppen, *Die Armut ist weiblich*, Dennis Marsden, *Mothers Alone*, Hilda Scott, *Working Your Way to the Bottom. The Feminization of Poverty*.
78. De term 'sex-gender system' is afkomstig uit Gayle Rubin, *De handel in vrouwen*. Zij stelt dat naast de manier waarop de produktie is geregeld, het werk is verdeeld, er ook een manier is waarop de reproduktie in elke maatschappij geregeld is, dat wil zeggen de voortplanting, het ouderschap, de verhouding tussen de seksen. Dat laatste noemt zij het 'sex-gender system'.
79. Het is opvallend dat vrijwel alle publikaties die gaan over vrouwen en klasse, impliciet de oude tweedeling hanteren tussen burgerlijke en proletarische vrouwen, ofwel middenklassevrouwen en arbeidersklassevrouwen. Waarschijnlijk omdat de belangrijkste discussies hebben plaatsgevonden tussen feministen aan de ene en socialisten en marxisten aan de andere kant, plus veel vrouwen ergens op de lijn daartussen. Over boeren en boerinnen is zelden nagedacht. Een uitzondering vormt Sara Delamont. In haar *The Sociology of Women* heeft ze het in het hoofdstuk 'Community and Class' expliciet over vrouwen met een boerenachtergrond.
80. Dit probleem wordt gesignaleerd door Joost van Kasteren in *Boerin op eigen kracht. Boerendochters beginnen eigen bedrijf*.

tuele bijdrage aan zijn werk of haar baan buitenshuis afhankelijk is van zijn beroep, dan kunnen we zien dat vrouwen in de verschillende klasselagen van hun mannen verschillende opdrachten hebben. We kunnen ook constateren dat die opdracht door de tijden heen verandert naarmate zijn positie als loonarbeider verandert. Braverman heeft in zijn belangrijke studie beschreven hoe het karakter van de loonarbeid in de laatste decennia is veranderd, hoe ambachtelijk werk is afgebroken, en er steeds meer lopende-bandwerk voor in de plaats is gekomen.[81] Zijn feministische critici hebben hem erop moeten wijzen dat die veranderingen in de positie van mannen directe gevolgen had voor de positie van 'hun' vrouwen.[82]

Om een paar voorbeelden te noemen hoe de positie van vrouwen samenhangt met de positie van de mannen waar ze mee samenleven een aantal opmerkingen over boerengezinnen, middenstandsgezinnen, arbeidersgezinnen en iets over de 'gegoede' klassen. Het is duidelijk dat er nog veel meer onderzoek gedaan moet worden om die verschillen werkelijk in kaart te brengen.

In boerengezinnen is het vaak van de grootte en de inkomsten van een boerderij afhankelijk welk werk de vrouwen doen. In kleine bedrijven werken de vrouwen vaak mee op het land, of in de verzorging van de dieren. Naarmate een boerderij groter wordt en er meer vaste of losse krachten zijn, wordt het huishouden verder afgesplitst van het boerenbedrijf en krijgen de vrouwen vaker de status van 'huisvrouw'. Geld zit zelden 'los' omdat het altijd nodig is om in de boerderij te investeren. Bij grote bedrijven kunnen de boekhouding van de boerderij en de boekhouding van het huishouden geheel gescheiden zijn, en zijn het vaak de vrouwen die het geld voor het huishouden beheren, maar weinig weten van wat er omgaat op de boerderij, terwijl bij kleinere boerderijen de vrouwen vaak meebeslissen over nieuwe investeringen.

In middenstandsgezinnen waar de winkel nog aan huis is, werken de vrouwen vaak naast hun man. Soms is er geen duidelijke scheiding tussen de inkomsten van de winkel en de uitgaven voor het huishouden, en loopt het werk in elkaar over. Soms zetten vrouwen de winkel voort als de man overlijdt.

In arbeidersklassegezinnen van ongeschoolde arbeiders werken de vrouwen bijna allemaal buitenshuis, maar vaak op losse basis en niet altijd geregistreerd als werk: de was doen

voor anderen, schoonmaken, thuiswerk, vroeger vaak kostgangers houden, nog steeds: breien en naaien.[83] In gezinnen van geschoolde arbeiders komt het tegenwoordig vaker voor dat de vrouwen 'thuis zijn', zeker als er kinderen zijn.
In arbeidersgezinnen waar weinig wordt verdiend, zijn het vaak de vrouwen die het geld beheren.[84] Het zijn de vrouwen die er voor zorgen dat het gezin niet afdaalt tot de 'hard-living'.[85] Zo gauw de inkomsten zo hoog zijn dat er grotere uitgaven mogelijk zijn nemen meestal de mannen de zeggenschap over het inkomen weer over. In de hogere klassen weten de vrouwen vaak niet wat hun man verdient, en krijgen ze huishoudgeld. In de laag van de professionele beroepsgroepen hebben vrouwen vaker werk dat ze zelf graag willen, om de inkomsten, maar ook om de aard van het werk zelf. Maar meestal zijn zij het toch die hun werk aanpassen aan dat van hun man, zeker als er kinderen zijn. Zij is het vaak die de aangepaste werktijden heeft, en daarmee werk dat in status bij het zijne achterblijft.
In de 'lagere' klassen gaat er meer werk van vrouwen zitten in het 'uitvoerende' huishoudelijke werk, bij de 'hogere' klassen begint het meer te lijken op management: de was kan de deur uit, er is vaak een 'hulp', als er iets stuk is wordt het minder vaak zelf gerepareerd, er is meer apparatuur dat onder-

81. Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century.*
82. Zoals Veronica Beechey, *Women and Production* en Jacky West, *Women, Sex and Class.* Baxandall, Ewan en Gordon, *The Working Class Has Two Sexes.*
83. Zie Selma Leydesdorff, *Verborgen arbeid, vergeten arbeid.* Het is trouwens opvallend hoeveel kinderen er ook nog meewerkten, lang na het verbod op de kinderarbeid. Van vele studentes van het IVABO hoor ik hoe zij als kind substantiële bijdragen leverden aan de inkomsten van het gezin, bijvoorbeeld door lof en spruitjes schoonmaken voor de veiling, het verzorgen van beesten, boodschappen rondbrengen, aardbeiendoosjes vouwen, ceintuurs plakken, knopen aannaaien achter de winkel (waar de inspectie het niet kon zien) enz.
84. Dat vrouwen in de arbeidersklasse vaak de portemonnee beheren heeft sommige oppervlakkige observators ertoe gebracht om te spreken van de 'macht' van vrouwen, van een matriarchaat zelfs. Zie Simonse, *Belemmerde kansen* als voorbeeld. In werkelijkheid hebben vrouwen die het gezinsinkomen beheren nooit de macht die bij bezit hoort. Het in handen hebben van huishoudgeld maakt dat nog niet tot hun geld, gezien de verantwoordelijkheid die ze hebben voor het gezin. Zie Bea Campbell, *Wigan Pier Revisited*, p. 57, of Barrett en McIntosh, *The Anti-Social Family*, p. 69.
85. Alie van Eijk, *Als je voor een dubbeltje geboren bent, ben je een kwartje waard*, p. 7.

houd vereist en waarvoor mensen ingehuurd worden, er is vaker opvang voor de kinderen. Maar dat moet allemaal geregeld worden, en dat regelen blijft haar taak. In de 'hogere' klasse hebben vrouwen ook vaker een representatieve functie. Contacten die belangrijk zijn voor het werk van de man moeten worden onderhouden, etentjes voor zakenvrienden horen bij de taken. Bij sommige functies, burgemeester, diplomaat, is een aanwezige echtgenote zelfs lang een voorwaarde geweest, nu pas gaan er stemmen op dat ook alleenstaanden (en dus ook vrouwen) dat werk ook zouden moeten kunnen doen. Huisartsen beginnen nu pas de praktijk zo te regelen, met telefonische diensten en gemeenschappelijke praktijken dat er niet een vrouw hoeft te zijn die de telefoon aanneemt en berichten doorgeeft.

De verschillen zijn dus groot, maar het gemeenschappelijke zit er in dat haar werk, als huisvrouw, en ook het al of niet buitenshuis werken, nauwelijks los gezien kan worden van de positie van de man.

Al die verschillende posities van vrouwen hebben consequenties die we maar net beginnen te overzien. Het betekent in ieder geval dat 'emancipatie' binnen de verschillende klasselagen een andere inhoud kan hebben. Voor vrouwen die zelfstandig leven gaat het minder om haar positie ten opzichte van een man, de onderlinge rolverdeling, maar vaker om haar positie op de arbeidsmarkt. Voor boerenvrouwen kan 'emancipatie' betekenen dat ze erkenning krijgt voor haar aandeel in het instandhouden van het bedrijf, of het recht zelfstandig een bedrijf draaiende te houden. Dat emancipatie voor verschillende vrouwen een heel andere inhoud kan hebben is lange tijd binnen de vrouwenbeweging niet werkelijk onder ogen gezien.

In de volgende paragraaf wil ik daarop doorgaan, na eerst een kleine historische uitstap te hebben gemaakt over het thema klasse binnen de vrouwenbeweging.

9. Feminisme en klasse

De geschiedenis van het feminisme is niet alleen de geschiedenis van de strijd tussen de geslachten. Vanaf het begin speelden ook de klassetegenstellingen een rol. De vrouwenbeweging van de tweede helft van de negentiende en de vroege twintigste

eeuw was voor een groot gedeelte het initiatief van vrouwen afkomstig uit de middenklasse en de hogere middenklasse die de barrières die hen werden opgelegd door moederschap en huwelijk wilden doorbreken. Zij eisten stemrecht, opleiding, de toegang tot de universiteit bijvoorbeeld, of andere beroepstraining, zij eisten het recht op werk en andere activiteiten buitenshuis, zeggenschap over het eigen inkomen en bezit.[86] Terecht, er was natuurlijk geen enkele fatsoenlijke reden aan te geven waarom vrouwen niet zouden kunnen studeren, niet een eigen inkomen zouden mogen hebben. De redenen die destijds werden aangegeven om bijvoorbeeld vrouwen van universiteiten te weren, de biologistische gedachte dat vrouwen lichamelijk niet in staat waren tot intellectuele arbeid, en dat het gebruik van de hersens zou leiden tot verkommering van de voortplantingsorganen en daarmee van het vermogen kinderen te baren klinken in deze tijd ronduit belachelijk.[87] Dat vrouwen uit de 'betere' milieus dezelfde rechten opeisten als de mannen uit hun klasse is niet iets wat we ze achteraf kunnen verwijten.[88] Maar wel blijkt dat sommigen van hen vanzelfsprekend aannamen dat hun eisen zouden gelden voor alle vrouwen, ook voor de vrouwen uit de klasse waar ze de problemen nauwelijks van kenden en nog minder begrepen. De veronderstelling dat wanneer zij hunkerden naar interessant werk, dat hetzelfde was als het zoeken naar werk van vrouwen uit de

86. Joan Kelly, *Family and Society*, p. 130.
87. Meulenbelt, *De schillen van de ui*, pp. 40 e.v.
88. Het verwijt dat vrouwen uit de burgerlijke klassen 'elitair' zouden zijn als ze dezelfde rechten op zouden eisen als mannen van hun klasse, is ook aan het begin van deze golf feminisme keer op keer geuit. Met name linkse mannen probeerden het nieuwe feminisme daarmee in diskrediet te brengen. Als reactie op dat verwijt ontkenden veel feministes dat er überhaupt van verschillen tussen vrouwen sprake was, en dat heeft het onderkennen van klasseverschillen tussen vrouwen binnen de vrouwenbeweging mede vertraagd. Joke Smit schreef in *Er is een land waar vrouwen willen wonen*, p. 270, over het verwijt dat het feminisme elitair zou zijn: 'Meestal zijn het de beter opgeleiden uit een minderheidsgroep die als eersten vormgeven aan protest. Voorzover dat mannen waren heeft niemand daar ooit bezwaar tegen gemaakt. Bij vrouwen mag dat kennelijk niet. Ik heb daar nog geen verklaring voor gevonden—tenzij het gewoon weer seksisme zou zijn. Vrouwen die huishoudelijke hulp zoeken, wordt altijd verweten dat zij andere vrouwen uitbuiten. Ons antwoord is: dienstmeisjes worden althans betaald. Wanneer mannen huishoudelijke hulp zoeken, doen zij dat vaak op de condities van de middeleeuwen: zij huwen een vazal.'

arbeidersklasse die alleen kans hadden op veertien uur per dag de was doen of even lange werkdagen maken op stoffige en benauwde naaiateliers,[89] is klassistisch. Zeker waren er ook feministen van toen die wel begrepen dat de vrouwen uit de arbeidersklasse er in materieel opzicht slechter aan toe waren dan zij zelf, maar zelden reikte dat mededogen verder dan goedbedoelde pogingen de armen te 'verheffen'.

Tegenover de 'burgerlijke' feministen stonden de politiek bewuste vrouwen uit de arbeidersbeweging, de 'proletarische' vrouwenbeweging.[90] Klasse verdeelde de vrouwenbeweging, en sekse verdeelde de arbeidersbeweging, zegt Joan Kelly.[91] Bij alle belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen werd dat zichtbaar. Bij de strijd om het kiesrecht. Moest de prioriteit gelegd worden bij kiesrecht voor de vrouwen uit de hogere standen, het vrouwenkiesrecht, dat de mannen uit de arbeidersklasse nog uitsloot, of moest er eerst gestreden worden voor kiesrecht van de mannen uit de arbeidersklasse van wie werd aangenomen dat die ook wel voor hun vrouwen zouden stemmen.[92]

Dergelijke kwesties speelden ook bij de wetten voor de arbeidsbescherming. Arbeidsbescherming werd door sommige feministes, en niet ten onrechte, gezien als een poging, niet zozeer om vrouwen te beschermen tegen te zwaar werk, te lange uren en nachtarbeid, maar om vrouwen te weren uit mannenberoepen. Niet voor niets werden de voorgestelde maatregelen niet toegepast op de typische vrouwenberoepen. (In de verpleging geldt het verbod op nachtarbeid van vrouwen bijvoorbeeld niet.)[93] Vrouwen uit de arbeidersklasse hadden er meer belang bij om beschermd te worden tegen te zwaar werk dan vrouwen uit de middenklasse, behalve een laag van vrouwen die zo'n slechte positie hadden dat ze elk werk dat ze krijgen konden nodig hadden.

Een soortgelijk probleem was dat van het 'gezinsloon'. Moest de arbeidersbeweging streven naar een loon van mannen waar in principe een heel gezin van kon leven, of ging het erom alle werkende mensen, vrouwen en mannen, van een gelijk loon te voorzien?[94] Klassetegenstellingen en seksetegenstellingen speelden bij deze kwestie door elkaar heen, en nog steeds is de strijd niet beslist. Vrouwen voor wie emancipatie betekende thuis kunnen blijven voor de kinderen, niet meer een dubbele belasting, fabriekswerk of ongeschoold werk naast een huishouden, zagen meer in een gezinsloon voor mannen. Vrouwen

die zelf banen wilden stelden meer prijs op gelijke beloning voor iedereen dan op gezinsloon voor het hoofd van het gezin, de kostwinner, die meestal toch een man zou zijn. Mannen hadden weer hun eigen belangen, bijvoorbeeld om vrouwen te weren uit 'hun' beroepen of om een vrouw thuis te hebben die voor hem kon zorgen. Bij al deze samenhangende kwesties heeft de arbeidersbeweging niet vooropgelopen als het ging om de belangen van vrouwen (en doet dat nog niet), terwijl de vrouwenbeweging in doorsnee niet voorop heeft gelopen als het ging om de belangen van vrouwen uit de arbeidersklasse.

89. Jane Humphries, *Class Struggle and the Persistance of the Working Class Family*, p. 254.

90. De grote ideologe van de 'burgerlijke' versus de 'proletarische' feministes was Clara Zetkin. Zie haar *Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands* en *Nur mit der proletarischen Frau wird der Sozialismus siegen*. Vooral vanuit de CPN zijn bij het begin van de nieuwe golf deze termen nogal eens gebruikt om het bestaansrecht van het feminisme, tenslotte wederom 'burgerlijk', te ontkennen. De laatste overlevenden in die opvattingen zijn o.a. Marlene Dixon, *The Future of Women*, Helieth Saffioti, *Women in Class Society*, en Ernest Bornemann, *Arbeiterbewegung und Feminismus*. Zie ook: Hal Draper en Anne G. Lipow, *Marxist Women versus Bourgeois Feminism*.

91. Kelly, *The Social Relations of the Sexes*. Zie ook: Linda Gordon, *Koesteren en kostwinnen*, Heidi Hartmann, *The Unhappy Marriage*, Sally Alexander, *Women, Class and Sexual Differences*, Batya Weinbaum, *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism*, Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*.

92. Over de kwestie van het stemrecht: Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, ook: Ulla Jansz en Tineke Loonbroek, *Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf*, Josine Blok e.a., *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland 1889-1919*.

93. Zie Meulenbelt, *Kiezen tussen hangen en wurgen. Over vrouwen, nachtarbeid en vakbeweging.* Ook Angela Coyle, *The Protection Racket?*, Petchesky, *Workers, Reproductive Hazards and the Politics of Protection*, Wright, *Reproductive Hazards and 'Protective Discrimination'*. Historisch vooral: Barbara Taylor, *The Men Are as Bad as Their Masters*, Heidi Hartmann, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, Humphries, *Protective Legislation, the Capitalist State and Working Class Men*.

94. Linda Gordon, *Kostwinnen en koesteren*, Humphries, *Class Struggle and the Working Class Family*, Barrett en McIntosh, *The 'Family Wage', Some Problems for Socialists and Feminists*, Hartmann, *The Unhappy Marriage*, Hilary Land, *The Family Wage* en Joan Kelly, *Family and Society*. Voor Nederland: Joyce Outshoorn, *Loondruksters of medestrijdsters*. Dat het bij de strijd om het gezinsloon niet alleen ging om de belangen van gezinnen, maar vooral om de belangen van mannen, blijkt uit het feit dat het gezinsloon ook werd geëist voor ongetrouwde mannen die geen kinderen (meer) te onderhouden hadden.

Sekse en klasse zijn nog steeds 'splijtzwammen' binnen beide bewegingen.

Toen eind zestiger, begin zeventiger jaren in Nederland een nieuwe golf feminisme zichtbaar begon te worden leek het alsof de oude kloof tussen burgerlijke en proletarische vrouwenbeweging meteen werd gereproduceerd. De eerste feministische groepering, Man Vrouw Maatschappij, hield zich nauwelijks met klasse bezig. Er werd nog weinig over nagedacht dat de eerste aanhang voornamelijk bestond uit vrouwen die hogere opleidingen hadden gehad.

De naoorlogse generatie vrouwen en haar dochters uit de middenklasse, hadden het meeste last van de 'vrouwelijkheidswaan' die voorschreef dat vrouwen pas echte vrouwen waren als ze thuisbleven, kinderen kregen en zich inzetten voor de carrière van hun man.[95] Bij die naoorlogse generatie middenklassevrouwen was de kloof tussen wat ze met hun opleidingen zouden kunnen doen, en de realiteit van huishouden en gezin groter dan ooit, en daarmee ook de potentiële onvrede.[96]

Dolle Mina dat zich sterk afzette tegen de 'burgerlijkheid' van MVM was anders. De aanhang daarvan was voor een groot gedeelte jong en nog studerend, uit linkse groepen gerecruteerd of daar boos uit weggelopen, zeker het meest geschoolde gedeelte van Dolle Mina met de grootste bek, zoals in Amsterdam en andere universiteitssteden. In andere afdelingen, zoals in Den Bosch, lagen de verhoudingen wat anders, minder studenten, meer jonge vrouwen die zich aangetrokken voelden vanwege hun moeilijkheden met het combineren van kleine kinderen en werk. Een aantal daarvan was wel afkomstig uit de arbeidersklasse, maar stond op het punt in de middenklasse terecht te komen.[97] MVM had het niet over klasse, maar verdedigde stilzwijgend de belangen van middenklassevrouwen. Dolle Mina had het wel over klasse, en nam om te beginnen de linkse opvatting over dat er een verschil bestond tussen 'burgerlijke feministes' (dat waren de anderen) en de 'proletarische feministes'. Voor de laatsten streden zij met de 'mevrouw Philips theorie' in de hand: de echtgenotes van de bazen hoorden bij de onderdrukkers, alleen vrouwen uit de arbeidersklasse werden onderdrukt.[98] Al debatterend over 'de arbeidersvrouwen' viel weinig mensen op dat de arbeidersvrouwen er niet waren, of inmiddels hadden afgehaakt.[99]

In de praatgroepenbeweging waar veel 'dissidente' Dolle Mina's, MVM'sters en nog losse feministes zich verenigden werd

in navolging van het radicaal-feminisme in Amerika, en als reactie op de socialistische mannen die ons steeds maar voorhielden dat vrouwen onderling geen eenheid konden vormen omdat klasseverschillen belangrijker waren dan sekseverschillen benadrukt dat we als vrouwen allemaal in hetzelfde schuitje zaten. Vanuit het radicaal-feminisme werd de theorie ontworpen dat vrouwen zelf een klasse vormden, en zelfs, dat de onderdrukking van vrouwen ouder en dus belangrijker was dan welke andere onderdrukking ook. Racisme en klassisme waren allemaal afgeleiden, imitaties van deze ene oeronderdrukking.[100]

In het latere, mede vanuit de praatgroepen ontstane 'fem-soc' denken werd het denken over klasse en sekse wel weer opgepikt. Maar het was vaak denken op een abstract, theoretisch niveau. Zware debatten over de relatie tussen feminisme en marxisme, waarbij het er vooral om ging of feminisme en marxisme als begrippenkaders met elkaar verenigbaar waren. De inzet was vooral het 'organisatievraagstuk' dat via het vinden

95. De term 'vrouwelijkheidswaan' komt van Betty Friedan, die in *The Feminine Mystique* (vertaling *Het misverstand Vrouw*) beschrijft hoe vrouwen na de Tweede Wereldoorlog onder druk werden gezet om weer 'echte' moeders en huisvrouwen te worden.

96. Betty Friedan wees erop dat er nog nooit zo'n groot aantal vrouwen opleidingen hebben gehad die ze vervolgens niet mochten gebruiken. Zie ook Ilene Philipson, *Narcissism and Mothering, The* 1950*'s Reconsidered*, over de naoorlogse generatie vrouwen.

97. Zie Brigitte Buis, Dorien Greshof en Nelleke de Jong, *Dolle Mina* 1970-1972.

98. De mevrouw-Philips-theorie vond haar oorsprong in een van de belangrijkste geschriften van Dolle Mina, *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd*: 'Dit is juist het kernpunt waar de meeste emancipatiebewegingen beslissend gefaald hebben omdat zij de vrouw alléén als vrouw wilden bevrijden (...) Dolle Mina wil nu juist de vrouw in zekere zin ontwijven, m.a.w. de vrouw in de eerste plaats als mens zien. Stellen wij het probleem op deze wijze, dan wordt ook meteen duidelijk dat alle vrouwen bij elkaar als mensen gezien, zeer uiteenlopende belangen hebben. Vrouwen krijgen meestal lager loon voor dezelfde arbeid dan mannen. Maar is dit een probleem voor mevrouw Philips?' Zie verder voor de mevrouw-Philips-theorie: Joyce Outshoorn, *Feminisme en marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling*, p. 349, en Buis, Greshof en De Jong, *Dolle Mina* 1970-1972, p. 177.

99. En niet alleen zij: ook een echtgenote van een Philips-directeur vertrok. Zie Buis, Greshof en De Jong, p. 185.

100. Zie voor een overzicht tussen de verschillende opvattingen over de ware aard van de vrouwenonderdrukking en de verschillende stromingen: Joyce Outshoorn, *Feminisme en marxisme*.

van de 'juiste lijn' moest worden opgelost: moeten marxistische en socialistische mannen en feministische vrouwen samenwerken of niet?[101] Over concrete mensen ging het niet, of nauwelijks. Af en toe viel de vraag hoe 'ze', de arbeidersvrouwen, betrokken konden worden, hoe 'ze' bewust gemaakt konden worden. Over boerenvrouwen werd al helemaal niet nagedacht. Organisaties van huisvrouwen, arbeidersvrouwen of plattelandsvrouwen werden aanvankelijk gezien als traditioneel, niet feministisch, 'nog niet zo ver', en algemeen werd in de zichzelf als voorhoede aanwijzende groepen aangenomen dat het de strijd niet zou dienen om te proberen er mee samen te werken. Met alle goede bedoelingen, en met alle pogingen om er een 'juiste' theorie op na te houden waarin sekse en klasse, feminisme en socialisme werden verenigd, bleef het voornamelijk theorie, ver weg van de geleefde werkelijkheid. Ik denk dat het meer vanuit de praktijk van 'tweede-kansonderwijs' en allerlei vormen van feministische hulpverlening en welzijnswerk kwam, waar vrouwen met verschillende klasseachtergronden elkaar troffen, dat een eerste bewustwording wat klasseverschillen concreet betekenen op gang kwam.

10. Klassisme binnen de vrouwenbeweging

In de begintijd van de vrouwenbeweging zijn er met de beste bedoelingen veel fouten gemaakt die we met terugwerkende kracht als 'klassistisch' kunnen benoemen.[102] Ik herinner me bijvoorbeeld een actie tegen de Missverkiezingen. Een groep vrouwen was van plan de Missverkiezing te verstoren, pamfletjes uit te delen om de aanwezigen erop opmerkzaam te maken dat het onderdrukkend was om vrouwen als seksobjecten tentoon te stellen en te beoordelen. De Missverkiezing werd als een symbool gezien van de vernederingen die alle vrouwen meemaakten, gekeurd te worden op seksuele aantrekkingskracht, op het seksuele nut voor mannen. Bij de discussies over de te voeren strategie waren er al verschillen van mening. Je kon de vrouwen die meededen toch niet helemaal zien als slachtoffers van de bazen, van het systeem, zei een groep. Ze hoefden toch niet, als ze niet wilden, zei een ander. Brainwashing was in de begintijd het antwoord van anderen: die vrouwen hadden daar helemaal niet voor gekozen, die vrouwen hadden een 'vals bewustzijn'. Maar natuurlijk moest tijdens de actie

wel duidelijk worden dat die niet bedoeld was om de deelnemende vrouwen aan te vallen, maar om ze te steunen. Ik weet niet precies hoe de actie verliep, ik was er zelf niet bij, maar ik weet wel dat de Missen niet dankbaar waren voor de actie en zich in het geheel niet 'bevrijd' voelden. Integendeel, ze voelden zich eerder beledigd en vochten terug door die feministes af te schilderen als te lelijk om deel te nemen, en dus jaloers. Een punt dat door de media ogenblikkelijk werd aangegrepen om zich tegen het feminisme te keren, het af te schilderen als preuts en puriteins.

101. Het 'marxisme-feminisme'-debat kan gemakkelijk een boekenplank vullen. Een aantal van de belangrijkste publikaties. Twee bundels met artikelen: Zillah Eisenstein, *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, Lydia Sargent, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. A Debate on Class and Patriarchy*, waarin het artikel van Heidi Hartmann, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. Towards a More Progressive Union*. Dit bespreekt de voor- en nadelen van huwelijk, scheiding, vaste verkering en een LAT-relatie tussen marxisme en feminisme, en ook een driehoeksrelatie met het antiracisme. Verder: Lise Vogel, *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory*, Annette Kuhn en AnnMarie Wolpe, *Feminism and Materialism*, waarin ook weer vele artikelen, Batya Weinbaum, *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism*, Michèle Barrett, *Women's Oppression Today* (Nederlandse vertaling: *Links en de vrouwenbeweging*), Jane Flax, *Do Feminists Need Marxism*, Barbara Ehrenreich, *Toward Socialist-Feminism*, Pat Armstrong en Hugh Armstrong, *Beyond Sexless Class and Classless Sex. Toward a Feminist Marxism*, Michèle Barrett en Mary McIntosh, *Towards a Materialist Feminism*, Jane Lewis, *The Debate on Sex and Class*, en voor Nederland o.a. het al enige keren genoemde artikel van Joyce Outshoorn.

102. Over de kritiek van vrouwen met een arbeidersklasse-achtergrond op het klassisme in de vrouwenbeweging zie o.a. de artikelen in *Class and Feminism* van The Furies Collective, die heel vroeg waren in het onderkennen van klasseverschillen en klassisme in de vrouwenbeweging. De artikelen zijn bijeengebracht door Charlotte Bunch en Nancy Myron. Veel materiaal is ook terug te vinden in de jaargangen van *Quest*, waarin de helft van de redactie uit arbeidersklasse-vrouwen bestond. Zie o.a. Karen Kollias, 'Class Realities', Mary McKenney, 'Class Attitudes and Professionalism', en Beverly Fisher-Manick, 'Race and Class. Beyond Personal Politics', alledrie opgenomen in Bunch, *Building Feminist Theory*. Verder: Martha Cotera, *Among the Feminists. Racist Classist Issues*, Mary-Therese Riccio, *If I've Upset You, You've Got the Message*. Jessy Bernard bespreekt in haar hoofdstuk 'The Class Faultline', in *The Female World* ook het klassisme in de vrouwenbeweging, evenals voor Nederland Nonnie ter Hark, *Een pannetje welzijn in plaats van een pannetje soep?*, en Monique Corten en Mieke Kaptein, *Er zijn twee vrouwenbewegingen*. Voor Duitsland: Brigit Cramon-Daiber, Monika Jaeckel en Barbara Köster, 'Zur Frage der Klassenunterschiede zwischen Frauen.'

Wat we op dat moment niet door hadden is dat er geen sprake was van het valse of het juiste bewustzijn, maar van klasseverschillen. Ik kwam daarop toen ik later een artikeltje in een krant las over een Miss die afgezien had van haar prijs. 'Arbeidersdochter Corinne had zich enkele maanden op de Missverkiezing voorbereid, hierbij gesteund door haar ouders die zo'n 2400 gulden hadden gespaard om haar de nodige kleren, waaronder een bontjas, te verschaffen. Groot was dan ook hun blijdschap toen Corinne uit 38 kandidaten werd gekozen. En hevig is nu hun teleurstelling over haar besluit om van de titel af te zien. Haar moeder: "Ik had graag gezien dat zij deze titel kreeg om zo boven ons arbeidersmilieu uit te komen".'[103]
De feministes die tegen de Missverkiezing ageerden hadden stuk voor stuk betere opleidingen dan de meisjes die aan de verkiezingen deelnamen, die vrijwel allemaal uit de arbeidersklasse afkomstig waren. Voorzover de feministes met hun studie waren gestopt was dat geheel vrijwillig, en konden ze het zo weer oppikken. Voorzover ze geldgebrek hadden hoorde dat meer bij de zelf gekozen 'downward mobility',[104] een levensstijl met bijbehorende rafelige spijkerbroeken en matrassen op de grond, dan bij hun klasse-achtergrond. Wat zij niet zagen was dat de meisjes die aan de verkiezing deelnamen 'mooi zijn' als een van de weinige troeven ervaarden die ze hadden om zich te onderscheiden, om verder te komen.
Een voorbeeld van klasseblindheid, er waren er talloze. Veel oprechte pogingen zijn gedaan om de onderlinge kloof te overbruggen. In een aantal feministische publikaties werd opzettelijk geprobeerd die 'gewone' vrouwen mee te nemen. Dat gebeurde zeker niet altijd even handig, als ik nu zie hoe we die 'gewone' vrouwen afbeeldden. Dik, met bloemetjesjurken en permanent, het onbewuste klassistische beeld dat veel jonge middenklassevrouwen van vrouwen uit de arbeidersklasse hadden.[105] Ik weet ook nog dat een feministische studente die een groep met 'gewone' vrouwen zou begeleiden na afloop teleurgesteld constateerde dat de 'echte' arbeidersvrouwen niet waren gekomen. Toen we nagingen waar ze het over had bleek dat er wel degelijk vrouwen uit de arbeidersklasse aanwezig waren geweest maar dat ze ze niet had herkend omdat ze er niet uitzagen zoals ze dacht dat arbeidersvrouwen eruit zagen. Er waren jonge vrouwen die slank waren, modern gekleed, beter gekleed dan de studentes die de groep zouden begeleiden. De stijlverschillen, en de levensstijl die in sommige delen van

de vrouwenbeweging werden ontwikkeld (vaak werd het volgen van een bepaalde levensstijl synoniem met 'feministisch zijn', haast een vervanging van politieke activiteiten) verwijzen naar klasseverschillen.

De kloof tussen de vrouwen die zichzelf als voorhoede zagen en de brede laag 'gewone' vrouwen werd wel minder groot toen de VOS-cursussen begonnen te bloeien, allerlei vormen van tweede-kansonderwijs zoals de Open School en de Moedermavo werden opgezet, en ook de traditionele vrouwenverenigingen onder de invloed van het nieuwe feminisme een herleving meemaakten. Wat overigens zeker niet altijd in harmonie verliep. Feministes werden vaak geconfronteerd met vrouwen die zich geen feministe wilden noemen, hoewel ze uitgesproken ideeën hadden over emancipatie en gelijke rechten van vrouwen. De zinsnede, 'ik ben geen feministe hoor, maar...' werd bijna exemplarisch voor een grote groep vrouwen die wel degelijk geïnteresseerd waren in eigen ontwikkeling en in een betere positie voor vrouwen, maar er niets voor voelden om zich kritiekloos aan te sluiten bij 'die feministen'. Zeker speelden er ook vooroordelen mee, de beeldvorming via de media die feministes bij voorkeur afschilderden als seksueel losgeslagen mannenvreetsters (begintijd Dolle Mina) of juist als het volstrekte tegendeel: lelijke, verzuurde, rancuneuze mannenhaatsters, die alleen vanuit hun persoonlijke frustraties in beweging kwamen. Maar in de verwijten van de vrouwen die we vanuit de vrouwenbeweging wilden bereiken stak ook veel waars wat we toen nog niet onderkenden. Die verwijten, de vrouwenbeweging is anti-man, is anti-gezin, feministes kijken

103. Het artikeltje stond in *de Volkskrant*, de datum heb ik niet meer.

104. 'Downward mobility': het afdalen op de maatschappelijke ladder. In de feministische subculturen werd net als in de linkse nogal eens een vrijwillig soort armoede bedreven. Lillian Rubin zegt hierover: 'Voor degenen die hun hele leven op de grens van de armoede hebben geleefd, is het onbegrijpelijk en beledigend als rijken eruit zien alsof ze arm zijn.' *Pijn en moeite*, p. 21. Zie ook: Mary McKenney, *Class Attitudes and Professionalism*.

105. Zie voor een reeks van voorbeelden van feministische afbeeldingen Marlene Packwood, *The Colonel's Lady and Judy O'Grady, Sisters under the Skin*. In Nederland kunnen we hetzelfde verschijnsel waarnemen in feministische publikaties, zoals bij de 'Mientjes' die ik tekende voor publikaties van De Bonte Was. Als ze niet bloot waren, dan met een bloemetjesjurk aan. Ook in *Voor Onszelf* zochten we naar afbeeldingen van 'gewone' vrouwen en kwamen op hetzelfde stereotype terecht.

neer op gewone huisvrouwen en moeders, voor feministes ben je pas geëmancipeerd als je een baan hebt, waren niet alleen gebaseerd op vooroordelen, ze verwezen ook naar heel reële verschillen tussen vrouwen: klasseverschillen.[106]

Een vrouw uit de arbeidersklasse, gevraagd naar wat er in de vrouwenbeweging zou moeten veranderen opdat arbeidersvrouwen zich meer aangesproken zouden voelen:

'Waar ik op afknap is dat alleen betaalde arbeid telt. Je bent niet goed bezig, je hebt niets te zeggen als je alleen huisvrouw bent. Dat kom je overal tegen, in alle blaadjes en daar zit een puur klasseverschil. Want ik kan me zo goed voorstellen dat als je 18 of 19 bent, en je de hele dag achter de kassa zit of op te letten bij de Hema dat er niet gepikt wordt, dat je dan dolgelukkig bent als je dat rotwerk neer kunt leggen. Huisvrouwenwerk is dan een veel beter soort arbeid, voor kleine kinderen zorgen. Maar vrouwen die dat vinden worden niet serieus genomen.'[107]

Voor de vrouwen die nog weten hoe afgemat hun ouders waren na een dag hard werken, en hoe hun moeders versleten aan een dubbele dagtaak, met werk waar nauwelijks enig plezier of gevoel van eigenwaarde aan te ontlenen was, is het idee dat een betaalde baan het summum is van emancipatie niet altijd even aantrekkelijk. Voor veel vrouwen uit de arbeidersklasse die werkelijke armoede hebben gekend is thuis kunnen blijven als de kinderen klein zijn een luxe, een duidelijke stap in de richting van emancipatie, vergeleken met de tijd dat elk werk moest worden aangenomen omdat het loon van de man niet voldoende was.[108] Dat is een andere categorie vrouwen dan de vrouwen die er genoeg van hebben hun opleiding ongebruikt te laten en die het gevoel hebben dat hun capaciteiten niet gebruikt worden als ze alleen maar moeder en huisvrouw zijn; de eerste feministen van MVM. Dat betekent niet dat er een redenatiefout zit in dat feminisme, en het betekent ook niet dat vrouwen die streven naar eigen banen het verwijt 'elitair' verdienen. Het is uiteindelijk een voorwaarde voor de vrijheid van vrouwen om een zelfstandig inkomen te hebben. Maar er zijn ook vrouwen voor wie het thuis kunnen blijven subjectief en objectief beter kan zijn dan het soort werk waar ze uit komen, of dat hun moeders nog deden.

En dan het verwijt dat feministes anti-man zijn. Een van de verbijsterende ervaringen die een middenklasse feministe die tweede-kansopleidingen begeleidt voor arbeidersklassevrou-

wen kan opdoen is de manier waarop vrouwen soms over hun mannen praten. Niet altijd bepaald vriendelijk, en soms kunnen de klachten over zijn egoisme, zijn onbeholpenheid zo ver oplopen dat je als feministe denkt: als ik zo negatief over mannen zou praten zou ik beschuldigd worden van een virulente mannenhaat. Maar dezelfde vrouwen kunnen ontkennen dat ze door mannen worden onderdrukt en zich tegelijkertijd afzetten tegen die feministes die zo anti-man zijn.
Socialisten die beweren dat de sekseverhoudingen binnen de arbeidersklasse in volledige harmonie verlopen hebben ongelijk. Ook arbeidersvrouwen nemen machtsongelijkheid waar, ze leven er dagelijks mee. En zoals Lillian Rubin in haar schitterende studie over arbeidersgezinnen laat zien, ook arbeidersvrouwen zouden willen dat ze het met hun man beter hadden, dat hij zich meer zou uiten, meer belangstelling zou hebben voor de dag die zij achter de rug heeft en niet alleen zou verwachten dat zijn gezin voor hem klaar staat om hem te bedienen.[109] Maar die wens wordt vaak ondergesneeuwd door een besef dat veel mensen met middenklasse-ervaringen missen. Het weten dat hij het ook niet makkelijk heeft. Weten dat hij zich kapot werkt, zich af moet laten blaffen, werk moet doen dat hij zelf niet zou kiezen, erover inzit wat er gebeurt met zijn gezin als hij zijn baan verliest.
De vrouw die heeft meegemaakt dat haar vader elke ochtend

106. Over de verschillen tussen de beeldvorming naar buiten en wat feministes echt vonden over een aantal onderwerpen, zie Meulenbelt, *Wat is feminisme?*
107. Corrie van der Graaf in *Er zijn twee vrouwenbewegingen*, door Monique Corten en Mieke Kaptein, p. 32.
108. Zie Ans van Dijk, *Het mag geen naam hebben*, en Mirra Komarovsky, *Blue Collar Marriage*. Zij stelt: middenklassevrouwen ervaren het huisvrouwenbestaan als een verlaging van hun status, arbeidersklassevrouwen niet, wat niet wil zeggen dat de laatsten geen onvrede hebben met het werk zelf of met hun relatie met hun echtgenoot (p. 49). Zie over het feit dat arbeidersklassevrouwen vaak anders aankijken tegen het gezin, ook Jane Humphries, *Class Struggle and the Persistance of the Working Class Family*, Barbara Epstein, *Family Politics and the New Left*, Mina Davis Caulfield, *Imperialism, the Family and Cultures of Resistance*.
109. Lillian Rubin laat in *Pijn en moeite* zien dat ook arbeidersklassevrouwen behoefte hebben aan een gelijkwaardiger relatie met hun man, p. 89. Zie ook Jessy Bernard, *The Female World*, p. 363: 'De behoefte (van arbeidersmannen) aan vrouwelijke ondersteuning is echt, en de meeste vrouwen zullen niet graag bijdragen aan het zwaarder maken van de taak. Zij weet hoe kwetsbaar hij is.'

neer op gewone huisvrouwen en moeders, voor feministes ben je pas geëmancipeerd als je een baan hebt, waren niet alleen gebaseerd op vooroordelen, ze verwezen ook naar heel reële verschillen tussen vrouwen: klasseverschillen.[106]
Een vrouw uit de arbeidersklasse, gevraagd naar wat er in de vrouwenbeweging zou moeten veranderen opdat arbeidersvrouwen zich meer aangesproken zouden voelen:
'Waar ik op afknap is dat alleen betaalde arbeid telt. Je bent niet goed bezig, je hebt niets te zeggen als je alleen huisvrouw bent. Dat kom je overal tegen, in alle blaadjes en daar zit een puur klasseverschil. Want ik kan me zo goed voorstellen dat als je 18 of 19 bent, en je de hele dag achter de kassa zit of op te letten bij de Hema dat er niet gepikt wordt, dat je dan dolgelukkig bent als je dat rotwerk neer kunt leggen. Huisvrouwenwerk is dan een veel beter soort arbeid, voor kleine kinderen zorgen. Maar vrouwen die dat vinden worden niet serieus genomen.'[107]
Voor de vrouwen die nog weten hoe afgemat hun ouders waren na een dag hard werken, en hoe hun moeders versleten aan een dubbele dagtaak, met werk waar nauwelijks enig plezier of gevoel van eigenwaarde aan te ontlenen was, is het idee dat een betaalde baan het summum is van emancipatie niet altijd even aantrekkelijk. Voor veel vrouwen uit de arbeidersklasse die werkelijke armoede hebben gekend is thuis kunnen blijven als de kinderen klein zijn een luxe, een duidelijke stap in de richting van emancipatie, vergeleken met de tijd dat elk werk moest worden aangenomen omdat het loon van de man niet voldoende was.[108] Dat is een andere categorie vrouwen dan de vrouwen die er genoeg van hebben hun opleiding ongebruikt te laten en die het gevoel hebben dat hun capaciteiten niet gebruikt worden als ze alleen maar moeder en huisvrouw zijn; de eerste feministen van MVM. Dat betekent niet dat er een redenatiefout zit in dat feminisme, en het betekent ook niet dat vrouwen die streven naar eigen banen het verwijt 'elitair' verdienen. Het is uiteindelijk een voorwaarde voor de vrijheid van vrouwen om een zelfstandig inkomen te hebben. Maar er zijn ook vrouwen voor wie het thuis kunnen blijven subjectief en objectief beter kan zijn dan het soort werk waar ze uit komen, of dat hun moeders nog deden.
En dan het verwijt dat feministes anti-man zijn. Een van de verbijsterende ervaringen die een middenklasse feministe die tweede-kansopleidingen begeleidt voor arbeidersklassevrou-

wen kan opdoen is de manier waarop vrouwen soms over hun mannen praten. Niet altijd bepaald vriendelijk, en soms kunnen de klachten over zijn egoisme, zijn onbeholpenheid zo ver oplopen dat je als feministe denkt: als ik zo negatief over mannen zou praten zou ik beschuldigd worden van een virulente mannenhaat. Maar dezelfde vrouwen kunnen ontkennen dat ze door mannen worden onderdrukt en zich tegelijkertijd afzetten tegen die feministes die zo anti-man zijn.

Socialisten die beweren dat de sekseverhoudingen binnen de arbeidersklasse in volledige harmonie verlopen hebben ongelijk. Ook arbeidersvrouwen nemen machtsongelijkheid waar, ze leven er dagelijks mee. En zoals Lillian Rubin in haar schitterende studie over arbeidersgezinnen laat zien, ook arbeidersvrouwen zouden willen dat ze het met hun man beter hadden, dat hij zich meer zou uiten, meer belangstelling zou hebben voor de dag die zij achter de rug heeft en niet alleen zou verwachten dat zijn gezin voor hem klaar staat om hem te bedienen.[109] Maar die wens wordt vaak ondergesneeuwd door een besef dat veel mensen met middenklasse-ervaringen missen. Het weten dat hij het ook niet makkelijk heeft. Weten dat hij zich kapot werkt, zich af moet laten blaffen, werk moet doen dat hij zelf niet zou kiezen, erover inzit wat er gebeurt met zijn gezin als hij zijn baan verliest.

De vrouw die heeft meegemaakt dat haar vader elke ochtend

106. Over de verschillen tussen de beeldvorming naar buiten en wat feministes echt vonden over een aantal onderwerpen, zie Meulenbelt, *Wat is feminisme?*

107. Corrie van der Graaf in *Er zijn twee vrouwenbewegingen*, door Monique Corten en Mieke Kaptein, p. 32.

108. Zie Ans van Dijk, *Het mag geen naam hebben*, en Mirra Komarovsky, *Blue Collar Marriage*. Zij stelt: middenklassevrouwen ervaren het huisvrouwenbestaan als een verlaging van hun status, arbeidersklassevrouwen niet, wat niet wil zeggen dat de laatsten geen onvrede hebben met het werk zelf of met hun relatie met hun echtgenoot (p. 49). Zie over het feit dat arbeidersklassevrouwen vaak anders aankijken tegen het gezin, ook Jane Humphries, *Class Struggle and the Persistance of the Working Class Family*, Barbara Epstein, *Family Politics and the New Left*, Mina Davis Caulfield, *Imperialism, the Family and Cultures of Resistance*.

109. Lillian Rubin laat in *Pijn en moeite* zien dat ook arbeidersklassevrouwen behoefte hebben aan een gelijkwaardiger relatie met hun man, p. 89. Zie ook Jessy Bernard, *The Female World*, p. 363: 'De behoefte (van arbeidersmannen) aan vrouwelijke ondersteuning is echt, en de meeste vrouwen zullen niet graag bijdragen aan het zwaarder maken van de taak. Zij weet hoe kwetsbaar hij is.'

om zes uur naar de melkfabriek fietste, in zijn vrije tijd nog kluste om ervoor te zorgen dat zijn gezin niet te kort kwam en zich letterlijk dood heeft gewerkt, die kan mannen niet alleen zien als onderdrukkers. Hoe tiranniek hij zich thuis misschien ook gedraagt. Die verbondenheid wil niet zeggen dat arbeidersvrouwen zich nooit bewust zijn van verschillen tussen vrouwen en mannen, van de onderhuidse of openlijke seksestrijd, en zich daar nooit tegen verzetten. Maar er zijn twee redenen waarom vrouwen uit de arbeidersklasse zich minder openlijk tegen mannen als groep zullen afzetten. De ene is de gevoelde dubbele loyaliteit. De behoefte aan eigen ontplooiing is er vaak wel, maar wordt vaak als onhoudbaar opzijgeschoven als dat betekent dat haar man nog meer in zijn waardigheid aangetast zal worden als zij hem voorbijstreeft, nu niet alleen op zijn werk maar ook nog thuis.

Arbeidersvrouwen hebben goede redenen om achter of naast hun mannen te staan, bezorgd te zijn over zijn gezondheid, de kinderen stil te houden als hij moet uitrusten, het beste voedsel en het grootste stuk vlees aan hem te geven. Daar waar hij de kostwinner is, is het hele gezin afhankelijk van zijn vermogen om door te werken, en is het niet alleen een onderdanige knieval om erop toe te zien dat hij het volhoudt en niet vroegtijdig afknapt. En dat verwijst ook naar een emotionele factor: arbeidersvrouwen zien dat 'hun' mannen hard moeten werken, en ook onderdrukt worden: niet als man, wel als loonafhankelijke. En dat betekent niet alleen onderlinge strijd en ongelijkheid, maar ook loyaliteit.

En de andere reden is een realistische inschatting van de toekomstmogelijkheden. Het is materieel gezien voor middenklassevrouwen met een beroepsopleiding makkelijker om een zelfstandig bestaan op te bouwen dat ook nog een beetje aardig is zonder afhankelijkheid van een man dan voor arbeidersvrouwen, voor wie de aanwezigheid van een man precies het verschil kan betekenen tussen een redelijk bestaan en werkelijke armoede. De nadruk bij veel feministische groeperingen op een specifieke levensstijl, een eigen subcultuur waar mannen en vaak ook kinderen geen toegang hebben, sluit veel vrouwen die zich een dergelijke levensstijl niet kunnen veroorloven of niet aantrekkelijk vinden uit. Het zou klassistisch zijn om dat vooral te zien als een 'achterstand' van vrouwen uit andere milieus. Veel vrouwen uit de arbeidersklasse of van boerenafkomst voelen zich al geëmancipeerd als ze zien waar mid-

denklassevrouwen het over hebben. Ze zien zichzelf niet altijd als afhankelijker dan hun mannen, als zwakker. Ze zien dat hun mannen ook niet bepaald aan hun ontplooiing toekomen. Dat betekent niet dat het feminisme geen invloed heeft op hun leven.[110]

Willen we dat de kloof tussen vrouwen uit verschillende klassen vermindert dan moeten we ervan uitgaan dat vrouwen eigen prioriteiten vaststellen, dat we elkaars loyaliteit elders hebben te respecteren en dat er niet één feminisme is voor alle vrouwen.

11. Klasse en seksisme

Er is nog heel weinig studie verricht naar de manieren waarop seksisme en klassisme op elkaar inwerken. Een uitzondering is een studie van Susan McRae naar huwelijken waarin de vrouw een betere beroepspositie heeft dan haar man. Dat is zeldzaam. Volgens de statistieken is dat maar in 5% à 10% van de huwelijken het geval.[111] Dat een man wat beroepsstatus betreft een betere positie heeft dan een vrouw is nooit als probleem gezien: mannen horen overwicht te hebben in een huwelijk, wat betreft leeftijd, lengte, opleiding en inkomen, althans toch minstens in een aantal van deze aspecten. Waar vrouwen een betere baan hebben of meer verdienen wordt van de norm afgeweken. Susan McRae onderzocht 30 huwelijken waarin de verhoudingen waren omgekeerd. Dat waren dus bestaande huwelijken, hoeveel echtscheidingen het gevolg waren van een relatief economisch overwicht van vrouwen valt buiten het onderzoek. Bij een aantal van de echtparen was het klasseverschil al bij het begin van het huwelijk duidelijk: hij kwam uit de arbeidersklasse en bleef daarin, zij uit de middenklasse en hield haar baan, als onderwijzeres, bibliothecaresse, verpleegster. Vaker ontstond het verschil pas tijdens het huwelijk, doordat de vrouwen zich verder ontwikkelden en beter betaalde banen kregen, of doordat een oorspronkelijke middenklasseman werd 'gedeklasseerd', omdat hij het werk

110. Bep van Gemst-Knaap, *Vooroordelen van arbeidersvrouwen tegen feminisme*, Kathleen McCourt, *Working-Class Women and Grass-Roots Politics*, p. 187.

111. Susan McRae, *Cross-Class Families. A Study of Wives' Occupational Superiority*, pp. 12 en 26.

niet aankon of door gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid.
Op zich zou een klasseverschil in een huwelijk geen probleem hoeven te zijn, als de norm niet voorschreef dat mannen overwicht moeten hebben over vrouwen, de kostwinner horen te zijn of in ieder geval de belangrijkste kostwinner. Een enkele keer hebben de mannen met hun verlaagde status geen probleem: 'Ik hoef de baas niet te zijn. Ik heb geen zorgen—geen financiële zorgen bedoel ik. Mijn vorige vrouw leunde op mij, was van mij afhankelijk. Jane is fantastisch, zij regelt haar eigen zaakjes. Dat geeft me zoveel vrijheid. Zij is de baas, ik sluit me aan bij wat zij beslist.'[112]

Maar meestal geeft het wel problemen. Een gebrek aan zelfrespect bij de man, ruzie, wederzijdse teleurstelling. Veel vrouwen proberen een beetje te verdoezelen dat haar baan belangrijker is dan de zijne, of laten hem het gevoel dat hij de baas is, door hem de financiën te laten regelen bijvoorbeeld.

Een vrouw: 'Ik heb het gevoel dat ik de kostwinner ben. Maar ik laat hem niet weten dat ik er zo over denk. Ik speel het hulpeloze vrouwtje, omdat ik denk dat hij dat zo wil. Ik zou willen dat het gewoner was. Ik zou willen dat hij meer verantwoordelijkheid op zich nam. Misschien omdat ik denk dat het zo hoort. Maar dan zou ik me zorgen maken of de rekeningen wel betaald worden. Op een bepaalde manier, wat betreft de financiën, ben ik volwassener dan hij. Ik wou dat het anders was.'[113]

Wanneer de rollen buitenshuis zijn omgedraaid betekent dat nog niet dat de rollen binnenshuis mee veranderen, al is het wel duidelijk dat ze onder druk komen te staan. Of mannen participeren in het huishouden en in de zorg voor de kinderen is niet zozeer afhankelijk van haar werk buitenshuis, als wel van beider traditionele opvattingen wat betreft mannen- en vrouwentaken. Bij de 'normale' seksesocialisatie hoort een directe relatie tussen de sekse-identiteit en taakverdeling wat betreft werk binnens- en buitenshuis. Voor veel mannen hangt hun gevoel van 'mannelijkheid' af van zijn overwicht als het aankomt op geld verdienen.[114] Ook Lillian Rubin beschrijft hoe vaak mannen zich in hun gevoel van mannelijkheid bedreigd voelen als vrouwen teveel gaan verdienen, zich verder ontwikkelen dan hij, en daarmee teveel praatjes krijgen.[115]

In veel van de 'gemengde klasse-huwelijken' worden de spanningen die de verschillen in status opleveren ontkend. Sommige echtparen zeggen: wat doet het er toe, klasse is niet belangrijk,

we zijn allemaal mensen. Soms schalen vrouwen zichzelf lager in om het verschil te verkleinen. Ze zeggen: eigenlijk kom ik uit de arbeidersklasse, net als hij. Soms schalen de mannen zichzelf hoger in: eigenlijk hoor ik bij de middenklasse, of: als gezin horen we bij de middenklasse, het doet er niet toe wie de beste baan heeft. Tot openlijke erkenning dat bij deze huwelijken de vrouw een betere positie heeft dan de man komt het vrijwel nergens, het is te pijnlijk en te afwijkend, en moet worden ontkend. De vrouwen die dus een betere positie hebben veroverd dan hun man krijgen daarmee binnen hun relatie moeilijkheden. Ze moet zich in allerlei bochten wringen om de ongelijkheid te verdoezelen of te compenseren met extra 'vrouwelijk' gedrag. En haar positie betekent absoluut niet dat de huishoudelijke arbeid beter verdeeld wordt. Vrouwen die een betere positie hebben dan een man lijken nog meer klem te komen te zitten dan vrouwen die een minder goede positie hebben. Het zou wel eens daarom kunnen zijn dat ook vrouwen zoeken naar een partner die een betere opleiding heeft en betere vooruitzichten dan zijzelf. Het geeft minder spanningen en maakt de speelruimte die zij heeft om zich te ontwikkelen zonder hem te bedreigen veel groter.

Kunnen we zeggen dat mannen uit de lagere klassen seksistischer zijn dan mannen uit de meer bevoorrechte klassen?[116] Er wordt wel eens gesuggereerd dat dat zo zou zijn, bijvoorbeeld dat mannen uit de lagere klassen vaker vrouwen zouden mishandelen dan mannen uit de hogere. Hoewel daar nog steeds niet werkelijk goed onderzoek naar is gedaan, blijkt uit de ervaringen in Blijf van m'n Lijf-huizen dat de situatie ingewikkelder is. Mishandeling komt voor in alle klassen, stellen zij, maar als we kijken naar het 'mishandelingsprofiel' dan zien we dat de kans op mishandeling groter is bij een aantal factoren: als vrouwen door beroep of opleiding een hogere status hebben dan mannen, dan wel, zo'n hogere status dreigen te krijgen, als vrouwen zich verzetten tegen hun traditioneel afhankelijke positie en meer hun eigen gang gaan, als mannen werkloos worden.[117]

112. McRae, p. 99.
113. McRae, p. 105.
114. Zie o.a. Robert Gould, *Measuring Masculinity by the Size of a Paycheck.*
115. In *Pijn en moeite*, p. 160.
116. Zie ook: Karen Kollias, *Class Realities*, p. 145.
117. In het *Jaarverslag* van Stichting Blijf van m'n lijf, 1977.

In alle gevallen wordt de status van de man als 'hoofd', als superieur aan vrouwen, aangetast. En we kunnen aannemen dat mannen met een lagere sociale status in de maatschappij zich sneller bedreigd zullen voelen als hun status als man óók nog wordt bedreigd. De 'seksesegregatie', het vasthouden aan geijkte vrouwen- en mannenrollen is in de lagere klassen sterker dan in de hogere. Ik kom daar in het hoofdstuk over mannen nog op terug.
Seksisme van mannen is een belangrijke factor die invloed heeft op de klassepositie van vrouwen. Binnen heteroseksuele relaties is de angst van mannen om hun positie van overwicht te verliezen een effectieve rem op de ontwikkeling van vrouwen. In het zogenaamde tweede-kansonderwijs (Open School, Moedermavo, VOS-cursussen) blijkt dat ook bij herhaling. Vrouwen die afhaken doen dat vaak omdat hun man er niet tegen kan dat zij zich verder ontwikkelt, en zij haar huwelijk er niet voor over heeft.[118]
Niet alleen binnen heteroseksuele relaties is het seksisme van mannen een rem op de vooruitgang van vrouwen. Ook binnen de arbeidssituatie. Mannen die geen leiding willen accepteren van vrouwen maken het vrouwen erg moeilijk tot die posities door te dringen. Het verlangen van dienstbaarheid van vrouwelijk personeel dat verder gaat dan de strikt afgesproken taak: de spreekwoordelijke koffie, het sexy uiterlijk bij representatieve beroepen als stewardess en receptioniste, het zijn evenzovele barrières voor vrouwen naar gelijkheid op de arbeidsmarkt.
Iets dergelijks geldt binnen politieke bewegingen en vakbonden. Formeel zal bij vrijwel elke progressieve instelling de ideologie heersen dat mensen in principe gelijkwaardig zijn, dus ook vrouwen. In de praktijk blijkt er een spanning te bestaan tussen de aangehangen ideologie en de werkelijke daden. Aan de ene kant kunnen mannen er objectief belang bij hebben dat vrouwen dezelfde lonen krijgen als zij. Voor echtparen betekent dat een gezamenlijk beter inkomen, een gespreider risico, meer vrijheid ook voor hem. Op het politieke vlak zou gelijkheid betekenen dat vrouwen niet meer ingezet kunnen worden als stakingsbreeksters of als buffer om ook mannenlonen laag te houden. Maar deze objectieve belangen blijken vaak weg te vallen tegenover de subjectieve belangen van mannen, het psychologische voordeel als vrouwen dienstbaar en ondergeschikt zijn. Thuis, als opvang voor wat er op

het werk emotioneel en fysiek is beschadigd, en op het werk zelf. Ook pogingen om vrouwen uit zogenaamde mannenberoepen te weren (brandweer, marine) hebben eenzelfde functie. Je als man superieur kunnen voelen aan vrouwen maakt eigen onderdrukking draagbaarder. In de vorige paragraaf heb ik erop gewezen hoe klassisme de vrouwenbeweging verdeeld houdt. Het seksisme van mannen houdt de door mannen gedomineerde socialistische groepen en de vakbeweging verdeeld. Evenals racisme. Daarover gaat het volgende hoofdstuk.

118. Zie Meulenbelt, gesprek met een Open-Schoolteam, 'Ik heb altijd gediend, maar nu wil ik eisen' en Bollée, Gepken en Scholtens, 'Weerstanden tegen emancipatieactiviteiten'.

Heden is het racisme in Nederland net zoals elders in de wereld, niet langer een gecamoufleerd taboe. De discussie over zijn Nederlands gezicht is ontwaakt. Wakker geworden bevestigt iedereen dat het kwaad aanwezig is, maar dat het beest in de ander huist.

Ludwich van Mulier
(Voorwoord bij Racisme, hoezo? *van Albert Memmi)*

De Fransman mag de Jood niet, die mag de Arabier niet, die mag de neger niet... Tegen de Arabier wordt gezegd: 'Je bent arm, maar dat komt omdat de Jood jullie heeft uitgekleed, je alles heeft afgenomen'; tegen de Jood wordt gezegd: 'Jullie zijn meer dan de Arabieren omdat jullie tenslotte blank zijn en jullie een Bergson en een Einstein hebben'; en tegen de neger: 'Jullie zijn de beste soldaten van het Franse rijk, de Arabieren menen dat ze boven jullie verheven zijn, maar daarin vergissen ze zich'.

Frantz Fanon *(Zwarte huid, blanke maskers)*

III Racisme

1. Inleiding

Een vriendin komt me bezoeken op het instituut waar ik werk. In de kantine waar we zitten komt een zwarte vrouw binnenlopen. Wat goed dat jullie ook zwarte studenten hebben, zegt mijn vriendin. Dat is geen studente, dat is onze directrice, zeg ik. De vriendin verslikt zich in haar koffie en zegt dat ze het zo niet heeft bedoeld.
Een Surinaamse maatschappelijk werkster is met haar cliënte, een blanke, voor een gesprek bij de Raad voor de Kinderbescherming. De cliënte is overstuur en begint te huilen. De maatschappelijk werkster belt of er iemand een glaasje water kan komen brengen. Als het glaasje water komt wordt het zonder een vraag in de handen van de Surinaamse vrouw geduwd. Als er een zwarte en een witte vrouw bij elkaar zitten dan moet de witte wel de hulpverleenster zijn en de zwarte degene met de problemen. Is dat nu racisme? De een zal zeggen, nee. Racisme is als zwarte mensen met opzet worden gediscrimineerd, en daar is hier geen sprake van. Een ander zal zeggen: ja. Want de automatisch lagere inschaling van zwarte mensen wijst op stereotyp denken, op het onvermogen om zwarte mensen te zien als anders dan ondergeschikt aan witten.
Er is veel verwarring over racisme. Er zijn mensen die de term reserveren voor een kleine groep mensen die bewust racistische denkbeelden propageren, mensen die werkelijk geloven dat zwarte mensen tot een inferieur 'ras' behoren (over de term 'zwart' heb ik het in de volgende paragraaf). Aan de andere kant zijn er ook mensen die zeggen: we leven in een racistische maatschappij, iedereen die daarin is opgegroeid is dus racistisch. Bij de eerste groep gaat het er vooral om, de echte racisten te ontmaskeren en te bestrijden. Bij de tweede om iedereen bewust te maken van 'het racisme in ons zelf'. De beide standpunten zijn niet zo tegenstrijdig als ze lijken. In feite gaat het erom dat zwarte mensen in onze maatschappij als groep een slechtere maatschappelijke positie hebben dan witte. Net als bij seksisme is er sprake van een slechtere positie op de arbeidsmarkt, minder onderwijskansen, een ondervertegenwoordiging op de plaatsen waar politieke beslissingen wor-

den genomen, buitensluiting en discriminatie, en een grotere kans om het slachtoffer te worden van lichamelijk geweld.
Alles wat ertoe bijdraagt die ongelijkheid te veroorzaken, dan wel om die in stand te houden, noem ik racisme.[1] Daarbij speelt zowel 'actief' racisme een rol, zeg, de leden van de Centrum Partij die racistische vooroordelen verspreiden, als zouden 'de buitenlanders' hier de uitkeringen opmaken en de beste woningen inpikken,[2] maar ook 'passief' racisme, onverschilligheid tegenover zwarten, 'ze moeten hun eigen problemen maar oplossen', of onbewuste afstand en afkeer.
In dit hoofdstuk wil ik het over een aantal zaken hebben. Over taalgebruik en racisme, om te beginnen. Over hoe racisme er in de geleefde werkelijkheid uitziet, en de verklaringen die we hebben voor het ontstaan van racisme. Dan over het geïnternaliseerde racisme: het gekoloniseerde bewustzijn, en de verschillende effecten die onze socialisatie heeft voor zwarte en voor witte kinderen, en hoe die socialisatie eruit ziet. Dan: hoe racisme ook speelt binnen de vrouwenbeweging, en hoe ingewikkeld seksisme en racisme door elkaar heen werken.

2. Racisme en taalgebruik

Het eerste probleem als je op een niet racistische manier wilt praten over racisme is de term 'ras' die op zich al onbruikbaar is. 'Ras' is een term die bij de veeteelt past.[3] Wetenschappelijk gezien is die term onbruikbaar als we het over mensen hebben, omdat de biologische eigenschappen waar het over zou gaan: huidskleur, haarsoort, vorm van neuzen en ogen, niet scherp per mensentype zijn te onderscheiden. De verschillen kunnen we alleen zien als een continuüm. Er bestaan dus geen 'zuivere' rassen, laat staan dat er behalve biologische kenmerken ook nog sprake zou zijn van een specifieke raciale aard. Onlangs konden we in de Volkskrant nog de kop zien boven een ingezonden brief. 'Ieder ras heeft zijn eigen aanleg' meende de schrijver, en doelde in dit geval op het feit dat er meer zwarte mensen te vinden zijn in de topsport.[4] Maar uit de biologie van zwarten is op geen enkele manier af te leiden dat ze 'van nature' een betere aanleg voor sport zouden hebben. Net zo min als valt aan te tonen dat zwarten een mindere aanleg zouden hebben voor academische activiteiten. Als we willen zoeken naar verklaringen waarom we meer witten aan de uni-

versiteit tegenkomen en meer zwarten in de topsport, dan moeten we kijken naar hoe de maatschappij in elkaar zit, hoe kansen zijn verdeeld. Dan kunnen we constateren dat zwarten goed zijn in sport omdat dat een van de weinige terreinen is die open voor ze staan, en waarin ze worden aangemoedigd.[5] Vanzelfsprekend zullen zwarte kinderen, die zoeken naar identificatiemogelijkheden, bij het zien van zwarte topsporters sneller denken: dat wil ik ook, dan dat ze ambities vormen voor carrières waarvan ze om zich heen zien dat daar vrijwel geen zwarte mensen zijn doorgedrongen.[6]
Het woord 'ras' is onbruikbaar, hoogstens kunnen we het hebben over 'raciale types'. Er is maar één ras, als we het hebben over mensen, het mensenras.[7] Welke termen zijn wél bruikbaar als we groepen willen aanduiden die het doelwit zijn van racisme?
Een lange reeks van termen is in gebruik geweest en inmiddels weer afgeschaft. 'Minderheden' beviel zwarte mensen zelf niet, met de bijklank van 'minder'. Buitenlanders klopt vaak niet, want veel Surinamers en Antillianen hebben de Nederlandse nationaliteit, veel kinderen zijn hier geboren. En bovendien

1. Over definities van racisme zie o.a. Mark A. Chesler, *Contemporary Sociological Theories of Racism*, die ook een brede definitie hanteert: alles dat de privileges van witten voortzet, p. 22. Troetje Loewenthal, *De witte toren van vrouwenstudies*, p. 6, Albert Memmi, *Racisme, hoezo?*, pp. 69 en 114, Philomena Essed, *Alledaags racisme*, p. 1.
2. Zie Eva Abraham-van der Mark en Adri van der Wurff, *'Ze pikken onze banen in'. Fictie en feiten over de arbeidsmarkt voor etnische minderheden*, waarin aangetoond wordt dat zij in verhouding een slechtere positie hebben op de arbeidsmarkt en ook niet onevenredig veel gebruik maken van uitkeringen.
3. Zie Memmi, *Racisme, hoezo?*, p. 16, en Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, p. 12.
4. *de Volkskrant*, 19.4.1986.
5. Er is dus geen biologische, wel een sociologische relatie tussen kleur en al of niet goed zijn in sport, antwoordt de socioloog Lolke van der Heide de briefschrijver in *de Volkskrant* van 26.4.86.
6. Over de manier waarop zwarte mensen al vroeg worden geconfronteerd met het stereotype dat ze wel extra goed in sport zullen zijn en daardoor vaak die belangstelling ontwikkelen, zie Bruce Carrington, *Sport as a Side-Track. An Analysis of West-Indian Involvement in Extra-Curricular Sport*.
7. Daarom heeft Yves Montand ongelijk als hij in een interview spreekt over de 'normale reactie je te keren tegen mensen die anders zijn' en dat vergelijkt met de reacties van leeuwen op hyena's of panters (*De Tijd*, 9.12.83). Leeuwen en hyena's kunnen zich niet vermengen, mensen wel.

hebben we het als we spreken over buitenlanders niet over alle buitenlanders: niet over in Nederland wonende blanke Amerikanen bijvoorbeeld. Etnische groepen is een acceptabele term, maar ook blanken zijn een etnische groep.

De laatste jaren is vooral onder politiek bewuste groepen een nieuwe term in gebruik, in navolging van de Amerikaanse zwarte beweging. De term 'zwart' als politieke verzamelnaam voor alle groeperingen die niet 'wit' zijn of het doelwit zijn van racisme.[8] Dat heeft voordelen en een paar nadelen. In de eerste plaats dat het makkelijker is voor mensen met een Creoolse of Afro-Europese afkomst om zich daarmee te identificeren dan voor groepen waarvan de voorouders uit Azië afkomstig zijn. Chinese mensen zijn vroeger 'geel' genoemd, mensen uit Indonesië 'bruin',[9] Indianen 'rood'. En er zijn mensen uit Turkije en Marokko die wel degelijk horen bij de 'andere' groepen, de groepen die het doelwit zijn van racisme, die nooit met een andere kleur zijn aangeduid, of Zigeuners, die daar ook buiten vallen. Een ander probleem is dat je met de termen 'zwart' en 'wit' de polarisatie in twee partijen lijkt te aanvaarden. Zo schrijft Pamela Pattynama: 'Ik heb bezwaren tegen deze onverbiddelijkheid. Ik denk dat je door de ongenuanceerde tweedeling het proces van vooroordelen, discriminatie en uitsluiting reduceert tot een machtsstrijd van twee groeperingen, waarbij je niet alleen voorbijgaat aan de verschillen die op allerlei niveaus bestaan binnen de "zwarte" groep maar ook geen aandacht kan besteden aan de invloeden van het dominante discours dat gebaseerd is op hiërarchische tegenstellingen.'[10] Aan de andere kant, stelt Pattynama, 'erken ik dat het belangrijk is om de uitgangspositie scherp te stellen: er bestaat een groep die om uiterlijke kenmerken lijdt aan superioriteitswaan en er is een groep die daarom haar namen is vergeten'.[11] Een andere mogelijkheid is de term 'people of colour' te vertalen als 'mensen van kleur'[12] of 'mensen met kleur'.[13]

Zelfdefinitie is een fundamenteel recht van groepen die worden onderdrukt en maakt een essentieel onderdeel uit van een bevrijdingsproces. Het is dus belangrijk om erover na te blijven denken. Zolang het laatste woord erover niet is gesproken blijft het dus behelpen.

In dit boek gebruik ik 'zwart', niet als aanduiding van huidskleur, maar als politieke term, naast de uitdrukking 'mensen van kleur' als het om de hele groep gaat, soms heb ik het

over buitenlanders als het werkelijk over buitenlanders gaat, en vaak heb ik het over specifieke groepen. In plaats van het woord 'ras' steeds maar weer tussen aanhalingstekens te plaatsen heb ik het liever over kleur. Ook daarbij gaat het me niet om de letterlijke kleur. Sommige witten zijn donkerder van kleur dan sommige zwarten. De term 'bakra', gebruikt in de Antillen om blanken aan te duiden betekent letterlijk 'rood' wat dichterbij de waarheid komt als we kijken naar de kleur die kolonisten aannemen onder de tropenzon.[14] Het recht van zelfdefinitie is één reden om zorgvuldig met termen om te gaan. Een emotionele en vaak onbewuste lading die verschillende kleuraanduidingen met zich meedragen een andere reden. 'Blank' heeft van huis uit een hele reeks associaties, vrijwel allemaal positief, als schoon, onschuldig, rein. Engelen zijn altijd blank, in de christelijke beeldvorming. Zwart daarentegen heeft vaker de bijbetekenis van duister, vuil, dat wat het daglicht niet kan velen.[15] Vrijwel alle uitdrukkingen waar zwart in verwerkt is zijn negatief. 'Zwart geld', 'zwart werken', 'zwart rijden' en 'zwartboek' zouden we daarom ook niet moeten gebruiken. Overdreven? Hoe het menselijk bewustzijn werkt kan ik illustreren aan de hand van een verder onschuldig interview met een popster, Sting.[16] Hem wordt gevraagd waarom hij ervoor gekozen heeft vooral met zwarte musici samen te

8. Over het politieke gebruik van de term 'zwart' zie de *Zwarte Vrouwenkrant*. Zie ook Lida van den Broek, lezing in *Antiracisme, een andere richting*, Stichting Ombudsvrouw, Philomena Essed, *Alledaags racisme*, p. 16, Yvonne Leeman en Sawitri Saharso, *Om de kleur van vrouwenstudies*, Troetje Loewenthal en Kamala Kempadoo, *Verbroken verbindingen*. Er valt ook te discussiëren over de term 'wit'. De een pleit ervoor om 'wit' aan te houden omdat het een neutralere term is, de ander wil juist 'blank' handhaven omdat de neutraliteit van 'wit' de ongelijkheid verdoezelt. Zie Yvonne Leeman en Sawitri Saharso, *Om de kleur van vrouwenstudies*, p. 283.

9. Pamela Pattynama, 'Als in Nederland opgegroeide Indo kan ik mij moeilijk vinden in de aanduiding "zwart".' In *Want zwijgen biedt geen bescherming*, p. 11.

10. *Want zwijgen biedt geen bescherming*. p. 11.

11. Idem.

12. Zie Philomena Essed, *Alledaags racisme*, pp. 41-42.

13. Zie Pamela Pattynama, *Want zwijgen biedt geen bescherming*, p. 85.

14. Zie Albert Helman, *Cultureel mozaïek van Suriname*, p. 282.

15. Over de negatieve associaties bij 'zwart' en 'donker' zie Frantz Fanon, *Zwarte huid, blanke maskers*, p. 123, Erroll Lawrence, *Just Plain Common Sense. The 'Roots' of Racism*, p. 60, Milner, *Children and Race*, pp. 7 en 99.

16. *Haagse Post*, 15.2.86.

werken. En dan komt het. Is dat om zijn eigen 'duistere' kanten? Is dat omdat hij wel vaker 'sinistere' figuren speelt? En zo gaat het verder, zinnen lang, over zijn 'schaduwkanten' en 'boze geesten'. Onschuldig?

3. Racisme als geleefde werkelijkheid

'Degene die denkt dat racisme inhoudt dat er expliciet gezegd of geschreven wordt: "zwarte mensen zijn van een minder soort", zal wellicht concluderen dat er weinig racisme voorkomt in Nederland', schrijft Philomena Essed in *Alledaags racisme*.[17] We kunnen, met Essed, onderscheid maken tussen cultureel racisme, institutioneel racisme en individueel racisme.[18]

Cultureel racisme: het beeld van zwarte mensen zoals we dat tegenkomen in boeken en kranten, in het onderwijs, in films en op de televisie, in het taalgebruik, in advertenties. Zie bijvoorbeeld de kinderboeken waar wij nog mee opgevoed zijn: de arme, domme, maar grappige negertjes uit Afrika met de strooien rokjes en de ring door de neus. Op mijn kamer hingen in mijn jeugd nog de wandlappen waarop die negertjes met vilt en kralen waren geborduurd. Kijk naar de stripverhalen: Sjimmie die altijd dommer was dan Sjors, en zo grappig krom praatte, net als kleine Hiawatha, het Indiaantje. Denk aan het kinderliedje: Moriaantje zo zwart als roet, meent het toch goed. Denk aan de Chinezen die in kinderboeken voorkwamen, met een vlecht op hun rug, geheimzinnig, onbetrouwbaar. En niet alleen de populaire kinderboeken en stripverhalen zaten vol met dergelijke stereotype voorstellingen over mensen van kleur. Dit soort racisme is evengoed aantoonbaar in de schoolboeken, in zogenaamde neutrale informatie verpakt als geschiedenis en aardrijkskunde. Roof en uitbuiting van andere volkeren, eufemistisch omschreven als 'ontdekkingsreizen', alsof de oorspronkelijke volken in een bepaald land hun eigen land niet al ontdekt hadden. Omschrijvingen van volken als 'primitief' en 'barbaars'.[19]

En dan de televisieprogramma's. Nog maar sinds kort zien we af en toe een gekleurde medewerker in beeld, of Surinaamse acteurs die een rol spelen zonder dat het zwart-zijn tot een probleem wordt gemaakt. De kranten: de berichtgeving gaat nog steeds voornamelijk *over* 'buitenlanders' en 'minderhe-

den', en is niet door de mensen zelf geschreven. En meestal wordt er alleen over minderheden geschreven als het over problemen gaat.[20]

Op school zamelden we vroeger melkdoppen in voor 'de arme negertjes in Afrika'. Ik heb lang het beeld gehouden dat die een beetje zielig waren, en in ieder geval niet voor zichzelf konden zorgen. Het was wel een lekker gevoel om die arme mensen te kunnen 'helpen'.

Naast cultureel racisme kennen we institutioneel racisme. Discriminatie van gekleurde mensen of etnische groepen door overheidsinstellingen, instellingen voor onderwijs en gezondheidszorg, gemeente-instellingen die zich bezig houden met arbeidsplaatsen of woningdistributie enzovoorts. Overal waar binnen die instituties meer kansen of betere behandeling bestaan voor witte mensen dan voor zwarte mensen is er sprake van racisme, of dat nu per se de bedoeling was of niet. En dat racisme op dat niveau bestaat is aangetoond.
Bij een onderzoek naar de verschillende behandeling bij sollicitaties van Surinaamse, Spaanse en autochtone Hollandse mannen is aangetoond dat in één op de vijf keer de Surinamer en Spanjaard werden afgewezen, terwijl de Nederlander werd aanvaard, terwijl er zorgvuldig voor gezorgd werd dat alle 'sollicitanten' even goed waren gekwalificeerd, even goed Nederlands spraken, even goed gekleed waren enz.[21] De toewijzingsregels bij de woningdistributie blijken vaker in het nadeel van immigranten te werken, het vooroordeel dat buitenlanders de beste woningen krijgen ten spijt.[22] Ook bij het zoeken naar kamers en woningen zijn leden van de etnische groepen in het nadeel.[23]

17. P. 22.
18. *Alledaags racisme*, pp. 22 e.v. Zie ook James J. Jones, *The Concept of Racism and Its Changing Reality*, Robert Terry, *For Whites Only*.
19. Harry van den Bergh en Peter Reinsch, *Racisme in schoolboeken. Het gladde ijs van het Westers gelijk*, en: Gillian Klein, *Readings into Racism. Bias in Children's Literature and Learning Materials*. Zie ook Milner, *Children and Race*, p. 76.
20. Teun van Dijk, *Minderheden in de media*.
21. Frank Bovenkerk en Elsebeth Breuning van Leeuwen, *Rasdiscriminatie en rasvooroordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt*.
22. Mariëlle Valkonet-Freeman, 'De "gesloten buurten" van Amsterdam', in Bovenkerk, *Omdat zij anders zijn*.

Institutioneel racisme hangt zeer nauw samen met individueel racisme. Hoe prettig het ook zou zijn om alleen 'het systeem' als verantwoordelijke aan te wijzen (de overheid, het kapitalisme, het patriarchaat) steeds zijn het toch mensen die maatregelen uitvoeren, die bij een sollicitatie minder positief reageren op een donker gezicht, een vreemd accent, of een buitenlandse naam dan op een wit gezicht, een Nederlandse naam, en standaard-Nederlands. Soms is dat racisme heel duidelijk en direct.

Toen ik nog als verpleegster werkte waren er wel eens patiënten die niet door Surinaamse verpleegsters gewassen wilden worden. Er was eens een oude vrouw, die was niet meer zindelijk. Ik moest haar wassen. Toen begon ze te gillen: niet die zwarte, niet die zwarte. Ik ging naar de hoofdverpleegster, die zei dat ik het toch moest doen. Toen spuugde die vrouw me in mijn gezicht.

Toen ik als kleuterleidster werkte was er één jongetje dat begon te brullen als hij me zag. Toen bleek dat hij nachtmerries had. Ik denk dat ze hem bang hadden gemaakt met Zwarte Piet komt je halen, en zo. In plaats van dat ze met de ouders gingen praten, of dat ze met Sinterklaas nu eens iets anders gingen doen dan met zo'n belachelijke krompratende Zwarte Piet hebben ze dat kind toen in een andere klas geplaatst, met een witte juf.

Op de markt zocht ik een keer wat mooie appels uit. Die marktkoopman werd kwaad, en zei, je mag hier niet zelf pakken. Ik zei, geeft u me dan maar een kilo appels. Ik zag dat hij ze van achteren pakte. Ik maakte de zak open en zag dat er plekjes op zaten. Ik zei, deze wil ik niet hebben, die andere zijn veel mooier. Toen werd hij woedend en zei, je bent hier te gast, je hebt maar te nemen wat je krijgt. Stel je voor dat mijn ouders die in een Chinees restaurant werken dat tegen een klant zouden zeggen als ze die een bedorven loempia voor zouden zetten!

Deze voorbeelden zijn duidelijk. We hoeven ons niet af te vragen of dat racisme is. Maar meestal zijn racistische reacties verkapter. Voor elk individueel gekleurd persoon is het moeilijk om na te gaan of je kind op school slecht wordt behandeld omdat ze een donkere huidskleur heeft, of omdat ze het gewoon niet goed doet. Als je een baan niet krijgt, was het racisme, of was iemand anders gewoon beter? Als ze zeggen

dat die woning net weg was, liegen ze dan als ze je gezicht zien, of je stem aan de telefoon horen of niet? Als ze zeggen dat de disco vol is? Pas wanneer we de ervaringen optellen blijkt dat er vaak genoeg wel degelijk sprake was van racisme. Als blijkt dat dezelfde disco wel witte mensen binnenlaat, of de woning een half uur later als er een witte opbelt opeens toch vrij blijkt te zijn, is er sprake van discriminatie. Maar niet altijd weet je dat.

Het wordt zwarte mensen vaak kwalijk genomen dat ze zo wantrouwig zouden zijn, overal iets achter zoeken, zo 'overgevoelig' reageren. Maar wat we kunnen zien is dat een grote portie van dat wantrouwen alleszins gerechtvaardigd is.

Openlijk racistische uitingen komen minder voor dan vroeger. Het is niet meer netjes om er vanuit te gaan dat zwarten dommer zouden zijn. Uit onderzoeken in de Verenigde Staten blijkt dat de bewustwording onder witten over racisme in de laatste jaren opvallend is toegenomen. Een meerderheid van de witte mensen geeft toe dat er sprake is van discriminatie van zwarte mensen. Alleen: *zíj* doen het nooit, in *hún* buurt of stad gebeurt het niet, niet bij hen op hun werk. Het is altijd ergens anders, het zijn altijd de anderen.[24] De vorm die racisme aanneemt is langzamerhand veranderd, en wordt door mensen zelf vaak niet herkend als racisme. Er wordt niet, of in ieder geval heel zelden, gezegd: negers zijn dom, Joden zijn sluw, Chinezen zijn ondoorgrondelijk en onbetrouwbaar. Er wordt nu wat anders gezegd, 'ze' zijn *anders*. 'Ze' hebben een andere cultuur die zich niet met de onze laat verenigen. Ik heb niets tegen Marokkanen, echt niet, maar al die kinderen die ze krijgen, al die kinderbijslag die ze innen, moet dat nou zo maar mogen? Het nieuwe racisme noemt Martin Barker dat.[25] De redenatie daarbij loopt ongeveer als volgt:

- er is een Nederlandse, eigen cultuur;
- buitenlanders zijn vreemd, zij hebben een andere cultuur;

23. Willeke Bolle, Henk van Dijk en Dieke Hetebrij, 'Discriminatie bij het verhuren van kamers aan gastarbeiders', in Bovenkerk, *Omdat zij anders zijn*.
24. Zie Myron Rothbart, *Achieving Racial Equality. An Analysis of Resistance to Social Reform*, p. 348.
25. Martin Barker, *The New Racism*. Zie ook: Erroll Lawrence, *Just Plain Common Sense. The 'Roots' of Racism*, p. 60. Zie voor een bespreking van 'het nieuwe racisme' in Bleich en Schumacher, *Nederlands racisme*, pp. 21 e.v.

– vreemde culturen verdragen elkaar van nature niet;
– daarom is het natuurlijk om vijandige gevoelens te hebben tegen een vreemde cultuur die dreigt de eigen cultuur aan te tasten.[26]

Die redenatie klopt uiteraard niet. In de eerste plaats is er niet sprake van één homogene, historisch vastliggende Nederlandse cultuur. De culturele verschillen tussen stad en platteland, tussen kerkelijken en onkerkelijken, tussen verschillende klasse-achtergronden, om maar een paar zaken te noemen, zijn groot. Die Nederlandse cultuur verandert bovendien voortdurend van generatie tot generatie. Het is de vraag of de verschillen tussen de cultuur van een Turks gezin in Nederland en een Nederlands arbeidersgezin in een straat verderop werkelijk zoveel groter zouden zijn dan de cultuurverschillen tussen, bijvoorbeeld, die van een concertpianiste wonende in de hoofdstad, van een gereformeerd predikantengezin in Zeeland, en een hoogleraar in Groningen, allemaal deel hebbende aan 'de' Nederlandse cultuur. Ook dat vreemde culturen elkaar per definitie niet zouden verdragen blijkt onjuist: de Amerikaanse cultuur wordt hier, tot het verdriet van sommigen, via de televisieseries en de Coca Cola met open armen ontvangen. Vijandige gevoelens tegenover wat vreemd is ontstaan niet van nature, maar worden geleerd, tegelijk met de definitie wie we wel en wie niet onder de vreemden rekenen. Nationalisme wordt aangewakkerd, al was het maar door de sportwedstrijden waarbij de tegenpartij, de anderen, moeten worden verslagen.

Toch horen we op dit moment veel geluiden van dit soort. De schrijver Kellendonk bijvoorbeeld, in een interview: 'De luie suggestie dat er zoiets als een multiculturele samenleving zou kunnen bestaan is even gevaarlijk als een eng nationalisme. Alsof mensen niet voor een groot gedeelte hun identiteit ontlenen aan de cultuur die hen omringt. (...) De straat waar men op de ene hoek een katholieke kerk probeert te handhaven, op de andere een moskee, en nog een hindoetempeltje ertussen in het midden, is een straat waar binnen de kortste keren helemaal geen godsdienst en helemaal geen gemeenschap meer zullen zijn.'[27] Een angstaanjagerij waarbij gemakshalve wordt vergeten dat er in Nederland al heel lang vele kerken naast elkaar zijn, en vele onkerkelijke mensen die ook met elkaar samenleven. De multi-etnische samenleving is een feit, al zullen veel mensen daar nog aan moeten wennen. En het grote probleem is niet de cultuurverschillen, die waren er altijd al, maar het racisme.

4. Verklaringen voor het ontstaan van racisme

Er zijn veel verschillende verklaringswijzen voor het ontstaan van racisme. Eigenlijk is het beter te praten over *racismes*,[28] want dat van de kolonialen in 'Nederlands-Indië' was een ander racisme dan dat van de slavendrijvers in Suriname, en is weer anders dan het racisme in het Nederland van nu, met alle verschillende vormen die dat heeft.

Er bestaat racisme vanuit economische belangen, rationalisaties om de uitbuiting van zwarte slaven of contractarbeiders te rechtvaardigen, maar er bestaat ook het racisme van mensen die zich afzetten tegen mensen van kleur zonder daar een ander belang bij te hebben dan het psychische belang: zich zèlf verheven kunnen voelen boven anderen.[29]

Milner geeft in zijn boek een overzicht van de verschillende opvattingen over racisme en de ontwikkeling daarin.[30] In het voetspoor van Adorno, met zijn onderzoeken naar de 'autoritaire persoonlijkheid' is er een hele school van denken ontstaan die 'bevooroordeeldheid' ziet als een karaktertrek van een specifieke persoonlijkheid, gevormd door een autoritaire opvoeding.[31] Maar deze verklaring heeft beperkingen. Door racisme af te leiden uit een gestoorde persoonlijkheid blijft verborgen dat er ook veel tamelijk gewone, tamelijk ongestoorde mensen zijn die racistische opvattingen hebben overgenomen.[32]

26. Troetje Loewenthal, *De witte toren van vrouwenstudies*, p. 14.
27. Interview met Kellendonk in NRC-Handelsblad, 9.5.86. Het lijkt me niet toevallig dat Kellendonk zich in datzelfde gesprek uiterst conservatief uitlaat over feminisme en over homoseksualiteit.
28. John Solomon, Bob Findlay, Simon Jones en Paul Gilroy, *The Organic Crisis of British Capitalism and Race. The Experience of the Seventies*, p. 14.
29. Memmi noemt de psychologische 'voordelen' van racisme: de aanklager stijgt door zijn slachtoffers te verlagen. Zie *Racisme, hoezo?*, p. 23.
30. David Milner, *Children and Race, Ten Years On*, hfdst. 'Psychology and Prejudice'.
31. Adorno e.a., *The Authoritarian Personality*. Zie voor besprekingen van deze theorie o.a. Mark Chesler, *Contemporary Sociological Theories of Racism*, pp. 31 e.v. en Richard D. Ashmore en Frances K. Del Boca, *Psychological Approaches to Understanding Intergroup Conflict*, pp. 81 e.v. Ook: Thomas F. Pettigrew, *The Mental Health Impact*, p. 107.
32. De tests die bedoeld zijn om de autoritaire persoonlijkheid te meten, blijken bovendien zodanig gekoppeld te zijn aan rechtse uitspraken dat ze niet geschikt zijn om de mate van autoritaire houding te meten bij linkse mensen. Zie Samuel Gaertner, *Nonreactive Measures in Racial Attitude Research. A Focus on 'Liberals'*, p. 188.

Voor een grote groep mensen is er niet een specifieke persoonlijkheidsstructuur die correleert met een hoge mate van racisme. Een grote groep van mensen heeft als kind als vanzelfsprekend overgenomen wat in de omgeving 'gewoon' was. Dat gebeurde op een zeer vroege leeftijd. Dat niet elk racisme een verbinding heeft met een speciale karakterstructuur is hoopvol. Het blijkt dat het mogelijk is om met overheidsmaatregelen een gedeelte van het bestaande racisme te keren. Zo bleek in de Verenigde Staten dat een afgedwongen schoolintegratie tegen de zin van een gedeelte van de witte bevolking in, wel degelijk leidde tot een afname van racisme.[33] Naarmate het 'gewoner' wordt dat witte en zwarte kinderen met elkaar op school zitten, en nadat het progressiever wordt gevonden als je voor 'gelijke rechten' bent, nemen veel mensen die opvattingen over. Maar daarmee is nog maar een deel van het probleem opgelost, want nogal wat mensen blijken progressieve *opvattingen* te paren aan tamelijk racistische *gevoelens*. Ook al is er een relatie tussen wat mensen vinden en wat mensen doen, niet voor iedereen loopt die lijn tussen opvattingen en handelen rechtlijnig. Er blijkt een tamelijk grote groep te zijn die zichzelf ziet als onbevooroordeeld, vóór gelijke rechten, maar die als het op handelen aankomt toch discrimineert (zo goed als er ook een groep mensen is die alle stereotype opvattingen over het anders zijn van mensen van kleur heeft overgenomen maar individuele zwarte mensen toch zal helpen als het erop aan komt). Omdat mensen over het algemeen slecht om kunnen gaan met ambivalentie, met tegenstrijdigheid tussen wat ze voelen en denken wringt men zich nogal eens in bochten om de zaken recht te krijgen.[34] Zo kan de witte persoon die een zwarte persoon zal helpen, of er zelfs vrienden mee wordt, zijn of haar stereotype opvattingen kunnen handhaven door er vanuit te gaan dat die personen 'uitzonderingen' zijn. 'Ik vergeet dat je uit Suriname komt'. 'Die zwarten maken er weer een rotzooi van', met een toegevoegd, geruststellend bedoeld: 'Jou bedoel ik niet, hoor, jij bent niet zo'.

Mensen die er zowel progressieve *opvattingen* op na houden als racistische *gevoelens*, hebben een aantal mechanismen in dienst om de eigen tegenstrijdigheid niet op te hoeven merken. De eenvoudigste is die van vermijding van contact. Zolang je niet lijfelijk met zwarte mensen in aanraking komt, hoef je niet te voelen dat je bang bent, niet dichterbij wilt komen, ze niet aan wilt raken, ze niet aan wilt kijken.[35] Uit onderzoeken

waarbij mensen werden gevraagd om iemand die in een noodsituatie zat te helpen bleek dat veel witte mensen de neiging hadden andere witte mensen makkelijker te helpen dan zwarte mensen. Als dat mensen waren die wel de progressieve opvattingen hadden dan is het de vraag hoe ze dat voor elkaar kregen. Bij vervolgonderzoeken bleek dat die personen de neiging hadden om de noodsituatie waarin zwarte mensen zaten stelselmatig te onderschatten.[36] Als het niet zo erg was dan hoefden ze ook niet te handelen, en dan kwamen gevoelens en handelen ook niet met elkaar in conflict.

Het spreekt haast vanzelf dat mensen met antiracistische opvattingen en racistische gevoelens minder betrouwbaar zullen zijn als bondgenoten, al kun je weer beter mensen hebben met antiracistische opvattingen, want die zullen in ieder geval formeel overheidsmaatregelen tegen discriminatie steunen of instemmen met een antiracistisch beleid op instituties of in werksituaties. Maar het is ook duidelijk dat die mensen, die af en toe een antiracistisch gebaar maken, niet omdat ze het werkelijk van binnenuit zelf nodig vinden, maar omdat ze prijs stellen op het handhaven van een progressief, onbevooroordeeld zelfbeeld, het al gauw genoeg vinden. Dat leidt tot 'tokenism', het instemmen met de symbolische zwarte op de juiste plaats, maar een grote angst wanneer zwarte mensen groepsgewijs optreden. Dat leidt tot instemming met voorzieningen voor minderheden zolang het maar niet te dicht bij huis komt en men zelf maar niet te veel hoeft te doen. Dat leidt tot opvattingen van mensen die al gauw vinden dat er nu voldoende voor zwarte mensen is gedaan, in plaats van te kijken of de met woorden nagestreefde gelijkheid al werkelijk een feit is.

33. Thomas Pettigrew wijst er in *The Mental Health* (p. 115) op dat veel mensen voor integratie zijn als die eenmaal een feit is, hoewel ze er nog steeds tegen zijn dat er actie wordt gevoerd voor verdere gelijke rechten. Het gaat daarbij dus om conformisme, het overnemen van meningen van de omgeving, iets wat een 'echte' autoritaire persoonlijkheid veel minder gemakkelijk zal doen. Zie ook: Rothbart, *Achieving Racial Equality*, p. 355. Pettigrew schat van de witte Amerikaanse bevolking 15% als werkelijk autoritaire persoonlijkheden, 60% als conformisten en 25% als werkelijk voor gelijke rechten (p. 116).

34. Samuel Gaertner, *Nonreactive Measures in Racial Attitude Research. A Focus on 'Liberals'*, pp. 196 e.v.

35. Idem, p. 186.

36. Idem, p. 196.

Het is dit soort passief racisme dat terecht zal leiden tot wantrouwen bij zwarte mensen.
Samenvattend kunnen we zien dat we de witte bevolking niet op kunnen delen in racistisch en niet-racistisch, maar dat er sprake is van een glijdende schaal. Aan de ene kant een groep actieve racisten, mensen met een aantoonbaar bevooroordeelde houding tegenover zwarten, meestal ook tegen andere groepen waar men zelf niet toe behoort: vrouwen, Joden, homoseksuelen enz. Dan een brede laag van conformisten, mensen die de opvattingen overnemen van de omgeving. Is die racistisch, dan zijn zij ook racistisch, raakt het uit de mode, dan geven ze het op en nemen progressievere opvattingen over. En aan de andere kant van de schaal bevindt zich de groep mensen die bewust tegen ongelijkheid op grond van kleur zijn. Maar we hebben ook gezien dat er meer aan de hand is. De 'conformisten' kunnen met het getij mee wel progressievere opvattingen overnemen, maar als ze met hun socialisatie negatieve gevoelens over mensen van kleur mee hebben gekregen blijft er een ongemakkelijke kloof tussen opvattingen en emoties. Een kloof die er ook kan zijn voor de actieve antiracisten. En dan speelt er nog een factor doorheen: die van de belangen. David Wellman wijst ons erop, als conclusie bij een aantal diepte-interviews met witte mensen over racisme, dat er een kloof kan zijn tussen opvattingen en daden, afhankelijk van de al of niet vermeende belangen.[37] Of zwarten als concurrenten worden gezien maakt uit. Sommige weinig bevooroordeelde mensen zullen zwarten discrimineren, bijvoorbeeld bij het verhuren van kamers, omdat ze bang zijn voor de reactie van buren, of denken dat hun buurt door de aanwezigheid van buitenlanders 'achteruit' zal gaan en de huizen in waarde zullen dalen. Er is dus ook een relatie te zien tussen de klassepositie van witte mensen en racisme, zoals ik in een van de komende paragrafen nog verder zal uitwerken.

5. Het gekoloniseerde bewustzijn: geïnternaliseerd racisme

'Het gevoel van minderwaardigheid van de gekoloniseerde correleert met het gevoel van superioriteit van de Europeaan. Laten we de moed hebben om het hardop te zeggen: het is de racist die zijn mindere schept', schrijft Frantz Fanon[38] in zijn klassieke boek over de psychische gevolgen van kolonialisme

voor de geest van de gekoloniseerde. 'Het racisme is een cultureel bad waarin ieder wordt ondergedompeld', schrijft Albert Memmi.[39] En dat gold niet alleen voor de heersende blanken, ook voor de gekoloniseerde bevolking.

Nemen we Suriname. Eerst werden daar door de Nederlanders vanuit Afrika negerslaven geïmporteerd, na de formele afschaffing van de slavernij in 1863 werd er gezocht naar nieuwe groepen, nu als contractarbeiders, die het werk op de plantages en in de blanke huishoudingen konden doen, en werden er vanuit India Hindostanen naar Suriname gehaald. In Suriname werd door de blanke Nederlandse elite een hiërarchie opgebouwd waarbij de ene groep meer voorrechten kreeg dan de andere, de lichter gekleurde mensen betere banen dan de donkerder, een systeem dat vernietigend werkt voor de onderlinge solidariteit, en dat een lange nasleep heeft, ook als 'de onderdrukker' reeds lang is vertrokken.[40] Niet alleen een verdeel-en-heers-systeem waarbij de gekoloniseerden onderling vechten om de voorrechten blijkt te werken bij het ondergeschikt houden van een volk, ook de stelselmatige culturele onderdrukking. Anton de Kom beschreef het onderwijs dat aan zwarte Surinaamse kinderen werd gegeven.[41] Wat 'vaderlandse geschiedenis' heette was de geschiedenis van de Nederlanders, compleet met hun helden. Piet Hein. Willem de Zwijger. De eigen leiders, Boni en Baron, de leiders van de Marrons werden in de geschiedenislessen uitgemaakt voor rovers, brandstichters en moordenaars. Namen en jaartallen van Nederlandse gouverneurs onder wier bewind men onze vaders en moeder als slaven had ingevoerd moesten opgedreund worden, schrijft Anton de Kom, maar tevergeefs zocht je naar de naam van Joli Coeur, de eigen opstandelingenleider. 'Geen beter middel om het minderwaardigheidsgevoel bij een volk aan te kweken dan dit geschiedenisonderwijs waarbij uitsluitend de zonen van een ander volk worden genoemd en geprezen.[42]

En dan het onderwijs in de taal. Ronald May beschrijft in *De macht van het witte ideaal* hoe kinderen onder druk werden

37. Wellman, *Portraits of White Racism*, hfdst. 'Toward a Sociology of White Racism.'
38. Fanon, geciteerd in Milner, *Children and Race*, p. 145.
39. Albert Memmi, *Racisme, hoezo?*, p. 129.
40. Zie Fred Budike en Bim Mungra, *Creolen en Hindostanen*.
41. Geciteerd in Ronald May, *De macht van het 'witte' ideaal*.
42. Idem.

gezet om 'Hollands' te spreken. 'Alleen onder je vrienden durfde je stiekem je eigen taal te spreken. Thuis moest je tegen je ouders Nederlands spreken, al spraken ze jou aan in het Sranang, Sarnami, Chinees, Javaans enz. Als je hun in de eigen taal aansprak dan deed je oneerbiedig, negerachtig. Duizenden strafregels zijn er geschreven: "Ik moet Nederlands praten". Was je in Nederland geweest en sprak je zo Hollands mogelijk, dan kreeg je zelfs promotie. Nederlandse kinderen werden als hét voorbeeld voor de klas gehaald. Hún spraak, hún opstel, hún dictee, hún taal, hún kleding, hún leerhouding was steeds "perfect". Hun huid, hun kleur was de mooiste. Sluik blond haar, dát was nou echt mooi. Ons haar was slecht haar, omdat het kroes was. Reeds bij je geboorte kwam men kijken of je "goed gekomen" was. Je hoorde vaak: "Ach, nu is het haar nog sluik, maar over een paar maanden is het lelijk." En als je een beetje blank was, zorgde je ervoor dat je niet in de zon liep om te voorkomen dat je zwart werd. Als je zwart was kreeg je zelfs het advies met een "blanke" te trouwen, zodat je kinderen tenminste een lichtere kleur zouden hebben. Nog steeds zijn er mensen die zo denken. Zwarte mensen, Surinamers! Ze gebruiken poeder om hun gezicht "witter" te maken en lopen met een paraplu in de zon.
Wit was machtig en wit was het ideaal.
En zo conformeerden wij ons tot in het diepst van onze ziel aan de normen van de kolonisator. Dat was immers niet zomaar iemand. Hij was dokter, dominee, leraar, ingenieur... Zo werd het koloniale beleid verder versterkt en gestimuleerd.'[43]
Dergelijke verhalen zijn ook te vertellen over de andere gekoloniseerde landen, Indonesië en de Antillen. De gevolgen voor het bewustzijn van individuele mensen, en voor hun onderlinge verhoudingen, van een voortdurende hersenspoeling met een vermeend superieure cultuur kunnen we 'geïnternaliseerde onderdrukking' noemen. Een onderdrukking die niet meteen over is als de hersenspoeling ophoudt. 'Men geneest niet gemakkelijk van een verleden vol onderdrukking', schrijft Memmi.[44]

(een Surinaamse vrouw) *Op de katholieke school, bij de soeurs, zaten de lichtstgekleurde kinderen op de eerste rij. Die een beetje donkerder waren er achter en de echte donkere op de achterste rij. Onze ouders wilden dus eigenlijk het liefst wat licht gekleurde kinderen want die kregen de beste kansen. Tegen de meisjes*

werd gezegd, kom niet met een zwarte aan. Je moest proberen een zo licht mogelijke man te krijgen, voor je kinderen.
Onze eigen godsdienst, winti, werd op school afgedaan als afgoderij. Onze eigen muziek werd thuis niet gespeeld. Wel Vader Abraham. Niet de muziek 'uit de bossen'.
Op school was het verboden om Surinaams te spreken en thuis wilden ze ook niet dat we Surinaams zouden spreken want ze wilden dat we verder zouden komen en daarvoor was het nodig dat je perfect Nederlands sprak en het liefst in Nederland ging studeren. Als ik thuis Surinaams sprak dan zeiden ze 'doe niet zo vernegerd'.
Ik vind het moeilijk om mezelf een negerin te noemen. Bij het woord neger denk ik aan dikke lippen en een platte neus, alleen maar negatieve dingen. Ik heb niet geleerd om trots te zijn op onze eigen taal. Niet zoals op de Antillen, daar kunnen ze trots zijn op hun Papiaments.
Ik spreek niet eens goed Surinaams. Het is zo verwarrend. Als ik in Suriname ben word ik ermee geplaagd dat ik niet goed Surinaams spreek. Ze zeggen: je bent een zwarte Hollander geworden. Terwijl ik er graag bij wil horen. Een vriendin van me maakt haar haar altijd glad en gebruikt spullen om haar huid lichter te laten lijken. Ze zeggen: je hebt een Bakra-mentaliteit. Je bent vernederlandst. Maar hier in Nederland ben je altijd een zwarte, of je gestudeerd hebt of niet. Het lijkt alsof ik geen land meer heb.

Geïnternaliseerde onderdrukking heeft dus vele gevolgen. Zolang de koloniale onderdrukking nog duurt is de boodschap die witten aan zwarten meegeven dubbelzinnig. Aan de ene kant: we accepteren je alleen als je zo bent als wij. Aan de andere kant: je bent nu eenmaal zwart, nooit zul je worden als wij.[45] Maar als de kolonisator uit het land is vertrokken moet hij ook nog verbannen worden uit het bewustzijn, moet het witte ideaal vervangen worden door een eigen ideaal, wat niet eenvoudig is als je er vanaf zo jong mee bent grootgebracht en de hele cultuur om je heen dat alleen maar leek te bevestigen. Geïnternaliseerde onderdrukking hangt samen met het

43. Idem.
44. Albert Memmi, *Racisme, hoezo?*, p. 46.
45. Idem, p. 122.

gevoel van eigenwaarde, van zelfrespect, maar heeft ook veel invloed op de onderlinge verhoudingen.

'Wij groeiden op met de ingebouwde tegenstellingen van het kleurenspectrum direct in onze eigen huizen: het lichtere zusje, het nichtje met de gemengde afkomst, zelf de donkerste zijn in de familie. Je hebt er niet lang voor nodig om door te hebben welke voorrechten, of afwezigheid van voorrechten, samenhangen met een bepaalde tint van de huid of een specifiek soort haar,' schrijven Cherríe Moraga en Gloria Anzaldúa.[46]

Het is niet gemakkelijk om te erkennen dat de vijand niet alleen van buiten komt. 'Het is angstwekkend om te moeten erkennen dat ik racisme en klassisme heb geïnternaliseerd, dat de onderdrukker niet alleen buiten mijn huid huist, maar ook aan de binnenkant. In feite begint het grote gevecht met de onderdrukking voor ons allemaal onder de huid.'[47]

Pogingen in het verleden van lichtgekleurde vrouwen om als wit geaccepteerd te worden, 'to pass as white' betekenden niet alleen in een bepaalde mate kunnen delen in de voorrechten, het betekende ook een bepaalde mate van onzichtbaarheid, een verborgen gehouden identiteit, vervreemding, en ook: het wantrouwen van donkerder vrouwen.

Ik ben een Indo, maar als ik dat niet zeg ziet bijna niemand het. Alleen andere Indo's, die weten het meteen. Mijn Indische moeder heeft vanaf mijn geboorte haar best gedaan om alles wat Indisch was uit me te bannen. Ik moest op de familie van mijn vader lijken, niet op haar familie. Het doet me nog pijn als ik eraan denk hoe smalend ik ook heb leren praten over onze eigen cultuur. Ik lust helemaal geen aardappelen, mijn moeder ook niet, toch is dat wat we altijd kookten. Terwijl Indisch eten zo verfijnd is, zo lekker. Het veranderde voor mij pas toen ik merkte dat ik er niet meer tegen kon als er in mijn aanwezigheid over 'zwartjes' werd gepraat, of opmerkingen werden gemaakt over Molukkers. Opeens hoorde ik mezelf zeggen, ik ben ook bruin, je hebt het ook over mij, weet je dat wel. Opeens werd ik razend over alles wat we ons af hebben laten pakken. Maar toen ik contact zocht met zwarte vrouwenorganisaties was het om te beginnen ook niet zo makkelijk. Aan de ene kant voelde ik me meteen thuis, zoiets van eindelijk, hier hoor ik. Aan de andere kant waren er ook vrouwen die veel donkerder waren dan ik die erg wantrouwig op me reageerden. Ben jij wel zwart? En: als jij wilt, dan hoef je toch helemaal

niets te merken van racisme, jij wordt niet gediscrimineerd.

Dat is wat dezelfde Surinaamse vrouw me schreef toen ik haar vroeg of ik haar verhaal over geïnternaliseerde onderdrukking mocht opnemen:

Door al deze vormen van onderdrukking hebben wij geleerd elkaar niet te ondersteunen maar elkaar steeds als concurrenten te zien, het krabbenmandeffect. Maar langzaam breekt het inzicht door dat we op zo'n manier nooit een éénheid zullen vormen, door af te stappen van alle normen die de Superieuren ons zogenaamd hebben bijgebracht. Het is meer een heers-en-verdeeldheid wat ze ons hebben bijgebracht en dat is niet zonder gevolgen gebleven. Maar er komt een tijd en dat is nu al voelbaar dat de hele zwarte bevolking één vuist maakt, dat we onszelf zichtbaar maken en trots zijn op alles wat we hebben, alles van ons zullen herwaarderen. We zullen ons dan losrukken van alle ketenen die ons afzonderlijk binden en samen broederlijk en zusterlijk in volle glorie staan en zingen: we hebben alle geïnternaliseerde onderdrukking en racisme overwonnen.

6. Socialisatie van zwarte en witte kinderen

Net als bij seksesocialisatie worden mensen al vanaf het allereerste begin geconfronteerd met verschillen tussen mensen, kleurverschillen, etnische verschillen. Natuurlijk is de mate waarin afhankelijk van de mate waarin de omgeving 'gemengd' is. De meeste onderzoeken die gaan over die eerste socialisatie naar kleur komen uit de Verenigde Staten, waar het kolonialisme binnen de eigen landsgrenzen plaatsvond en niet erbuiten. Mijn generatie witten is voor een groot gedeelte nog opgevoed met heel weinig mensen van kleur in de directe omgeving. Dat neemt niet weg dat ook ik ben grootgebracht met de beelden die toen normaal waren, met de 'beroepsnegers'

46. Moraga en Anzaldúa, *This Bridge Called My Back*, p. 5.
47. Idem, p. 30. Meer over geïnternaliseerd racisme: Mitsuye Yamada, *Invisibility Is an Unnatural Disaster. Reflections of an Asian American Woman*, Barbara Cameron, *Gee, You Don't Seem like an Indian from the Reservation*, Bell Hooks, *Feminist Theory*, pp. 55 e.v., Yvonne Lieuw-On, *Zwart-bewustzijn en vrouw-bewustzijn*, Fred Budike en Bim Mungra, *Creolen en Hindostanen*, pp. 62 e.v., Eddy Geerman, *Etnische vervreemding*.

zoals Herman Vuysje ze cynisch noemt, in de eerste televisieprogramma's[48] en de plaatjes van negertjes met ringen door oren en neuzen in mijn eerste boeken. Voor de generatie die nu opgroeit is de situatie al anders, Nederland is een multi-etnische samenleving geworden en zal dat blijven. We hebben de kans om het beter te doen. Maar daarvoor moeten we meer inzicht hebben hoe socialisatie naar kleur verloopt, en hoe verschillend het effect daarvan is voor zwarte en voor witte kinderen.

Verschillende auteurs wijzen erop dat het proces van raciale socialisatie en seksesocialisatie vrijwel hetzelfde verlopen.[49] Het is in de allereerste jaren dat we niet alleen leren hoe we dingen moeten doen, maar ook 'hoe de dingen zijn' en vooral, wie we zelf zijn. Of liever gezegd, door de reacties van anderen leren we onszelf te zien als wie en wat we al waren. Kleine kinderen hebben nauwelijks toegang tot andere bronnen van informatie dan de ouders of verzorgers, tot ze worden geconfronteerd met de omgeving buitenshuis, met de school, met de media. In die eerste jaren zijn de meningen die de ouders overdragen nog geen meningen voor het kind, maar feiten. David Milner beschrijft het proces, het vanzelfsprekende overnemen van de omringende cultuur.[50] Dat gaat niet passief, zegt hij. Kinderen zijn actieve participanten, ze zijn nieuwsgierig, en soms bieden ze weerstand tegen bepaalde informatie.[51]

Tegelijk met de andere 'feiten' leren kinderen onderscheid te maken tussen wit en zwart, en leren ze waar ze zelf bij horen. De houding van witte kinderen tegenover zwarte mensen wordt daarbij niet zozeer gevormd door het contact met zwarte mensen, als wel door het contact met heersende *opvattingen* over zwarte mensen, zegt Kenneth Clark.[52] Witte kinderen kunnen racistische gevoelens meekrijgen ook zonder ooit werkelijk in contact geweest te zijn met zwarte mensen. En als kinderen contact hebben met zwarte kinderen, of zwarte volwassenen hangt het er maar vanaf hoe dat contact eruit zag. Zo blijkt dat de witte kinderen uit de hogere klassen uit het Zuiden van de Verenigde Staten die opgevoed zijn door zwarte kindermeisjes, toch vaak racistische gevoelens hebben overgenomen van hun ouders.[53] Contact alleen is niet voldoende, het gaat er ook om in welke machtsverhouding dat plaatsvindt. Een wit kind dat zwarte mensen alleen waarneemt in een ondergeschikte positie, als personeel, en als boef op de televisie, zal dat beeld 'gewoon' gaan vinden, zeker als het gecombineerd wordt met

een racistische ideologie. Net als bij seksesocialisatie worden veel van de denkbeelden door de ouders overdragen op een niet bewust niveau. En als dat wel het geval is herinneren ouders het zich vaak niet meer. Milner noemt een sprekend voorbeeld van een moeder die vertelt dat ze haar kind nooit hoefde te verbieden om met zwarte kinderen te spelen omdat hij dat uit zichzelf niet deed, terwijl het kind in kwestie zich heel goed weet te herinneren dat hij op zijn lazer kreeg als hij met zwarte kinderen uit de buurt speelde.[54] Maar lang niet alle 'boodschappen' geven ouders zo bewust en duidelijk door. Socialisatie geschiedt ook door imitatie van de ouders, het nadoen van gedrag. Zo noemt Milner een voorbeeld van een kind dat bij het afwijzen van een zwarte pop zegt: 'Dan had hij de taal maar moeten leren voordat hij hier naar toe kwam', een volwassen vooroordeel dat het kind onmogelijk zelf bedacht kan hebben.[55]

Ergens tussen twee à drie jaar en vijf jaar, blijkt uit de onderzoeken, hebben we geleerd andere mensen te onderscheiden naar etnische kenmerken, hebben we geleerd waar we zelf bij horen, en wie de anderen zijn.[56] Met dat onderscheid hebben we de maatschappelijke waardering overgenomen. Positieve waardering tegenover wit en negatieve waardering tegenover zwart. Uit Amerikaanse onderzoekingen blijkt dat die negatie-

48. In *Vermoorde onschuld*, (p. 28) betreurt Vuijsje dat er geen beroepsnegers meer zijn waar je om kunt lachen. 'Het lijkt eeuwen geleden, ergens in een barbaarse vóórtijd, dat zwarte artisten onbevangen koketteerden met hun zwart-zijn, voor een publiek dat zich ongegeneerd kwam vergapen. Donald Jones met zijn happy-go-lucky uitbundigheid. Otto Sterman, de stem van het peilloos diepe oerwoud. Max Woiski jr. die kernachtig weergaf waar het verschil in die dagen op neer kwam, de een at boerenkool met worst, de ander liever rijst met kouseband. Niemand die toentertijd iets neerbuigends aan die benadering vond, of iets onfatsoenlijks.' Niemand? Amuseerden zwarte mensen zich net zo geweldig?

49. Thomas F. Pettigrew, *The Mental Health Impact*, p. 105, en Katz, *The Acquisition of Racial Attitudes in Children*, p. 145.

50. In *Children and Race*, pp. 53 e.v.

51. Idem, p. 54.

52. Kenneth Clark, *Prejudice and Your Child*, pp. 25-26, geciteerd in Rutledge M. Dennis, *Socialization and Racism. The White Experience*, p. 73.

53. Katz, *The Acquisition of Racial Attitudes in Children*, p. 139.

54. Milner, p. 56.

55. Idem, p. 122.

56. Idem, p. 108. Zie ook Katz, *The Acquisition of Racial Attitudes in Children*.

ve gevoelens tegenover zwart toenemen met de leeftijd van het kind. (We moeten wel bedenken dat deze onderzoeken stammen uit de tijd vóór de opkomende golf van zwart bewustzijn, en we zullen zien dat dat veel verschil maakt, zeker voor zwarte kinderen zelf.) Bij witte kinderen van drie jaar, die uit foto's van zwarte en van witte kinderen mochten kiezen wie ze als vriendje wilden, was nog maar tien procent zo beïnvloed dat ze zwarte kinderen afwezen, bij de vierjarigen was dat al veertig procent.[57] Belangrijk is dit vooral omdat hieruit blijkt dat kinderen die afkeer voor 'de anderen' niet zomaar ontwikkelen, dat dat geen 'natuurlijke' eigenschap is zoals wel eens wordt beweerd, maar een aangeleerde. De scheidslijn, waarbij mensen worden onderverdeeld in zwart of wit, of in vrouwen en mannen, is niet zo vanzelfsprekend. Maar deze onderscheidingen, deze scheidslijnen wórden belangrijk omdat er verschillende maatschappelijke posities en verschillende waarderingen aan verbonden zijn. Op zichzelf zouden huidskleur of sekse niet belangrijker hoeven te zijn dan lichaamslengte of rechts- of linkshandigheid. Maar met het onderscheid, met het weten wie de anderen zijn en waar we zelf bij horen internaliseren we ook de verschillende waarderingen, vaak zonder ons daarvan bewust te zijn. Nog voor we de taal beheersen hebben onze ouders ons geleerd te reageren op een bars 'nee' gecombineerd met een strenge gezichtsuitdrukking als we te dicht bij brandende kachels kwamen of probeerden ergens op te klimmen, we leren de uitdrukking 'vies' van iemands gezicht te lezen. Zo registreren we de gezichtsuitdrukkingen en lichaamstaal in onze omgeving, de reacties van volwassenen op zwarte en witte kinderen. Kort geleden kon ik dat zelf nog waarnemen toen ik aanwezig was bij een diplomauitreiking van een middelbare school. Een rij leerkrachten zat achter een lange tafel. Een voor een kwamen de geslaagde leerlingen naar voren. Ik zag hoe er gekeken werd toen een lange Surinaamse jongen zijn diploma kwam halen. Geen van de leerkrachten glimlachte, ze deinsden achter hun tafel allemaal een beetje terug. Toen kwam er een jonge meid, klein van stuk, blond, een beetje giechelig, en alle leerkrachten glimlachten vertederd, enkelen hielden het hoofd scheef en bogen zich naar voren. Dit soort onbewuste lichaamstaal, onbewust omdat ik denk dat de meeste leerkrachten op bewust niveau blij waren dat die zwarte jongen zijn diploma kreeg en het hem volstrekt gunden, nemen kinderen vanaf heel jong in hun omgeving waar.

Na een jaar of zeven, acht nemen de vooroordelen waarvoor de basis al is gelegd tijdens de eerste jaren langzamerhand toe, ook al worden ze 'gedifferentieerder', dat wil zeggen, een wit kind kan een zwart vriendje hebben maar toch vooroordelen ontwikkelen over de groep als geheel.[58] Uit de onderzoeken uit de jaren zestig in Amerika bleek tachtig procent van de witte kinderen tussen de zeven en de dertien meer negatieve eigenschappen toe te kennen bij het zien van foto's van zwarte mensen dan van witte, en deze oordelen komen globaal overeen met het onderhouden van werkelijke vriendschappen en contacten.[59]

Die geïnternaliseerde waardering, het is beter om wit te zijn dan zwart, nemen niet alleen witte kinderen over maar ook zwarte. Tijdens het klassieke experiment van Kenneth en Mamie Clark werden kinderen gevraagd te kiezen tussen witte en zwarte poppen.[60] Met de vraag, welke pop ze het liefst zouden willen hebben om mee te spelen bleek niet alleen de meerderheid van de witte kinderen liever de witte pop te hebben, maar ook de zwarte. En niet alleen dat, ook bij de vraag, op welke pop lijk jij het meest, bleken alle witte kinderen 'juist' te kiezen, terwijl een derde van de zwarte kinderen zichzelf met de witte pop identificeerde. Vergissingen kunnen dat niet zijn, want diezelfde kinderen bleken bij andere vragen naar etnische identificatie geen foutief waarnemingsvermogen te hebben.[61] Veel zwarte kinderen zien wit als positiever, zouden liever met witte kinderen spelen dan witte met zwarte, en bij hun spelletjes blijken ze die oordelen te reproduceren. Ook bij zwarte kinderen zijn de slachtoffers in hun spelletjes vaker zwart, evenals de schurken en boeven. De zwarte psycholoog Kenneth Clark zei hierover: 'Mensen die gedwongen zijn te leven onder de condities van het getto, en wier dagelijkse ondervinding hen leert dat zij bijna nergens in de maatschappij gerespecteerd worden of worden tegemoetgetreden op een gewone, waardige en beleefde manier zoals die anderen ten deel valt, beginnen aan hun eigen waarde te twijfelen. Omdat ieder menselijk wezen afhankelijk is van zijn steeds groeiende ervaring in de omgeving met anderen, als maatstaf hoe hij zichzelf moet zien

57. Milner, p. 108.
58. Idem, p. 113.
59. Idem, p. 114.
60. Geciteerd in Milner, p. 133.
61. Idem.

en beoordelen, beginnen kinderen die aanhoudend worden afgewezen zich begrijpelijkerwijze af te vragen of zij en hun familie en groep, wérkelijk niet meer respect verdienen van de omringende maatschappij dan ze verwerven. Dit soort twijfels vormt de kiem voor een verderfelijke zelf- en groepshaat: het complexe en verlammende vooroordeel van de neger tegenover zichzelf.
De preoccupatie van vele negers met methodes om het haar te ontkroezen, de huid witter te maken, enzovoort, illustreert dit tragische aspect van de Amerikaanse rassenvooroordelen. De negers zijn gaan geloven in hun eigen minderwaardigheid.'[62]
Deze onderzoeken vonden, zoals gezegd, plaats vóór de opkomst van de beweging voor zwart bewustzijn in de Verenigde Staten en later, in Engeland, waar veel van de onderzoeken zijn herhaald. Het gevolg van het groeiende zelfbewustzijn onder de zwarte bevolking is merkbaar. Zwarte mensen identificeren zich steeds minder met witten, steeds meer met de eigen voorbeelden, gelijk op met het terugvinden van de eigen onderdrukte cultuur, met Afrika, met de 'roots', de wortels.
De Black Panther Party in Amerika, waarbij zwarte mannen zichzelf niet langer als slachtoffers presenteerden, maar als mensen die terug zouden slaan bij elk onrecht dat zwarten zou worden aangedaan heeft gevolgen gehad voor het zwarte bewustzijn, ook nadat de beweging uiteenviel.[63] In Engeland is het de beweging van de Rastafarians die bijdraagt aan een groter zelfbewustzijn.[64] In Engeland waren bij het herhalen van de onderzoeken in het begin van de zeventiger jaren bij zwarte kinderen vrijwel geen 'verkeerde' identificaties meer en aan het eind van de zeventiger jaren geen.[65] Dat neemt niet weg dat ze ook waarnemen dat het in deze maatschappij voordelen biedt om wit te zijn. Nog steeds zegt een groep zwarte kinderen dat ze liever wit zouden zijn als ze hadden kunnen kiezen, maar dat lijkt meer op een realistische inschatting van de mogelijkheden dan dat het per se moet wijzen op zelfhaat.[66]
In omgevingen waarin weinig sprake is van grote maatschappelijke verschillen naar kleur nemen kleine kinderen veel minder snel racistische gevoelens over. Er zijn voorbeelden van kleuterscholen in buurten met weinig raciale spanningen waarin de kinderen niet of nauwelijks negatieve beelden over zwarten hadden geïnternaliseerd. Hoewel de onderzoekers erbij zeggen dat het hoogstwaarschijnlijk met die kinderen niet lang zou duren voordat ze dat wel zouden doen.[67]

Uit de laatste onderzoeken blijkt dat er onder de witte kinderen een minderheid, maar een vastberaden minderheid is ontstaan, die categorisch weigert om een onderscheid te maken bij de tests naar verschillende waardering voor zwarte of witte mensen.[68]

Net als bij klasse en bij sekse ligt de beïnvloeding van de kinderen niet alleen bij de ouders, al zijn zij de eerste 'socialisatoren'. We hebben het gehad over het racisme in kinderboeken, in stripverhalen, in schoolboeken en op de televisie. We kunnen constateren dat als zwarten voorkomen in films als positieve figuren, dat positieve vooral bestaat uit hun positieve houding ten opzichte van blanken: de trouw aan de heersers, dienstbaarheid door dik en dun (vergelijk: ook vrouwen worden in literatuur en beeldmateriaal voornamelijk als positief gewaardeerd om het nut voor mannen).[69]

Ook de school is een belangrijke socialisator.[70] En veel van de factoren die genoemd zijn in het hoofdstuk over klasse gelden ook voor zwarte kinderen, in dezelfde mate, of sterker. Vreemd is dat niet, omdat klasse en kleur zeer aan elkaar gelieerd zijn. In verhouding bevinden de meeste mensen van kleur zich in de lagere inkomensgroepen, en welke effecten dat oplevert hebben we al gezien: te kleine behuizing, ouders met veel zorgen aan hun hoofd, weinig geld, weinig boeken thuis enz. Ook zwarte kinderen worden vaak gezien als achterstandsgroep, of, zoals Milner dat stelt, als probleemkinderen, in plaats van als kinderen die opgezadeld zijn met grote problemen.[71] Het effect van de lage verwachtingen van leerkrachten geldt ook hier. En niet alleen is het zo dat er een wisselwerking is tussen de prestaties van de leerlingen en de verwachtingen van de leerkrachten. Terwijl normaal kinderen die het goed

62. In *Dark Ghetto*, pp. 63-64, geciteerd in Milner, p. 140, en in Stokely Carmichael en Charles V. Hamilton, *Black Power*, p. 43.
63. Milner, p. 134.
64. Idem, p. 150.
65. Idem, p. 163.
66. Idem.
67. Idem, p. 120.
68. Idem, p. 123.
69. Idem, p. 84.
70. Over racisme op school zie ook: Hazel V. Carby, *Schooling in Babylon*, Maureen Stone, 'The Education of the Black Child' en Syer, 'Racism, Ways of Thinking and School', in: Tierney, *Race, Migration and Schooling*.
71. Milner, p. 165.

doen ook meer waardering krijgen van de leerkrachten bleek er bij een onderzoek in Engeland één uitzondering. Juist bij zwarte kinderen uit de laagste inkomensgroepen die extra intelligent waren bleken de leerkrachten negatieve gevoelens te hebben[72] alsof het de kinderen kwalijk werd genomen dat ze niet op hun plaats bleven, een uitzondering op de regel bleken. Maar dit geldt voor witte leerkrachten.[73] Hoe belangrijk het is om meer zwarte leerkrachten in het onderwijs te hebben blijkt wel uit het feit dat zwarte leerkrachten anders kijken naar zwarte leerlingen dat witte leerkrachten.[74] Ook taal blijkt een belangrijke factor. Net als bij Nederlandse dialecten worden kinderen die van oorsprong een andere taal leren vaak gestigmatiseerd als kinderen met een 'taalachterstand' in plaats van als kinderen met een grotere taalschat dan de kinderen die maar met één taal zijn opgevoed.[75] Het is niet verwonderlijk dat grote groepen kinderen die zich ondergewaardeerd en gestigmatiseerd voelen reageren met vijandigheid tegenover de school, wat hen op hun beurt weer weinig waardering zal opleveren, overwerkte en hardwerkende leerkrachten kunnen ook moedeloos worden van het gevoel, dat die kinderen ook niet willen. En net als bij sommige groepen jongens en meisjes uit de lagere inkomensgroepen vormen zwarte jongeren hun eigen subcultuur, waarin ze waardering en respect zoeken bij leeftijdsgenoten en bij mensen van hun eigen kleur. Een overlevingsstrategie die zelden een betere maatschappelijke positie oplevert, mocht men dat al willen.

7. Aanleren van racisme

Er is veel meer literatuur te vinden over de effecten van racisme op zwarte kinderen dan op witte. Zo gaat ook bijna alle feministische socialisatieliteratuur over vrouwen, en niet over mannen.[76] Gedeeltelijk is dat terecht: het zijn de zwarte mensen die de lasten dragen van racisme. Maar gedeeltelijk is het niet terecht. Zoals veel mensen denken dat vrouwen het probleem vormen als het gaat om emancipatie (vrouwen moeten nog wat inhalen, vrouwen moeten zich veranderen) en vergeten dat mannen de dragers zijn van seksisme, lijkt het bij alle literatuur over racisme en zwarte socialisatie soms alsof de zwarten het probleem *zijn*, niet de problemen *hebben*. De witten blijven buiten schot, terwijl zij degenen zijn die verantwoordelijk zijn

voor het ontstaan van racisme, en ook voor het afbreken ervan. Racisme is een wit probleem.

Dat kinderen al op zeer jonge leeftijd racistische waardeoordelen internaliseren is aangetoond.[77] We weten inmiddels ook dat dat op verschillende niveaus gebeurt, via directe overdracht van opvattingen, via geboden en verboden, maar ook door emotionele signalen.

Wanneer het gewoon is dat vrouwen anders worden behandeld dan mannen dan wordt dat vanzelfsprekend overgenomen, wanneer er met zwarten anders wordt omgegaan dan is dat gewoon. Witte kinderen leren het vanzelfsprekend te vinden dat het beter is om wit te zijn, en hoeven daar anders dan zwarte kinderen niet verder over na te denken. Weinig blanken zien zichzelf als wit, ze zien zichzelf als mens, net zoals mannen er zelden over nadenken wat het betekent om een man te zijn.

Deze vroege socialisatie kan ons nog parten spelen later, wanneer we oud genoeg zijn om onze eigen opvattingen te vormen, opvattingen die soms zeer ver afwijken van die we van huis uit hebben meegekregen. Op de gevoelens van afstand tegen-

72. Idem, p. 196.

73. Idem, p. 182.

74. Van Erp en Soutendijk, in *Sociaal milieu en lesgebeuren*, wijzen op een onderzoek waaruit blijkt dat zwarte leerkrachten het gedrag van zwarte kinderen anders en positiever interpreteren dan witte leerkrachten. Maar niet alleen voor zwarte kinderen zou het belangrijk zijn dat ze meer identificatiefiguren in de schoolomgeving hebben: ook voor witte kinderen lijkt het me uiterst belangrijk dat ze meer in contact komen met zwarte mensen, en vooral niet altijd in een ondergeschikte positie, maar als mensen die de leiding hebben.

75. De moeilijkheid met taal is al begonnen met het feit dat tot voor kort zowel op de Antillen als in Suriname de officiële taal op school Nederlands was, en dat de eigen talen niet werden onderwezen. Aan de ene kant hebben Surinaamse en Antilliaanse kinderen als ze naar Nederland komen een voorsprong op buitenlandse kinderen die nog Nederlands moeten leren, aan de andere kant is het Nederlands nooit de eigen taal van de jeugd geworden en worden hen 'afwijkingen' in het taalgebruik meer kwalijk genomen dan bijvoorbeeld Turkse en Marokkaanse kinderen.

76. Zoals Belotti, *Little Girls*, Sharpe, *Just like a Girl*, Scheu, *Wir werden nicht als Mädchen geboren, wir werden dazu gemacht*. Dat de nadruk zo is komen te liggen op de socialisatie van meisjes heeft tot gevolg dat de socialisatie van jongens totnutoe nauwelijks is geproblematiseerd. Zie ook Meulenbelt, *De schillen van de ui*, p. 95.

77. Ook David Wellman wijst hierop. Veel van zijn geïnterviewden 'wisten' dat ze als kind niet met zwarte kinderen moesten spelen, maar herinnerden zich niet meer dat ze dat was gezegd. *Portraits of White Racism*.

over zwarten, de 'vreemdheid' die niet natuurlijk is maar wel heel vroeg is aangeleerd, op het vanzelfsprekende gevoel dat het 'gewoon' is om wit te zijn en daar een bepaalde positie aan te ontlenen hebben we veel minder vat dan op onze opvattingen.

Naast veel onderzoek dat ten dele al vermeld is komt uit de Verenigde Staten ook een keur van trainingsprogramma's als begeleidend verschijnsel bij politieke programma's, bedoeld om een einde te maken aan racisme en vooroordelen tegen zwarten.[78] In een aantal van die trainingen wordt vooral aandacht besteed aan de vroege socialisatie, aan het opnemen van de eerste gevoelens. Ook in Nederland wordt er gewerkt met de principes uit die trainingsprogramma's.[79] Natuurlijk zijn er ook verschillen, de geschiedenis van het racisme in Nederland is een andere dan die in Amerika, al zijn er ook overeenkomsten.[80] Nederlandse mensen van mijn generatie hebben minder vaak herinneringen aan directe confrontatie met zwarte mensen dan veel Amerikanen. Het blijkt met witte Nederlanders wat moeilijker om te zoeken naar de eerste boodschappen die we hebben meegekregen, de eerste keer dat we ons bewust werden van het feit dat er groepen mensen bestonden die 'anders' waren dan wij. Toch blijkt na die eerste reactie, ik kan me niet herinneren dat ik als kind veel zwarte mensen heb gezien, toch heel wat naar boven te komen als we de gelegenheid er maar voor scheppen. Een voorbeeld (na een aanvankelijke ontkenning ooit kinderen meegemaakt te hebben met een andere kleur):

Ja toch. Er was een Molukkenkamp aan de andere kant van het dorp. Er was een hek omheen. Maar eerst kwamen de kinderen wel buiten dat hek. Ja, ik heb daar wel gespeeld, geloof ik. Ik vond het wel spannend. Het had iets verbodens, waarom weet ik niet meer. Op een gegeven ogenblik kwam het uit dat ik daar vaak speelde. Toen werd het verboden. Ik ging toch. Ik kreeg ontzettend op mijn donder, werd zonder eten naar bed gestuurd, kreeg huisarrest. Toen ben ik voortaan met een grote boog om ze heen gelopen.

Aan het eind van de straat waren een paar pensions. Toen wij daar al een tijd woonden kwamen daar Indonesische gezinnen te wonen. Ik moest er altijd langs als ik naar school ging. Ik kan me niet herinneren dat mijn moeder dat had gezegd, maar

ik begreep wel dat die kinderen 'vies' waren. Eens schijnen ze een Nederlands kind een boterham te hebben gegeven met sambal er op. Ze zouden gezegd hebben dat het jam was. En dat kind zou er ziek van zijn geweest. Daarna speelde bijna niemand van de Nederlandse kinderen aan die kant van de straat. Ik liep ook altijd om naar school. Mijn ouders hebben toen een ander huis gekocht, want de straat was zo achteruit gegaan, zeiden ze.

Het enige wat ik me kan herinneren is dat er bij de bevrijding ook zwarte soldaten in Nederland waren. Ik was nog erg klein. Er scheen iets geweest te zijn met een Amerikaanse neger en een van mijn zussen. Er werd over gefluisterd, en mijn zus zat huilend op haar kamer en kwam er niet uit. Ik begreep alleen dat het iets ergs was. Tegen mij werd gezegd dat ik erg op moest passen met negermannen. Ik mocht niets van ze aannemen. Een keer heb ik een stuk chocola gekregen en durfde het thuis niet te vertellen. Ik dacht dat ik ook iets heel ergs had gedaan. Terwijl ze thuis toch dol waren op Louis Armstrong. Toch is er iets blijven hangen. Met zwarte mannen moet je uitkijken.

Wat blijkt, als het lukt om ver genoeg terug te gaan in de herinnering, is dat veel kinderen vaak volstrekt argeloos en vanuit nieuwsgierigheid spelen met andere kinderen ook als die als 'anders' worden gezien, en later pas opbotsen tegen

78. Robert Terry, *For Whites Only*, Judy H. Katz, *White Awareness. Handbook for Anti-Racism Training*, Benjamin P. Bowser en Raymond G. Hunt, *Impacts of Racism on White Americans*, Phillis A. Katz, *Towards the Elimination of Racism*, en een diepteonderzoek naar racisme bij witte mensen: David T. Wellman, *Portraits of White Racism*.

79. Trainingen in Nederland werden bijvoorbeeld gegeven door de Amerikaanse Ricky Sherover Marcuse, op workshops van de Herwaarderings Counseling Gemeenschap. Zie: *Een werkdefinitie van racisme* en *Naar een perspectief om racisme af te leren*. Zie ook het verslag van de Stichting Ombudsvrouw, *Antiracisme, een andere richting*, Lydia Helwig, *Kleur in het onderwijs*, Lida van den Broek, *Naar een strategie van racismebestrijding* (verschijnt begin 1987). Twee organisaties organiseren trainingen: Stichting Kantharos (wit vrouwencollectief tegen racisme) en Stichting ISIS (advies- en trainingsbureau voor multikulturele kadertraining).

80. Een verschil is dat het Amerikaanse kolonialisme binnen de landsgrenzen plaatsvond in plaats van erbuiten zoals dat voor Nederland en Engeland geldt. Pas met de migratiegolven van de laatste tijd worden we gedwongen ons bewust te worden van de Nederlandse rol in het voortbrengen en voortzetten van racisme. 'We are here because you were there', zeggen Britse zwarten. Zie Peter Schumacher, 'De onverwerkte koloniale ervaring'.

verboden of afkeuring of angst van ouders. Het kind dat met een natgemaakt vingertje probeert of het donkerbruin op de knie van de vrouw tegenover haar in de tram afgeeft is nog niet racistisch, wel nieuwsgierig. Maar haar verschrikt blozende moeder die haar een lel geeft en zegt dat ze dat nooit meer mag doen voordat ze de tram uit wordt gesleurd maakt haar wel duidelijk dat er iets ergs aan de hand is, en dat je gestraft kunt worden voor die nieuwsgierigheid. Het gevolg hiervan, als dat stelselmatig wordt herhaald, kan zijn dat de beeldvorming rondom 'andere' groepen beladen wordt met iets van 'mag niet, heeft onaangename gevolgen' (die vaak aan die groepen zelf worden geweten). Tegelijk wordt ook een gevoel van machteloosheid geïnternaliseerd. Ook de kinderen die verontwaardigd waren als ze niet met zwarte kinderen mochten spelen houden vaak een gevoel over van toen ze als een klein kind tegenover machtiger volwassenen stonden: je kunt er toch niets aan doen, in je eentje. In antiracisme-trainingen blijkt dat gevoel, je kunt er toch niet tegen op, gecombineerd met een gevoel van: je krijgt op je donder als je je ermee bemoeit, taai spul dat witte mensen ineffectief houdt op momenten dat ze volgens hun opvattingen zouden willen handelen.

Angst voor zwarte mensen blijkt vroeg te zijn opgepikt, mogelijk naast antiracistische opvattingen. Een latente angst die manifest kan worden bij confrontaties. Vaak *lijkt* één incident voldoende om racistische gevoelens te veroorzaken, en zo wordt het ook vaak voorgesteld.[81] 'Ik wantrouw zwarten want ééns hebben ze in de tram mijn portemonnee gejat,' hoor je. Toch kan dat wantrouwen nooit alleen door dat ene incident zijn veroorzaakt. Diezelfde mensen ontwikkelen géén wantrouwen tegen alle *witte* mannen als één ervan een keer je portemonnee uit je tas heeft gehaald. Zo werken vooroordelen: honderden zwarte mannen kom je tegen die je portemonnee niet jatten, maar die duizendste die het wel doet lijkt daarmee alle negatieve gevoelens tegen zwarte mannen 'als soort' te veroorzaken en te rechtvaardigen. Een voorbeeld. Een vrouw komt tijdens een antiracisme-training met een probleem. Ze durft het haast niet te zeggen. Ze is zo bang geworden voor zwarte mannen sinds een keer een zwarte man die ze vertrouwde heeft geprobeerd om haar te verkrachten. Een van de redenen waarom ze er met niemand over durfde te praten is dat ze heel goed weet dat er toch al een racistisch vooroordeel is dat zwarte mannen erop uit zijn om witte vrouwen te pakken

en ze wil er niet aan meedoen om dat vooroordeel te bevestigen. Maar toch: ondertussen is ze als de dood voor ze.
De trainster zegt eerst dat het belangrijk is dat we twee dingen uit elkaar halen, racisme en seksisme.[82] Seksisme is nooit goed te keuren, of het nu van zwarte of van witte mannen komt. Het is niet racistisch om je tegen seksisme te verzetten, en het is ook niet nodig om je daar schuldig over te voelen. Ze nodigt de vrouw uit om terug te gaan naar haar jeugdervaringen over seksisme. Stukje bij beetje komen de ervaringen boven van seksuele intimidatie die zij, net als bijna elke vrouw, heeft meegemaakt. Een oom die zo kleverig tegen haar begint te doen, jongens in de straat die haar probeerden te pakken in een portiek, de ervaringen op feestjes waarbij je een trut werd genoemd als je niet met je liet doen. Alle ervaringen die seksistisch van aard waren, waren met witte mannen en jongens. Dan de tweede lijn: welke ervaringen waren er met racistische boodschappen. Eerst weet ze er geen. Dan komen er langzaam een paar. Zilverpapier verzamelen voor de arme negertjes in Afrika. Spannende verhalen die haar werden voorgelezen van reizen onder de 'wilden'. Ze konden je pakken en opeten. Gegriezeld had ze als kind. Beelden van zwarten als primitief. Naakt, dreigend. Die enge mannen met die peniskokers, in het boek dat ze eigenlijk niet mocht lezen omdat er teveel blote foto's in stonden. Zwarte Piet waarmee je bang werd gemaakt. Zwarte Piet komt je halen als je niet lief bent.
Wat uiteindelijk blijkt is een mechanisme waarbij oude angst voor seksuele intimidatie, veroorzaakt door witte mannen, gecombineerd is geraakt met een irreële, want niet op concrete ervaringen berustende angst voor zwarten. Op het moment dat er één nare ervaring is met een zwarte man wordt de hele handel aan eronder gehouden gevoelens manifest en geldt de angst niet meer witte mannen, of die ene zwarte man, maar zwarte mannen in het algemeen. Een voorbeeld van hoe vroege

81. Zo schrijft Marjorie Kropmans in haar scriptie *Meer dan een witte huid* (p. 7) over een negatieve ervaring met een witte buitenlandse man: 'Als hij zwart was geweest denk ik dat ik een scala aan negatieve denkbeelden had ontwikkeld op grond van zijn zwart zijn. Zo groot was mijn woede.' Maar om die woede op zijn zwart zijn te richten, in plaats van op het feit dat hij zich als man onderdrukkend gedraagt, moet je al gevoelig zijn gemaakt voor het idee dat huidskleur ertoe doet.
82. De trainster in dit geval was Ricky Sherover Marcuse.

socialisatie door kan werken, ook al zijn de gevoelens van toen in strijd met de antiracistische opvattingen van later.
Als we ervanuit gaan dat vrijwel alle witten in Nederland op een of andere manier racistische boodschappen hebben meegenomen, dan hoeft het ons niet te verbazen dat ook feministen daar niet van uitgesloten zijn. Op zijn minst door een gebrek aan bewustzijn over wat kleurverschillen inhouden, welke gevolgen ze hebben.

8. Racisme binnen de vrouwenbeweging

Voor de witte die wil weten hoe ze mijn vriendin kan zijn

Het eerste wat je moet doen is vergeten dat ik zwart ben.
Ten tweede: nooit vergeten dat ik zwart ben.

Het is leuk als je Aretha Franklin mooi vindt, maar zet haar niet elke keer op als ik langs kom. En als je liever Beethoven speelt—je hoeft me zijn levensgeschiedenis niet te vertellen. Ik kreeg dezelfde muzieklessen als jij.

Eet Surinaams als je dat lekker vindt, maar verwacht niet dat ik je meeneem naar de restaurants of dat ik het voor je kook.

En als een zwarte je beledigt, je overvalt, je zuster verkracht, jou verkracht, van je steelt of gewoon een klootzak is—alsjeblieft, bied me niet je excuses aan omdat je zijn kop in zou willen slaan. Of ik zou denken dat je niet goed bij je hoofd bent.

En als je echt denkt dat zwarten beter kunnen vrijen dan witten—zeg het met niet. Of ik zou gaan denken dat ik me beter kan laten betalen voor mijn diensten.

Met andere woorden—als je echt mijn vriendin wilt zijn—maak er niet zo'n werk van. Ik ben lui, weet je wel?

Pat Parker

De kritiek van zwarte vrouwen op de (witte) vrouwenbeweging bevat veel van de elementen van de kritiek van arbeidersvrouwen. Er is een grote hoeveelheid kritische artikelen geschreven in de Verenigde Staten. Dat de kritiek daar het eerst en het luidst is geformuleerd is niet toevallig, er bestaat een gecompliceerde historische verhouding tussen feminisme en de zwarte

beweging.[83] Ook uit Engeland waar de zwarte beweging zich sterk maakt komt materiaal, en de laatste jaren ook uit Nederland.[84]

Het meest voor de hand liggende kritiekpunt is dat van de algemeenheidsmythe, en de uitsluiting van zwarte vrouwen. De algemeenheidsmythe: spreken namens 'de' vrouwen, of over 'de' vrouw, en vergeten dat we het niet over zwarte vrouwen hebben maar dat we automatisch met 'wij' de witten bedoelen. Simons,[85] om een van de vele voorbeelden te noemen, bespreekt een aantal van de feministische klassieken. De Beauvoir, Millett, Firestone.[86] Niet alleen worden zwarte vrouwen er niet in genoemd, terwijl al die boeken een analyse pretenderen te geven van de positie van vrouwen in het algemeen, de geboden analyses van vrouwenonderdrukking sluiten ze ook

83. Twee keer in de geschiedenis van de Verenigde Staten was de strijd voor raciale gelijkheid de vroedvrouw van de vrouwenbeweging, schrijft Sara Evans. Zowel de eerste golf feminisme als de huidige werd geleid door vrouwen die eerst actief waren geweest in de bewegingen voor zwarte burgerrechten. Zie Sara Evans, *Personal Politics* en *Women's Consciousness and the Southern Black Movement*, en Anne Braden, *A Second Open Letter to Southern White Women.*

84. De lijst met boeken en artikelen van zwarte vrouwen, deels feministisch, deels zich afzettend tegen het witte feminisme, is inmiddels indrukwekkend. Daaronder zijn: Diane K. Lewis, *A Response to Inequality. Black Women, Racism and Sexism*, Linda J.M. La Rue, *The Black Movement and Women's Liberation*, Toni Cade, *The Black Woman*, Inez Reid Smith, *Together Black Women*, Bell Hooks, *Ain't I a Woman*, Gloria Joseph en Jill Lewis, *Common Differences. Conflicts in Black and White Feminist Perspectives*, Cherríe Moraga en Gloria Anzaldúa, *This Bridge Called My Back*, Barbara Smith en Beverly Smith, *Across the Kitchen Table*, Barbara Smith, *Racism and Women's Studies*, Ellen Pence, *Racism, a White Issue*, Ginny Apuzzo en Betty Powell, *Confrontation. Black/White*, Hazel V. Carby, *White Women Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood*, Lindsey Murphy en Jonathan Livingstone, *Racism and the Limits of Radical Feminism*, Jenny Bourne, *Towards an Anti-Racist Feminism*, Elizabeth Spelman, *Theories of Race and Gender. The Erasure of Black Women*. En dan in Duitsland: Arbeitsgruppe Frauenkongress, *Sind wir uns dann so fremd?* Voor Nederland: Philomena Essed, *Racisme en feminisme* en *Alledaags racisme*, Troetje Loewenthal, *De witte toren van vrouwenstudies*, Yvonne Leeman en Sawitri Saharso, *Om de kleur van vrouwenstudies*, Mavis Carrilho, *Racisme een strijdpunt in en voor de vrouwenbeweging*. Vanuit witte feministes komen de eerste reacties, bijvoorbeeld van Adrienne Rich, *Ontrouw aan de civilisatie*, en Michèle Barrett en Mary McIntosh, *Ethnocentrism and Socialist-Feminist Theory*.

85. Margret Simons, *Racism and Feminism. A Schism in the Sisterhood.*

86. Simone de Beauvoir, *De tweede sekse*, Kate Millett, *Sekse en macht*, Shulamith Firestone, *The Dialectics of Sex.*

per definitie uit. Waar 'het patriarchaat', de overheersing van mannen over vrouwen, als universeel gegeven geldt en alle mannen dus heersen over alle vrouwen, is er geen plaats voor onderdrukte mannen, zwarte mannen, en geen plaats voor de overheersing van de ene categorie vrouwen over de andere. Meerdere auteurs gebruiken de analogie tussen de onderdrukking van zwarten en de onderdrukking van vrouwen.[87] Impliciet wordt daarbij dus aangenomen dat zwarten man zijn, en vrouwen wit.[88] Zwarte vrouwen vallen dus uit het schema. En niet alleen dat, door zich als witte vrouwen als slachtoffers te plaatsen naast zwarte mannen, en witte mannen aan te wijzen als de machthebbers en onderdrukkers, wordt de eigen bijdrage van witte vrouwen in het instandhouden van racisme ontkend. Alsof het een uitvinding is van witte mannen waarbij zij hun handen schoonhouden of alleen onder dwang hebben meegedaan. Simone de Beauvoir vergelijkt de positie van vrouwen met die van slaven. Millett maakt ook expliciet een vergelijking met racisme en slavernij. Evenals Firestone, die racisme bovendien ziet als een 'afgeleide' van seksisme. Racisme blijft daarbij een uitvinding van mannen, waar vrouwen eigenlijk geen deel aan hebben.[89]

Zijn dit de kinderziektes van het begin van de nieuwe feministische golf? Het is nu meer dan tien jaar later. Troetje Loewenthal wijst op het optreden van de Amerikaanse feministe Linda Gordon op de Nederlandse televisie die beweerde dat de Amerikaanse vrouwen pas sinds de tweede feministische golf massaal buitenshuis zijn gaan werken. Waarmee ze zwarte vrouwen uitsloot die al lang voor het feminisme buitenshuis werkten. Het zou inmiddels bekend kunnen zijn, maar geen van de aanwezige topfeministes reageerde.[90]

Uitsluiting vindt op verschillende manieren plaats. Door theorievorming die uitgaat van een algemeenheidsmythe terwijl die in werkelijkheid gebaseerd is op de positie van witte vrouwen. Door, als het dan over zwarte vrouwen gaat, hen te 'marginaliseren', aan de rand van de werkelijke onderwerpen te plaatsen. Troetje Loewenthal, sprekend over de Winteruniversiteit: 'Waar zijn de zwarte vrouwen? Door jarenlange ervaring getraind denk ik "o ja, waarschijnlijk weer bij de niet-Westerse culturen", hoewel ik zelf niet het gevoel heb te horen bij een niet-Westerse cultuur. Ik spreek Nederlands, Frans, Duits, Engels, Spaans en heb zelfs Homerus gelezen, bezit al sinds mijn geboorte een Nederlands paspoort en mijn vader ook, ik

ben katholiek gedoopt en ik eet met mes en vork. Maar inderdaad, ik ben niet wit, maar zwart, dus toch een beetje niet-Westers? En dan moet ik lachen, want onder niet-Westerse culturen zie ik Kenya, Colombia, Peru, Ghana, Bangladesh, de Westoever, Zuidoost-Azië, maar ook "buitenlandse vrouwen in Nederland".'[91]

Als er bij feministische manifestaties en instellingen rekening wordt gehouden met zwarte vrouwen, dan worden ze vaak met elkaar op één grote hoop gegooid, terwijl de onderlinge verschillen tussen vrouwen uit de Mediterrane gebieden, Indische vrouwen, Chinese vrouwen uit Indonesië, vrouwen van de Antillen of uit Suriname aanzienlijk kunnen zijn, zowel wat betreft cultuur en historie, als hun positie binnen Nederland.

Zwarte vrouwen worden ook als vrouwen onderdrukt maar lang niet altijd op dezelfde wijze als Westerse witte vrouwen, binnen elke etnische groep verschillen de verhoudingen tussen vrouwen en mannen, verschillen die bovendien onder invloed van het wonen in Nederland weer kunnen veranderen. De positie van Creoolse vrouwen uit Suriname is bijvoorbeeld nog nauw verbonden met de geschiedenis van slavernij en Hollands kolonialisme. Gezinsvorming, met een man aan het hoofd en kinderen die de naam van de vader droegen was onder slavernij vrijwel niet mogelijk: elke individuele zwarte was het bezit van de plantagehouder, en hij kon beschikken over 'zijn' mensen zoals hij wilde. Dat heeft betekend dat het in de Creoolse cultuur veel gewoner is geworden dat vrouwen met hun kinderen leven en ongetrouwd zijn en voornamelijk in hun eigen levensonderhoud voorzien.[92] Vergeleken met witte middenklassevrouwen is dat aan de ene kant veel geëmancipeerder: niet afhankelijk van een man, en vrijwel altijd met werk buitenshuis, aan de andere kant is dat soms ook een heel zwaar

87. Zie Naomi Weisstein, *Women as Nigger*. In Nederland: Joke Smit, *Vrouwen als minderheidsgroep*. Als het waar is dat 'Women is the nigger of the world' zoals John Lennon zong, waar laat dat zwarte vrouwen?

88. Hull, Scott en Smith reageren hierop in de titel van hun boek over zwarte vrouwenstudies: *All the Women Are White, All the Blacks Are Men, But Some of Us Are Brave*.

89. Zie hierbij ook Murphy en Livingstone, *Racism and the Limits of Radical Feminism*.

90. In *De witte toren van vrouwenstudies*, p. 9.

91. Idem.

92. Zie o.a. Hilly Axwijk, *De Surinaamse vrouw en haar onvolledig gezin*, Maria Lenders en Marjolein van de Rhoer, *Mijn God, hoe ga ik doen?*

leven. Dat veel Surinaamse vrouwen zich niet herkennen in het Nederlandse feminisme heeft met dat verschil in positie te maken:

Toen ik met mijn kinderen naar Nederland kwam hoorde ik voor het eerst van die BOM-moeders. Ik lachte me dood. Dat ze daar zo iets bijzonders van maakten. En ook dat gedoe met vrouwenhuizen. Wij zijn gewend om met andere vrouwen om te gaan, elkaar te steunen, voor elkaars kinderen te zorgen. Als je het bij ons moeilijk hebt, met geld, of met de kinderen, dan zijn er altijd andere vrouwen bij wie je terecht kunt. En hier moeten ze daar dan vrouwenhuizen voor maken. En mannen mogen daar niet in. Ik ben blij als er mannen zijn die een beetje meehelpen, ook eens wat met de kinderen doen, of ook een financiële bijdrage leveren. Waarom zou ik ze uitsluiten?

In de vrouwenbeweging heerst het beeld dat zwarte vrouwen nog niet zo ver zijn, en weinig geïnteresseerd zijn in feminisme. Het zou wel eens anders kunnen liggen dan veel feministes denken. Het zou wel eens kunnen dat veel zwarte vrouwen zich afgestoten voelen door de vrouwenbeweging zelf, of zich er niet in herkennen, terwijl ze wel iets voelen voor een aantal gedachtes die erachter steken. Net als bij arbeidersvrouwen is wat zwarte vrouwen vaak afstoot: de grote nadruk op de 'alternatieve levensstijl' en het separatisme.
Ook voor zwarte vrouwen heeft dat te maken met klasse: je moet om een separatiste te zijn voldoende geld hebben om de afstand tot mannen te kunnen kopen.[93] Veel zwarte vrouwen horen in de anti-man houding van sommige witte feministes ook racistische trekjes: als er tekeer wordt gegaan over het macho-gedrag van Latijns-Amerikaanse mannen bijvoorbeeld.[94] Hoewel er veel zwarte feministes zijn, of zwarte vrouwen die zich bewust zijn van hun eigen positie als vrouw, die vinden dat ze een strijd uit te vechten hebben met hun 'eigen' mannen stellen weinig zwarte vrouwen het op prijs om onder druk gezet te worden en te moeten kiezen wat er erger is, racisme of seksisme, met de impliciete veronderstelling dat de vrouwen die niet wensen te kiezen geen echte feministes zijn, nog niet bewust genoeg. Soms werden zwarte vrouwen ervan beschuldigd 'male-identified' te zijn, teveel op mannen gericht, als ze zich niet geheel van mannen losmaakten. 'Maar het gaat er niet eens om of we met ze willen vrijen', zegt een zwarte

vrouw bitter, 'het gaat erom dat er hier in Boston de ene na de andere zwarte man wordt vermoord'.

Ook de vanzelfsprekendheid waarmee de vrouwenbeweging anti-gezin is wordt niet altijd geapprecieerd. Voor veel zwarte vrouwen is het zwarte gezin, waar dat kon ontstaan, in het verleden nu juist ervaren als een bolwerk tegen onderdrukking, als een plek waar je op steun kon rekenen.[95]

De kritiek van zwarte vrouwen op de witte vrouwenbeweging is vaak uitgelegd als een achterstand van zwarte vrouwen, als een tekortschieten in feministisch bewustzijn. Maar uit een aantal bronnen blijkt dat de weerstanden van zwarte vrouwen tegen de witte vrouwenbeweging, en daarmee vaak ook tegen de term feminisme absoluut niet betekent dat zwarte vrouwen geen oog zouden hebben voor haar eigen positie als vrouw. Integendeel. Zwarte vrouwen blijken door hun lagere klassepositie dan witte vrouwen nog meer belang te hebben bij de liberalisering van abortus, bij kinderopvang en gelijke rechten op de werkplek. In feite bleek bij een onderzoek van 1972 in de Verenigde Staten dat zwarte vrouwen in doorsnee radicaler waren dan witte. Van de zwarte vrouwen vond 62% dat de positie van vrouwen verbeterd moest worden tegenover maar 45% van de witte vrouwen. Ook waren er meer zwarte vrouwen

93. Cathy McCandels, *Some Thoughts about Racism, Classism and Separatism*. Het is niet verrassend, zegt de zwarte feministe Bell Hooks, dat de overgrote meerderheid van vrouwen voor wie het feminisme hetzelfde is als een alternatieve manier van leven, een middenklasse-achtergrond hebben, ongetrouwd zijn, een goede opleiding hebben, vaak studenten zijn zonder de maatschappelijke en economische verantwoordelijkheid die vrouwen uit de arbeidersklasse en arme vrouwen wel hebben, vrouwen die zelf arbeidster zijn, ouders zijn, kostwinners, echtgenotes. In *Feminist Theory*, p. 27.

94. Aurora Levins Morales, *...And Even Fidel Can't Change That*. Over gescheld op mannen van kleur die zoveel seksistischer zouden zijn dan witte mannen verder: Jenny Bourne, *Towards an Anti-Racist Feminism*, Pratibha Parmar, *Gender, Race and Class. Asian Women in Resistance*, Barbara Cameron, *Gee, You Don't Seem like an Indian from the Reservation*, Judit Moskovitch, *But I Know You, American Woman*. Zie óok Troetje Loewenthal, *De witte toren van de vrouwenstudies*, p. 16. Het verschijnsel is ook te lezen uit de titel 'Na het ja-woord wordt de galante prins een huistiran' van Aukje Holtrop, dat over buitenlandse mannen gaat. Er wordt mee gesuggereerd dat buitenlandse mannen meer talent voor tirannie zouden hebben dan Nederlandse mannen.

95. Zie Angela Davis, *Women, Race and Class*, Bell Hooks, *Feminist Theory*, Hazel V. Carby, *White Women Listen*!

die daarbij de vrouwenbevrijdingsgroepen ondersteunden dan witte: 67% tegen 35%.[96] En naarmate de zwarte beweging van de zestiger jaren vruchten af begon te werpen, bleek dat de beste posities weggingen naar mannen. Zeker de vrouwen uit de zwarte middenklasse werden door die aantoonbare onrechtvaardigheid feministischer.[97]

Ook de verwijten van sommige zwarte mannen, soms leiders in de zwarte beweging, dat zwarte vrouwen zich niet onderdanig genoeg gedroegen (vergeleken met witte vrouwen) en de arbeidsplaatsen van mannen innamen en ze daarmee tegenhielden om kostwinners en echte mannen te zijn, hebben veel zwarte vrouwen bewust gemaakt van seksisme. Alice Walker: 'Ze dachten dat ze alleen maar voor hun gezin hadden gezorgd, dat ze alleen maar bezig waren om te overleven. Toen werden ze uitgemaakt voor "matriarchs", overheersende moeders, die mannen castreerden.'[98]

Er is nog weinig oog voor dubbele loyaliteit én de dubbele strijd waar zwarte vrouwen mee te maken hebben. Zo vertelde een Surinaamse vrouw:

Ik kwam af en toe wel in het Vrouwenhuis. Ik was er ook vlak nadat er in de Bijlmer een witte vrouw een zwarte jongen had neergeschoten, omdat hij haar wilde beroven. Alle witte vrouwen waren het eens met die vrouw, dat ze die jongen had neergeschoten. Niemand dacht eraan dat het mijn broertje had kunnen zijn, en dat die jongen een moeder had. En niemand vroeg zich af hoe zo'n jongen ertoe was gekomen om van mensen te stelen. Ik ben toen niet meer teruggeweest naar het Vrouwenhuis. En niemand heeft gevraagd waarom niet.

Waar Nederlandse vrouwen solidair zijn met buitenlandse vrouwen in Nederland of met Derde-Wereldvrouwen, zoals in de acties tegen de clitoridectomie of het dragen van sluiers door vrouwen in Islamitische landen, wil er nog wel eens etnocentrisme de solidariteit binnensluipen. Etnocentrisme: er vanuit gaan dat de eigen normen de juiste normen zijn, ook voor anderen. Etnocentrisme is het, wanneer er vanuit gegaan wordt dat een andere cultuur per definitie barbaarser is dan de eigen cultuur. Nawal El Saadawi, een Egyptische feministe verzet zich tegen de houding van Westerse feministes:

'Ze zijn geneigd ons leven af te schilderen als een onafgebroken onderwerping aan middeleeuwse systemen (...) Ze schreeuwen

moord en brand ter verdediging van de slachtoffers (van vrouwenbesnijdenis), schrijven lange brieven en houden toespraken op conferenties. Natuurlijk is het goed dat besnijdenis van de vrouw aangeklaagd wordt. Door zich echter te concentreren op zulke verschijnselen ontstaat het gevaar dat de echte vraagstukken van sociale en economische veranderingen vervagen en zelfs vergeten worden en dat doeltreffende actie vervangen wordt door een superieur gevoel van menselijkheid, een gloed van tevredenheid, die geest en gevoelens blind maken voor de concrete dagelijkse strijd voor vrouwenemancipatie. Ik ben tegen besnijdenis van de vrouw en andere gelijkwaardige achterlijke en wrede praktijken (...) Ik ben het echter niet eens met de vrouwen uit Amerika en Europa die zich concentreren op problemen als besnijdenis en ze voorstellen als een bewijs van de ongewone, barbaarse onderdrukking waaraan alleen vrouwen in Afrikaanse of Arabische landen blootgesteld worden. Ik verzet me tegen elke poging om die problemen geïsoleerd te behandelen.'[99]

In de terechte afschuw van lichamelijke verminking en onderdrukking van vrouwen, door ze uit te sluiten uit de publieke wereld van de mannen, schuilt vaak een onvermogen om de werkelijke verhoudingen binnen andere landen te zien. Alleen dat wat binnen de Westerse feministische perceptie past wordt waargenomen. Dus niet: de context waarin iets plaatsvindt. Bijvoorbeeld: de uithuwelijking van Turkse en Marokkaanse meisjes, actueel nu in het kader van de gezinshereniging gezinnen in Nederland wonen waarvan de ouders de oude gebruiken willen handhaven, terwijl de meisjes, door het contact met Nederlandse kinderen, daar vaak vanaf willen. Aan de ene kant staan daarbij de etnocentristen die zeggen: uithuwelijken is barbaars en seksistisch en fout, en moet worden afgeschaft. Aan de andere kant staan de cultuurrelativisten die zeggen: dat is hun cultuur, die hebben we maar te respecteren want

96. Diane K. Lewis, *A Response to Inequality. Black Women, Racism and Sexism*, p. 339.

97. Lewis, p. 340. Zie ook Pauli Murray, *The Liberation of Black Women*, p. 354.

98. Alice Walker, geciteerd in Lewis, p. 344. Ook: Frances Beal, *Double Jeopardy. To Be Black and Female.*

99. Nawal El Saadawi, *De gesluierde Eva. Vrouwen in de Arabische wereld*, p. 27.

wij hebben daar niets mee te maken.[100] In beide standpunten zit iets waars en iets dat niet klopt. Wat in ieder geval belangrijk is is dat we niet naar één geïsoleerde maatregel kijken en die proberen te veranderen zonder te kijken naar de andere verhoudingen. Hassan Bel Ghazi wijst ons erop dat uithuwelijken ook binnen Marokko zelf een klasseverschijnsel is.[101] In de grote steden, waar meisjes kunnen studeren en ook een baan kunnen vinden komt het al veel minder voor. De Marokkanen die naar Nederland komen zijn vaker de mensen die in hun eigen land slecht aan het werk kunnen komen. Het uithuwelijken van meisjes is niet alleen een seksistische gewoonte, het is binnen een omgeving waarin er voor zelfstandige vrouwen, voor vrouwen met eigen werk nog geen plaats is, een manier om haar tegen armoede te beschermen. Wie daar een einde aan wil maken moet ervoor zorgen dat er voor vrouwen werk komt. Hoe averechts goed bedoelde maar geïsoleerde progressieve maatregelen kunnen werken hebben we kunnen zien in China, waar de nieuwe echtscheidingswetten een ware golf van zelfmoorden tot gevolg had van gescheiden vrouwen die weliswaar nu 'vrij' waren omdat hun mannen zich van hen hadden laten scheiden, maar geen werk hadden, en, wat binnen een land als China waarin iedereen bij een gezin hoort heel erg is, geen onderdak.[102] Iets dergelijks geldt voor clitoridectomie. Uiteraard is verminking van de geslachtsdelen van meisjes op geen enkele manier goed te praten, vanuit geen enkele cultuur. Maar wie alleen maar actie voert tegen clitoridectomie en zich geen zorgen maakt over wat er bijvoorbeeld met meisjes gebeurt die niet kunnen trouwen omdat mannen geen onbesneden meisjes willen hebben, binnen gemeenschappen waarin nog geen plaats is voor ongetrouwde vrouwen, schiet het doel voorbij.

In de spanning tussen een extreem etnocentrisme, wij weten wat goed is voor jullie, en een extreem cultuurrelativisme, wij mogen geen enkel oordeel hebben over wat er binnen een andere cultuur gebeurt, moeten we onze weg vinden. Solidariteit met Derde-Wereldvrouwen, en Derde-Wereldmannen, met buitenlandse vrouwen én mannen die werkelijk helpt. Daarbij kunnen we ons een aantal dingen bedenken:

1. Dat we op moeten passen onze normen over wat feminisme is, en dus goed voor vrouwen, over te hevelen naar andere vrouwen. Bijvoorbeeld hebben we nogal de neiging om zaken als seksualiteit, relaties tussen vrouwen en mannen, of tussen

vrouwen onderling, als feministische issues te zien, en materiële zaken als voedsel, werk, behuizing niet. 'Het lijkt wel alsof jullie je meer voor onze geslachtsdelen interesseren dan voor of we honger hebben.'

2. Dat we op moeten passen dat er geen racisme in onze solidariteit sluipt. Bijvoorbeeld waar we buitenlandse vrouwen 'ondersteunen' door te benadrukken hoe vreselijk onderdrukkend 'hun' mannen wel niet zijn. Veel vrouwen met respect voor hun eigen achtergrond zullen dergelijke opvattingen niet als ondersteuning maar als belediging opvatten. In onze verontwaardiging over gedwongen huwelijken vergeten we nogal eens hoe gewoon dat binnen de Westerse cultuur was, nog niet lang geleden.

3. Dat we moeten leren zien dat solidariteit niet een stroom is van boven naar beneden. Westerse vrouwen hebben veel te leren van Derde-Wereldvrouwen, Nederlandse van buitenlandse. Bijvoorbeeld in de gezamenlijke zorg voor de kinderen, verregaande vormen van burenhulp, hechte banden van solidariteit tussen vrouwen die wij hier, waar vrouwen veel meer van elkaar geïsoleerd zijn, opnieuw moeten opbouwen. Leila Ahmed laat bijvoorbeeld zien hoe er vanuit het Westen met afkeurende fascinatie naar het haremsysteem uit Islamitische landen is gekeken.[103] Wij zien, met onze fixatie op seksualiteit, alleen het feit dat een man de beschikking heeft over meerdere, opgesloten vrouwen. Van binnenuit kun je ook nog iets anders

100. J. Tennekes wijst ons op de tegenstrijdigheid wanneer we het aan de ene kant progressief vinden om ons te verzetten tegen de Staphorster mentaliteit, zoals het verbieden van homoseksualiteit of ongehuwd samenwonen, maar tegelijkertijd vinden dat het racistisch is als we diezelfde opvattingen bij Marokkanen of Turken zouden kritiseren. In *De vage grenzen van de tolerantie*. Zie over het probleem van het etnocentrisme versus het cultuur-relativisme ook Philomena Essed, *Alledaags racisme*. Opvallend is dat sommige rechtse groepen zoals de Centrum Partij, die anders tegen alles zijn wat enigszins naar feminisme ruikt, in heilige verontwaardiging uitbarsten als het gaat om onderdrukking van buitenlandse vrouwen. Boodschap: alléén mannen van etnische minderheden onderdrukken vrouwen. Zie Adrian Goemans, 'De Centrumpartij' in Bleich en Schumacher, *Nederlands racisme*, p. 104.

101. Hassan Bel Ghazi, 'Uithuwen', in *Mythen, buitenlandse arbeiders tussen kulturele konfrontatie en overheidsfalen*, p. 42, ook: 'Kultuur en "kulturisme",' p. 63.

102. Zie Linda Gordon, *Koesteren en kostwinnen*, p. 14, en Delia Davin, *Woman-Work*, pp. 51 en 87.

103. *Western Ethnocentrism and Perceptions of the Harem*, p. 522.

zien: een gemeenschap van vrouwen waarbinnen mannen heel weinig te zeggen hebben, en een netwerk van vrouwen onder elkaar zoals we dat hier niet kennen. Wat veel mensen niet wisten is dat rijke Islamitische vrouwen eigen bezit hadden en dat zelf beheerden. En daarmee, in de achttiende eeuw, hoewel afgesloten van de 'mannelijke' wereld, een steviger positie hadden dan hun Westerse zusters. Daarom hoeven we de andere culturen op onze beurt weer niet te gaan idealiseren. Onderdrukking is onderdrukking. Maar we zouden meer oog kunnen hebben voor de vindingrijkheid en de kracht van vrouwen, meer oog voor de verschillende overlevingsstrategieën en de vormen van verzet, in plaats van automatisch aan te nemen dat vrouwen in andere culturen willoze slachtoffers zijn van barbaarse en primitieve onderdrukking.

4. En verder lijkt het me heel belangrijk dat wij niet voor buitenlandse vrouwen en voor Derde-Wereldvrouwen gaan bepalen wat hun prioriteiten zouden moeten zijn. Voor elke groep vrouwen kan bevrijding en emancipatie er anders uit zien. Elke groep vrouwen zal daarbij zelf de leiding in handen moeten houden. Onze taak daarbij is ondersteuning waar dat gevraagd wordt in de vorm waarin dat gevraagd wordt.

9. Klasse en kleur

Er zijn verschillende manieren waarop we naar de relaties tussen klasse en kleur kunnen kijken. In de eerste plaats door na te gaan hoe de relatie tussen klasse en kleur is voor zwarte mensen. In de twee plaats is belangrijk of er een verbinding gevonden kan worden tussen racisme en de klassepositie van witten. Dat er een relatie is tussen klasse-ongelijkheid en de positie van mensen van kleur is evident.

Zwarte mensen, etnische groepen, buitenlanders, hebben als groep minder kans op goede opleidingen, en op goede banen dan witte mensen. Ze hebben minder kans op verticale mobiliteit, om 'hogerop' te komen. Hoewel individuele mensen een enkele keer in de hogere regionen doordringen (en daarmee mensen de gelegenheid geven om te zeggen: zie je wel, als ze maar willen dan kan het best) geldt voor de meerderheid van de groepen dat hun kansen kleiner zijn. Er is dus ook een relatie tussen klasse en kleur.[104] Buitenlandse mensen als Marokkanen en Turken zijn vaak naar Nederland gehaald als arbeiders, Chinezen horen vaak tot de weinig verdienende

middenstand. (Er zijn ook Chinezen met bloeiende bedrijven, maar met de kleine Chinese restaurants gaat het sinds de economische crisis slechter dan vroeger, en meestal moeten er veel mensen van één restaurant in leven blijven.) Maar tot nu toe hebben de arbeidersorganisaties zoals de vakbeweging en de socialistische partijen zich, met uitzonderingen, zeer weinig ingezet voor zwarte en buitenlandse mensen. Het verhaal lijkt op dat van de problematische relatie tussen (witte) vrouwen en de vakbonden. Alsof er nog steeds stilzwijgend van uitgegaan wordt dat 'de arbeider' een man is, en de vrouwen er hoogstens bijhangen, wordt er even stilzwijgend vanuit gegaan dat 'de arbeider' blank is. Wie denkt er bij het woord arbeider aan een Antilliaanse of Chinese man? Aan een Turkse vrouw?

Racisme en klasseongelijkheid zijn dus aan elkaar gelieerd. Dat heeft sommige marxisten ertoe gebracht om te stellen dat racisme een uitvloeisel is van het kapitalistisch systeem, en dus met het verdwijnen van die economische uitbuiting ook niet meer zal bestaan. Een redenatie die ook wel is toegepast op de positie van vrouwen. En er is wel iets voor te zeggen. Als racisme van oorsprong een gevolg is van kolonialisme, van directe economische uitbuiting, dan zou er mét het einde aan die uitbuiting ook een einde moeten komen aan racisme. Het is ook mogelijk dat een deel van de discriminatie die mensen van kleur meemaken in feite klassisme is. Als blijkt dat er op Marokkanen wordt neergekeken, niet omdat ze Arabisch of Berbers spreken, maar omdat ze werk doen waar ook op neergekeken wordt als het wordt gedaan door witte Nederlanders, dan heeft die discriminatie meer met klasseachtergrond dan met etnische afkomst te maken.[105] En in zekere zin kunnen we zien dat mensen van kleur die een positie hebben in de hogere economische lagen van de bevolking minder direct gediscrimineerd worden. Al vertelde een Chinese oogarts, een vrouw, hoe vaak haar gevraagd wordt 'of de dokter niet komt'.

Klasse en kleur spelen door elkaar heen, toch is het onjuist om te doen alsof racisme alleen een bijverschijnsel is van klas-

104. Over de relatie tussen kleur en klasse: Miles en Phizacklea, *White Man's Country*, hfdst. 7 'Racism and Class Struggle', Phizacklea en Miles, *Labour and Racism*, Chris Mullard, *Race, Class and Ideology*, Paul Gilroy, *Steppin' out of Babylon*, Erik Olin Wright, *Race, Class and Income Inequality*, Louis V. Kushnick, *Racism and Class Consciousness in Modern Capitalism*, Stephen Castles, Heather Booth en Tiny Wallace, *Here for Good*.
105. Stelt Jaap Sanders in *Wat doen wij er zelf aan?*, p. 41.

sisme.[106] Alleen al aan één feit is dat te zien: aan het feit dat racisme zeker niet alleen voorkomt bij de machthebbers die belang hebben bij de economische uitbuiting van de arbeidersklasse. Want hoewel objectief gezien een groot deel van de in Nederland levende mensen van kleur binnen de arbeidersklasse thuishoren worden ze door de witte mensen uit het proletariaat vaak gezien als indringers, als concurrenten, niet als kameraden. En daarmee komen we aan de tweede vraag. Is er een relatie tussen de klassepositie van witte mensen en racisme?

De oude arbeidersbuurten in de grote steden, waarin naast witte veel zwarte mensen wonen hebben wat racisme betreft een slechte naam gekregen. Het valt niet te ontkennen dat er binnen arbeidersgemeenschappen met een hoog percentage mensen van kleur ook sprake is van stevige vooroordelen tegenover 'die buitenlanders'. In hoeverre kunnen we nu stellen dat mensen uit de arbeidersklasse racistischer zijn dan mensen uit de hogere economische lagen?[107]

Uit onderzoeken blijkt dat naarmate mensen lager staan op de maatschappelijke ladder, én wonen in een omgeving met een hoog percentage zwarte bewoners, het aantal spontane uitingen waaruit vijandigheid tegenover zwarte mensen en immigranten bleek hoger werd.[108] Uiteraard heeft dat ook iets te maken met de verschillende codes uit verschillende klassen: waarschijnlijk hebben middenklasse-mensen meer geleerd om dergelijke onpopulair geworden opvattingen voor zich te houden. Maar wat vooral belangrijk is, is dat de hoogste graad van vijandigheid voorkomt bij mensen die de meeste reden hebben om concurrentie, op de arbeidsmarkt, of in de voorzieningen van woningen te vrezen. Mensen met een betere economische positie hoeven mensen van kleur niet als concurrenten te zien omdat ze minder moeite zullen hebben een woning te krijgen, daarmee ook meer 'afstand' kunnen kopen, letterlijk, niet de trap hoeven delen, en ook weinig reden hebben om het gevoel te hebben dat zwarte mensen straks de promotie krijgen die zij hadden willen hebben. Naarmate we hoger op de maatschappelijke ladder kijken komen we tenslotte minder mensen van kleur tegen. Het beste kunnen we het begrijpen als we het zo zien: veel van de oude stadswijken zijn vervallen. Dankzij de crisis is het aantal werklozen toegenomen. De uitkeringen zijn verlaagd. In dezelfde periode dat mensen zich in hun levensstandaard bedreigd zagen, nam het aantal buiten-

landse en donkere gezichten in de wijken toe. Phizacklea en Miles, die onderzoek hebben gedaan naar racisme in arbeiderswijken in Engeland beschrijven het zo: 'Het gevoel is dat van verlies, van achterblijven in een vervallend gebied dat wordt overgenomen door de "kleurlingen" (...) Zij waren in een bepaalde mate te jong om zich neer te leggen bij veranderingen waarvan ze de oorzaken over het algemeen niet begrepen. Wat ze zien is de verandering van kleur van de gezichten om hen heen, gezichten die de gezichten vervangen die ze kenden en waarmee ze zijn opgegroeid. Het is alsof er, als je je onmachtig voelt om je huidige omstandigheden te verbeteren, door individuele vooruitgang of door collectieve politieke actie, een zondebok als door de hemel gezonden verschijnt. Als alles mis gaat, geef de schuld aan de "kleurlingen".'[109]

De ongerustheid over de achteruitgang is echt, en er is reden voor. Er is geen reden om als oorzaak voor die achteruitgang 'de buitenlanders' aan te wijzen. Maar op dat moment ontwaakt het latente racisme dat er al was. In feite kunnen we spreken, zoals dat elders over antisemitisme is gezegd,[110] over een gerechtvaardigd maatschappelijk protest, met de verkeerde oplossing. Maar kunnen we daarom stellen dat arbeidersklassemensen racistischer zijn dan mensen uit de hogere klassen? David Wellman zegt: tolerantie is een luxe die de middenklasse zich kan permitteren.[111] Zolang zwarte mensen met hun behoefte aan gelijkheid niet erg in de buurt komen wat betreft werk en huisvesting, kunnen witte middenklassemensen voor anderen en zichzelf hun racisme makkelijker verborgen houden.

Wat we hieruit kunnen leren is dat het openlijk uiten van racisme samenhangt met de klassepositie van witten, maar dat dat nog weinig zegt over de dieperliggende gevoelens. We

106. Brittan en Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, p. 49, wijzen erop dat vreemdelingenhaat en geweld nooit alleen een gevolg kunnen zijn van de belangen van het kapitalisme.
107. Stephen Castles en Godula Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, p. 450, Mary McKenney, *Class Attitudes and Professionalism*, p. 146. Vooral Annie Phizacklea en Robert Miles werken de vraag uit of er sprake is van racisme bij de arbeidersklasse in oude stadsbuurten, in 'Working-Class Racist Beliefs in the Inner City', opgenomen in Miles en Phizacklea, *Racism and Political Action in Britain*.
108. Idem, p. 119.
109. In *Labour and Racism*, p. 169.
110. D. van Arkel, *Racism in Europe*, p. 16.
111. In *Portraits of White Racism*, p. 32.

kunnen ook zien dat het moeilijk zal zijn om racisme af te breken als niet, enerzijds, de klassepositie van zwarte mensen verbetert, anderzijds, de aanleiding bij witte mensen om zich tegen een andere groep af te zetten wordt weggenomen.

10. Sekse en racisme, kleur en seksisme

Op een ingewikkelde manier grijpen racisme en seksisme in elkaar. Racisme en seksisme hebben invloed op de onderlinge verhouding tussen zwarte vrouwen en mannen, en ook waar vrouwen en mannen met elkaar omgaan over de barrières van kleur heen.
In de Verenigde Staten, waar het kolonialisme anders dan in Nederland plaatsvond binnen de landsgrenzen is er een lange en gecompliceerde historie van met elkaar verwoven seksisme en racisme waarvan de gevolgen nu nog steeds voelbaar zijn. In de relaties tussen zwarte vrouwen en mannen, in de verhouding tussen zwarte mannen en witte mannen, (over de relaties tussen witte en zwarte mensen heb ik het al enigszins gehad) en in inter-etnische relaties tussen de seksen. Een geschiedenis is niet eenvoudig uit te wissen. Hoewel we op moeten passen dat we analyses die gebaseerd zijn op Amerikaanse verhoudingen niet zomaar overhevelen naar hier, in Nederland leven zwarte groepen en witte groepen nog niet zo lang in zulke getalen samen, kunnen we iets leren van de daar beschreven mechanismen van wederzijdse en onderlinge onderdrukking.
Slavernij had een grote invloed op de onderlinge relatie tussen zwarte vrouwen en mannen, schrijven onder andere Michele Wallace en Robert Staples, beiden zwarte Amerikanen.[112] Staples beschrijft de dilemma's van de zwarte mannelijkheid. Wat voor witte mannen een intrinsiek onderdeel van zijn gevoel van mannelijkheid uitmaakte, de zeggenschap over zijn 'eigen' vrouw, zijn kinderen die zijn naam droegen, een baan met aanzien en status, was voor het overgrote deel van de zwarte mannen uitgesloten. Zwarte kinderen en zwarte vrouwen waren net als zwarte mannen eigendom van witte mannen en in een bepaalde mate ook van witte vrouwen. Hoewel het grootste racistische schrikbeeld de verkrachting was van witte vrouwen door zwarte mannen, waren het vooral zwarte vrouwen die seksueel misbruikt werden door witte mannen, en vrijwel altijd straffeloos. Zwarte mannen, zelf onder voortdurende dreiging

van gelyncht te worden als de verdenking maar bestond dat ze een vinger uitgestoken zouden hebben naar witte vrouwen, moesten machteloos toezien terwijl zwarte vrouwen misbruikt werden door witten. Zwarte vrouwen konden van zwarte mannen nauwelijks bescherming verwachten omdat zij vrijwel even machteloos waren. Ook nadat de slavernij officieel was afgeschaft speelde deze historie door. Robert Staples en Michele Wallace beschrijven de spanningen die tussen zwarte mannen en vrouwen nu nog bestaan. De positieve kant van de geschiedenis is dat er tussen zwarte vrouwen en mannen in principe een egalitairder relatie bestaat dan tussen witte vrouwen en mannen. Zwarte vrouwen hebben nooit de kans gehad zo hulpeloos en afhankelijk te zijn als bij het ideaalbeeld van witte 'vrouwelijkheid' hoort. Zwarte mannen hebben nooit de kans gehad om op grote schaal de baas te zijn over vrouwen. Maar het witte ideaal, het gezin waarin de man voor geld en bescherming zorgt, in ruil voor haar verzorging en bevestiging van zijn mannelijkheid, is een ideaal waarmee zowel zwart als wit worden grootgebracht. Nog steeds is het voor het overgrote deel van de zwarte mannen onmogelijk om voldoende te verdienen om een gezin te onderhouden. Sommige zwarte vrouwen verwijten het de mannen dat ze de verzorging, ook financieel, van de kinderen vrijwel alleen voor hun rekening moeten nemen. Sommige zwarte mannen verwijten het zwarte vrouwen dat zij niet net als witte vrouwen tegen hen opkijken. Met de opkomst van de zwarte beweging kwamen deze onderlinge mechanismen, de moeilijke verhouding tussen solidariteit en wantrouwen in de openbaarheid. Veel zwarte leiders, vrijwel altijd mannen, verwachtten nu openlijk dat de vrouwen zich meer zouden gaan voegen in het beeld van 'vrouwelijkheid',[113] een beruchte uitspraak van een zwarte leider, Stokely Carmi-

112. Michele Wallace, *Black Macho and the Myth of the Superwoman*, Robert Staples, *Black Masculinity. The Black Male's Role in American Society*. Dat ik beide auteurs in één adem noem, betekent niet dat ze het zonder meer met elkaar eens zijn. Robert Staples reageerde zeer kritisch op *Black Macho* in 'Black Macho Versus Black Feminism', opgenomen in *Black Masculinity*. Audre Lorde kritiseerde Staples weer op zijn antifeminisme. Zie: 'Seksisme; een Amerikaanse ziekte met een zwart gezicht', in *Oog in oog*.

113. Daar hoorde bij dat er een intolerante atmosfeer ontstond tegen homoseksualiteit, met name van vrouwen, binnen de eigen gemeenschappen. Zwarte lesbische vrouwen werd nog meer dan heteroseksuele vrouwen verweten dat ze de 'mannelijkheid' van zwarte mannen aantastten.

chael is: de enige positie van vrouwen binnen de beweging is de horizontale. Het beruchte Moynihan-rapport waarin de achterstand van de zwarte bevolking werd onderzocht weet die achterstand vooral aan de vrouwen, het zwarte 'matriarchaat',[114] aan moeders die zonder steun van mannen de kinderen opvoeden, en daarmee te 'dominant' zouden zijn. Zeker gezien het feit dat zij vaak de banen hadden en het geld verdienden en daarmee hun mannen van hun 'mannelijkheid' zouden beroven. Nu namen sommige zwarte mannen deze opvattingen over. Zwarte vrouwen werden 'castrerend' genoemd, en 'dominant', en moesten maar eens een stapje terug doen ten behoeve van hun mannen.

Om het nog erger te maken zochten nogal wat zwarte mannen hun heil bij witte vrouwen. Soms, zoals Eldridge Cleaver beschreef, uit een behoefte aan wraak.[115] Witte mannen pakten onze vrouwen, nu pakken wij de hunne. Deels omdat zwarte vrouwen, in doorsnee zelfstandiger dan witte, als te dominant werden ervaren, en deels omdat racisme zo werkt dat het schoonheidsideaal, wit, blond, blauwe ogen, door de gedomineerde groepen wordt 'geïnternaliseerd'. Tegen de internalisering van dit witte schoonheidsideaal ontstond ook een tegenbeweging, die terugwilde naar de oude Afrikaanse cultuur, en onder de slogan Black Is Beautiful de eigen haardracht in ere herstelde, niet meer probeerde om kroeshaar sluik te maken of donkere huid lichter te bleken. Veel zwarte mannen gingen principieel alleen met zwarte vrouwen om, maar toch had het racisme, het systeem van slavernij, verdeeldheid gezaaid tussen zwarte vrouwen en mannen.

En ook tussen witten en zwarten speelt een seksueel wantrouwen mee. Zwarte mannen, die door witte mannen werden gestereotypeerd als 'fokstieren', als superseksueel, zijn bij een gebrek aan bereikbare andere modellen van mannelijkheid soms zelf in het stereotype gaan geloven,[116] ook dat maakt de verhouding met vrouwen er niet makkelijker op. Witte mannen, ook als ze wat ideologie betreft tegen racisme zijn koesteren vaak nog een seksueel wantrouwen tegen zwarte mannen. Stel je voor dat het waar is dat ze beter zijn in bed. Gevoelens die opkomen als zwarte mannen een relatie aanknopen met een witte vrouw. Ook op de onderlinge verhouding tussen zwarte vrouwen en witte vrouwen speelt het mee, witte vrouwen die niet vrij zijn van racisme, zwarte vrouwen die witte vrouwen wantrouwig als rivalen zien die proberen zwarte mannen af te pakken.

Wat we aan deze ingewikkelde geschiedenis kunnen zien is dat er in de verschillende verhoudingen tussen vrouwen en mannen niet zomaar sprake is van een speciale 'aard' van de ene of de andere groep, maar dat die verhoudingen worden beïnvloed door specifieke historische en materiële omstandigheden. Spelen dergelijke mechanismen hier ook? Misschien minder extreem en verhulder omdat het Nederlandse kolonialisme buiten de landsgrenzen is gehouden. Maar een aantal zaken kunnen we wel zien. Dat de slavernij in Suriname bijvoorbeeld ook haar sporen heeft achtergelaten in de onderlinge verhouding tussen zwarte vrouwen en mannen. Dat zwarte plantagehouders de beschikking hadden, ook seksueel, over zwarte slavinnen is een feit. Stereotyp denken, in seksuele termen, over zwarte vrouwen als 'exotischer', 'heter' en 'losbandiger' of van zwarte mannen als potentiële verkrachters van witte vrouwen spelen hier ook, en in het racistisch denken wordt dat als een schrikbeeld gehanteerd: zou je willen dat jouw zuster of dochter met een neger aan kwam zetten? Hoe seksisme en racisme op elkaar inspelen wordt duidelijk wanneer we ons bedenken dat de vraag bijna altijd wordt gesteld over dochters of zusters, zelden over zoons of broers. In een ideologie waarin mannen horen te overheersen over vrouwen is het veel minder erg als een witte man omgaat met een zwarte vrouw: zijn dominante positie wordt er alleen maar door bevestigd. Als er sprake is van een zwarte man met een witte vrouw worden de taboe's op twee wijzen doorbroken. Zij 'verlaagt' zich als witte, ze tast de privileges van witte mannen aan. Witte Nederlandse vrouwen die met zwarte mannen of met buitenlandse mannen trouwen merken de gevolgen: het racisme strekt zich nu ook uit naar haar, en van alle kanten wordt ze gewaarschuwd op een manier die 'gewone' bezorgdheid vanwege eventuele cultuurverschillen verre overstijgt.[117]

114. Over de zg. 'matriarchaatsdiscussie' en de gevolgen van het Moynihan-rapport zie behalve Michele Wallace, *Black Macho,* ook: Linda La Rue, *The Black Movement and Women's Liberation*, Jane W. Torrey, *Racism and Feminism. Is Women's Liberation for Whites Only?*, Pauline Terrelonge Stone, *Feminist Consciousness and Black Women*, Mae C. King, *The Politics of Sexual Stereotypes*, Jaquelyne J. Jackson, *But Where Are the Men?* Zie ook Robert Staples, *The Myth of the Black Matriarchy*.
115. *Soul on Ice*.
116. Stelt Robert Staples in 'Black Manhood in the 1970's', opgenomen in *Black Masculinity*.
117. Zie Gerda Wezenberg, *Twee kulturen op één kussen, daar slaapt de hele wereld tussen. Relaties tussen witte vrouwen en zwarte mannen.*

Julian With toonde aan, in een onderzoek dat hij heeft gehouden naar 'gemengde relaties' en de reactie van de omgeving erop dat de vijandigheid waarmee de blanke gemeenschap op een gemengd paar reageert afhankelijk is van de samenstelling van die relatie. De vijandigheid is sterker wanneer de man zwart is en de vrouw wit, dan wanneer de man wit is en de vrouw zwart.[118] Julian With verklaart dat uit het feit dat zowel de zwarte als de witte gemeenschap door mannen gedomineerd worden, en beide vrouwen gezien worden als bezit dat moet worden beschermd.[119] Is de man zwart, dan zal de witte vrouw waarschijnlijk opgenomen worden in de zwarte gemeenschap, is de man wit, dan zal de zwarte vrouw hoogstwaarschijnlijk meer in witte kringen terechtkomen.

Het blijven dus nog complexe situaties. En toch. In meerdere onderzoeken die door With geciteerd worden zijn de motieven voor witte en zwarte mensen om relaties met elkaar aan te gaan gezocht in negatieve termen. Wraak, minderwaardigheidsgevoelens, enzovoort. Maar: van de belangrijkste motieven die in niet-gemengde relaties van doorslaggevende betekenis zijn voor het aangaan ervan, schijnt in gemengde relaties hetzelfde motief dezelfde rol te spelen. Ik bedoel, zegt With, de liefde.[120]

118. Julian With, *Rassenvoorkeur bij partnerkeuze*, p. 114.
119. Idem, p. 51.
120. Idem, p. 157.

De een verwijt me dat ik een Jood ben, de ander vergeeft het me, de derde prijst me erom, maar allen denken eraan.
Ludwig Börne

Er is geen 'Joods probleem', alleen het probleem van antisemitisme. Jean-Paul Sartre

De antisemiet: De Joden zijn de ondergang van deze samenleving.
De Jood: Zeker, de Joden en de fietsers
De antisemiet: Hoezo de fietsers?
De Jood: Hoezo de Joden?
(Uit de film *Ship of Fools*)

IV Onderdrukking van Joden

1. Inleiding

Nadat we ons een deel van het IVABO-programma bezig hebben gehouden met de positie van vrouwen, onze socialisatie als vrouwen, komen we aan de onderlinge verschillen. We zetten een rij stoelen neer, als een forum. We vragen een oudere vrouw, een jonge vrouw, een lesbische vrouw, een getrouwde vrouw, een moeder, een gehandicapte vrouw, een zwarte vrouw, een Joodse vrouw om op de stoelen te gaan zitten. Soms is er geen Jodin, dan blijft de stoel leeg, om ons eraan te herinneren dat het niet toevallig is als er in een groep van bijna vijftig vrouwen geen Joodse vrouw aanwezig is. Soms blijkt later dat er wel vrouwen zijn met één Joodse ouder die niet weten of ze zich Joods moeten noemen, of vrouwen die 'eigenlijk' Joods zijn maar er thuis niet meer aan deden. Op zichzelf, begrijpen we later, is die verwarring, tel ik nu als Joods of niet, en zal ik het zeggen, ben ik representatief, durf ik ermee naar voren te komen, een deel van het thema waar we het over hebben.[1] Om beurten vertellen de vrouwen wat er goed aan is, om lesbisch te zijn, getrouwd, moeder, zwart, vervolgens wat er moeilijk aan is, en dan, wat ze willen dat de anderen over hen weten en wat ze nooit meer willen horen. Als de Jodin aan de beurt is, kan ze eerst geen woord uitbrengen. Ze beschrijft het later in haar scriptie:

1. Er is nogal wat verwarring over wie er Joods genoemd kan worden en wie niet. Volgens de Halacha, de Joodse wet, is iedereen Jood die een Joodse moeder heeft. Maar volgens de nazi's waren mensen Jood of half-Jood of kwart Jood naar gelang het aantal Joodse grootouders. Joden die er zelf van uitgingen dat ze ophielden Joods te zijn als ze niet meer religieus waren en zich uit lieten schrijven bij de Joodse gemeente werden vervolgens tijdens de oorlog weer wel als Joden gerekend: de lijsten met de uitgeschrevenen waren ook bewaard. Het socialisme binnen de Joodse arbeidersklasse is in Nederland een van de krachtigste invloeden geweest in de assimilatie. Sylvain Wijnberg, *De Joden van Amsterdam*, p. 5. Er is een levendige discussie gaande onder Joden wat Joodszijn betekent voor Joden die niet religieus zijn: een gezamenlijke geschiedenis, het feit van de vervolging ongeacht of je jezelf als Joods definieert (wat het onmogelijk maakt om er niets mee te maken te hebben), of een gezamenlijke lotsverbondenheid. Misschien bestaat het Jodendom vooral uit die discussie zelf, zei een vriend.

De docente vroeg me te vertellen wat er leuk was aan Joods zijn. Was dit een grap? Léuk aan Joods zijn? Léuk aan Joods zijn? Helemaal niets was er leuk aan Joods zijn: het enige wat mij op dat moment bezighield was dat alle vrouwen nu wisten dat ik Joods was, mijn adres op de studentenlijst konden opzoeken en dat aan anderen verraden.
De lerares vroeg om uitleg.
Ik was verbijsterd. Dat wist iedereen toch! Ze drong aan om het toch maar te zeggen en ik vertelde hoe we in de oorlog op lijsten hadden gestaan, waartoe dat geleid had, de angst die was gebleven. Nog veel meer vertelde ik: razzia's, onderduiken, geen familie meer, taboe in het gezin.
Voorzichtig keek ik om me heen toen de lerares zei dat het hier veilig was. Ik zag dat er vrouwen huilden. Ze leken het te begrijpen! Sommigen vertelden dit nooit geweten te hebben. Anderen herkenden eigen onderdrukking in mijn relaas. Dát was er met mij gebeurd. Door de opmerkingen van anderen kon ik voor het eerst van mijn leven mijn eigen geschiedenis met onderdrukking in verband brengen. Allemaal noemden zij het zo! Het antisemitisme was een vorm van onderdrukking.[2]

2. Onderdrukking van Joden

Is het nodig om naast een hoofdstuk over racisme aandacht te besteden aan de positie van Joden, aan onderdrukking van Joden? Er zijn argumenten om aan te nemen dat racisme en antisemitisme[3] in feite verschillende namen zijn voor hetzelfde verschijnsel. Mensen met racistische opvattingen hebben vaak ook antisemitische opvattingen, en omgekeerd.
Onder het fascisme van de nationaal-socialisten was het antisemitisme tot een racistische theorie geworden: Joden werden een 'ras' genoemd. Veel schrijvers over racisme trekken parallellen, Fanon, Memmi.[4] Maar er kleven ook bezwaren aan het eenvoudig bij elkaar optellen van antisemitisme en racisme onder de paraplu van het fascisme, alsof het allemaal één pot nat is en we niet meer hoeven te kijken wat de onderlinge verschillen zijn. Mijn ervaring is dat er veel misverstanden zijn als we het hebben over antisemitisme, over onderdrukking van Joden. Die misverstanden komen voort uit het feit dat het 'object' van antisemitisme een andere historie kent dan andere doelwitten van racisme, en dat een aantal uitingsvormen van

antisemitisme vaak niet herkend worden als onderdrukking. Memmi, zelf Jood en Tunesiër, beschrijft antisemitisme als een door zijn object specifieke vorm van racisme, met bijzondere kenmerken die het krijgt door het specifieke slachtoffer en door de oorspronkelijke relatie tussen slachtoffer en agressor.[5]

Veel mensen denken dat onderdrukking van Joden, de Jodenvervolging, een kwestie was van oorlog, en dus nu niet of nauwelijks meer speelt. Wie bij onderdrukking alleen denkt aan achterstelling en discriminatie moet ook constateren dat het wel meevalt. Anders dan met de andere genoemde categorieën, vrouwen, lagere klassen, mensen van kleur, migranten is er wat betreft Joden nauwelijks sprake van een maatschappelijke achtergestelde positie. Vrouwen hebben ten opzichte van mannen een lagere klassepositie, mensen van kleur en migranten vinden we in overgrote getale binnen de arbeidersklasse. Joden vinden we door alle klassen heen.[6] En terwijl het bij discriminatie en achterstelling hoort dat leden van de onderdrukte groep zelden worden aangetroffen in een leidinggevende positie ten opzichte van de dominante groep (vrouwen hebben zelden iets te zeggen over mannen, mensen uit de arbeidersklasse zelden over mensen uit de bezittende klasse, zwarten zelden over witten) geldt dit voor Joden niet.[7] Jodinnen en Joden zijn in vrijwel alle leidinggevende functies aan te treffen. Dit geeft dan weer aanleiding tot andere stereotyperingen. Waar de racist zegt dat zwarten hun ondergeschikte positie aan zichzelf hebben te danken, en de seksist beweert dat vrouwen van nature beter geschikt zijn voor een rol achter of onder mannen zegt de antisemiet iets anders. Die praat over het 'complot' van Joden waarmee ze de macht in handen houden,

2. Tony Kornman, *Sterren stralen overal,* p. 19.
3. De term antisemitisme is in feite onjuist, omdat er meer semitische volken bestaan dan de Joden. Waar we het over hebben is onderdrukking van Joden. Maar omdat het begrip antisemitisme zo is ingeburgerd, en niemand er onderdrukking van andere volken dan de Joden onder zal verstaan hoeft het op zich zelf geen misverstanden op te leveren.
4. Frantz Fanon, *Zwarte huid, blanke maskers,* Albert Memmi, *Racisme, hoezo?*
5. *Racisme, hoezo?*, p. 52
6. Over de klassepositie van bijvoorbeeld Amsterdamse Joden, zie Sylvain Wijnberg, *De Joden van Amsterdam.*
7. Zie o.a. *Joods Bevrijdingsprogramma. Vierde Ontwerp.*

en heeft het over de 'rijkdom' van de Jood, over de ruggen van de anderen verworven.
Niet uit elkaar kunnen houden in welke mate antisemitisme en racisme met elkaar overeenkomen en verschillen schept verwarring. In een gesprek tussen een zwarte vrouw en een Jodin bleek dat.[8] Zijn Joden nu slachtoffers van racisme en horen ze daarom bij 'zwart', of niet? Niet, vindt de zwarte vrouw. 'In de Nederlandse samenleving hebben Joden toch een andere machtspositie dan zwarten. Als er hier op straat een zwarte zou lopen en een Jodin, dan heeft de Jodin kans dat ze tot de overheersende groep witten wordt gerekend. Terwijl de zwarte er altijd uitspringt.' De Jodin is het er niet mee eens. Want is de relatieve onzichtbaarheid niet juist altijd tegen Joden gebruikt? Zwarten als anders, en minder, Joden daarentegen anders, onzichtbaar en daarom bedreigend, want ze kunnen overal achter zitten. Beiden hebben gelijk. Laten we eerst kijken hoe de specifieke positie van Joden is ontstaan.

3. De historische positie van Joden

Joden zijn geen ras, ook geen raciale groep. Er zijn geen gemeenschappelijke lichamelijke kenmerken zoals een donkere huid of een specifiek soort haar die alle Joden van niet-Joden onderscheiden.[9] Joden zijn een volk, met een specifieke geschiedenis, met een eigen godsdienst, ook al is niet iedereen die Jood is ook gelovig. Veel gewoontes uit de oude en rijke traditie worden aan volgende generaties doorgegeven, ook als men niet meer orthodox is, en ook als tussenliggende generaties vergaand geassimileerd waren en er 'niet meer aan deden'.

Toen mij in de groep op het IVABO gevraagd werd of ik Joods was zei ik eerst nee. Ik ben katholiek gedoopt. Mijn moeder zei dat ze Joods was, maar nu niet meer. Maar toen ik met andere Joodse vrouwen ging praten herkende ik steeds meer dingen van thuis die eigenlijk typisch Joods zijn. We aten nooit varkensvlees. Omdat dat ongezond was, werd er gezegd. Met pasen kwam opa altijd met een doos matzes. Ik begreep later pas dat niet iedereen dat eet. Vrijdagavond was nog altijd de feestelijkste avond van de week. Dan hoorde je thuis te zijn en werd er lekker gekookt, en was er meer snoep dan anders. Ik weet ook dat opa altijd zat te mopperen over de kerstboom, dat dat toch

nergens voor nodig was. Er kwam steeds meer boven, vooral veel met eten: kugel met peren, boterkoek. De uitdrukkingen thuis: gebbetjes maken, kinnesinne, ik wist niet eens dat dat Jiddische uitdrukkingen waren. En mijn moeder wist altijd haarfijn wie er Joods waren.

Vanaf de eerste eeuw in de Christelijke jaartelling leven de Joden zonder een eigen vaderland, in de Diaspora, dat wil zeggen, verstrooid. Een aantal kenmerken van de eigen cultuur hebben geholpen om als Joden voort te blijven leven, zoals het opbouwen van een hechte gemeenschap, spijswetten die al te veel vermenging met andere groepen onmogelijk maakten[10] en ook een traditionele nadruk op leren en de soepelheid van de Joodse wet die aangepast kon worden aan nieuwe omstandigheden. Lea Dasberg: 'Een heel belangrijk voorschrift van de Joodse traditie, van de Joodse religie is Wachai-bahem: je zult er bij leven. Dat wil zeggen dat je elk gebod, elk religieus gebod opzij mag zetten volgens de Joodse religie wanneer het erom gaat het leven te redden.'[11]

De Joodse gemeenschappen die naar een plek zochten om zich te vestigen waren daarbij afhankelijk van de goedgunstigheid van de plaatselijke heersende klasse.[12] Daardoor zijn ze vaak in een positie gekomen waarbij ze door die plaatselijke heersers

8. Anet Bleich in discussie met Lya Djadoenath, interview door Bleich en Rudi Boon, 'Alle witten zijn in principe racisten.'

9. Er zijn Joden van verschillende kleuren en ook van verschillende etnische afkomst. De Ashkenazische Joden, de 'Oostduitse' Joden, meestal afkomstig uit Oost-Europa, zijn vrijwel altijd wat we 'wit' noemen. Maar veel onderlinge verschillen zijn er onder de Sephardische ('Portugese') Joden, uit Syrië, Turkije, Ethiopië, Marokko, Spanje, India. Er zijn zwarte Joden, en Chinese Joden. Zie o.a. Elly Bulkin, *Hard Ground*, p. 97. Daarmee kunnen we noch alle Joden onder 'mensen van kleur' tellen, noch en masse onder 'wit'.

10. De wetten op het 'kosjer' eten maken niet alleen dat men bepaalde zaken zoals varkensvlees niet mag eten, maar ook dat melk en vleesspijzen niet gezamenlijk gegeten mogen worden, en dat er dus ook twee serviezen en twee afwasplaatsen aanwezig moeten zijn. Joden die zich aan de wetten houden kunnen dus niet eten bij mensen die een niet-kosjere keuken hebben.

11. Lea Dasberg, *Honing versus Holocaust*, p. 26.

12. De volgende, wel erg beknopte samenvatting van de historische positie van het Joodse volk is terug te vinden in 'Joods bevrijdingsprogramma', Vierde Ontwerp, in *Lechaim* 3. Zie ook D. van Arkel, 'Racism in Europe', en 'Een voorzichtige prognose' in de bundel *Veertig jaar na '45*.

gebruikt konden worden. Bijvoorbeeld waar het volgens de Christelijke kerk verboden was om in geld te handelen werden Joden gebruikt als geldschieters. Joden werden ook gebruikt als belastingpachters of hogere ambtenaren. Daarnaast waren bepaalde beroepen voor Joden uitgesloten: meestal mochten Joden geen eigen land bezitten, en werden ze van de gilden uitgesloten. Dat is de historische reden dat we in verhouding nog steeds veel Joden aantreffen in de zogenaamde vrije beroepen en in het onderwijs, het is ook een aanleiding voor een wijd verbreid vooroordeel: dat Joden altijd op geld uit zijn, dat Joden rijker zijn dan niet-Joden. Wat meestal vergeten wordt is dat het overgrote deel van de Joden net als niet-Joden van handarbeid moest leven. Wanneer een groep Joden zich ergens had gevestigd waren het vooral diegenen die als belastinginners, geldschieters, ambtenaren voor het volk zichtbaar waren. Ze werden als een tussenlaag tussen de werkelijke heersers en de onderdanen geschoven. Dat heeft het gevolg gehad dat veel van de rancune van onderdrukte groepen zich tegen de Joden richtte, als uitvoerders van de heersende groepen. De heersers op hun beurt hebben daar keer op keer handig gebruik van gemaakt, door die anti-Joodse gevoelens aan te moedigen en daarbij zelf buiten schot te blijven. De geschiedenis laat zien dat keer op keer, als er opstand dreigde, de Joden werden opgeofferd als zondebok, dat de verworven burgerrechten werden ingetrokken[13] zodat de haat en afkeer werd afgereageerd op hen, individueel of door massamoorden, deportatie en bedreiging met uitroeiing. De pogroms in Oost-Europa zijn hier voorbeelden van, en het meest recent: de concentratiekampen van de nazi's. Na die vervolgingen kwam dan weer een periode van 'wiedergutmachung', van verontschuldigingen en wat steun om opnieuw de gemeenschappen op te bouwen. Deze specifieke historische positie van Joden, als zondebok, als stootkussen tussen heersende groepen en gewone bevolking heeft meerdere consequenties. In de eerste plaats denken veel mensen in de periodes dat Joden niet zwaar vervolgd worden dat Joden geen onderdrukte groep vormen. Maar noch pogingen tot assimilatie, dat wil zeggen onzichtbaar opgenomen worden in de dominante groep, noch privileges of gunstiger stijgingskansen ten opzichte van bijvoorbeeld zwarte mensen zijn betrouwbare tekens dat Joden niet onderdrukt worden.

Ten tweede heeft de specifieke tussenpositie gemaakt dat Jo-

den door andere onderdrukte groepen niet als onderdrukt werden gezien. Voor zwarte mensen bijvoorbeeld horen Joden bij de blanken, hebben ze de voorrechten van blanken als het gaat om opleidingsmogelijkheden, werk, je zonder dagelijkse discriminatie door het leven begeven. Historisch gezien hebben Joden, vanuit zwarten gezien, bovendien vaak de positie van onderdrukker gehad.[14] In Suriname was een groep plantagehouders Joods, net als op de Antillen. In de Verenigde Staten, waar Joden als grote groepen later arriveerden dan Afro-Amerikanen zijn Joden sneller geassimileerd.

Barbara Smith schrijft hierover: 'Het onderlinge verschil is dat de meerderheid van de Joden die naar de Verenigde Staten emigreerden om aan de onderdrukking in Europa te ontkomen hier een samenleving aantroffen die weliswaar niet vrij was van antisemitisme, maar waarin het voor de meesten van hen wel mogelijk was om adem te halen. Voor zwarte mensen aan de andere kant, die hier met geweld naar toe zijn gehaald als slaven, bood dit land geen ontsnapping. Integendeel.'[15]

Er zijn twee overlevingsstrategieën die door het Joodse volk in de Diaspora steeds opnieuw zijn uitgeprobeerd. Overlevingsstrategieën die een zekere kans boden om aan vervolging te ontkomen, maar die zoals alle overlevingsstrategieën, als ze tot starre gewoonten worden, ook nadelen hebben. De ene is het zich terugtrekken in de eigen gemeenschap en veiligheid en geborgenheid alleen nog bij andere Joden zoeken. Begrijpelijk, als de geschiedenis heeft geleerd hoe vaak Joden werden verraden. De andere strategie is die van de assimilatie, opgaan in de cultuur van de dominante groep, en alle gewoontes die wijzen op Joods zijn afleggen. Daar zijn vele uitingsvormen van. De eigen religie opgeven en de dominante religie aannemen, je laten dopen. De Joodse achternaam laten veranderen

13. Een dergelijke positie, als zondebok, of als stootkussen tussen de heersende klasse en het volk hadden ook de peranakan Chinezen in Indonesië. Zie o.a. Ien Siang Oei, *Tussen drie kulturen,* en Jarti Notohadinegoro, *Chinezen in Indonesië.*

14. Zie D. van Arkel, die antisemitisme onder Amerikaanse zwarten verklaart uit het feit dat Joden vaak huisbazen of winkeleigenaars waren in zwarte gettowijken: 'Een voorzichtige prognose', in: *Veertig jaar na* '45, p. 28. Zie ook: Nat Hentoff, *Black Antisemitism and Jewish Racism,* en Robert Weisbord en Arthur Stein, *Bittersweet Encounter: the Afro-American and the American Jews.*

15. Barbara Smith, *Between a Rock and a Hard Place*, p. 72.

in een niet-Joodse.[16] Alle uiterlijkheden die geassocieerd worden met Joods zijn, donker krulhaar, grote neuzen, laten veranderen.[17] Gewoontes die geassocieerd worden met Joods zijn, Jiddisch praten, druk praten, met de handen praten afleren. Beide strategieën leiden behalve tot een bepaalde mate van veiligheid ook tot een bepaalde mate van isolement. Bij de eerste soms door de afwezigheid van niet-Joodse vrienden, tijdens vervolgingen van cruciaal belang. Bij de tweede oplossing, de assimilatie, doordat een onzichtbaar houden van een Joodse identiteit de eigen organisatie onmogelijk maakt. Het is dan ook opvallende hoeveel Joden voorop hebben gelopen in de bevrijdingsbewegingen voor anderen, in het socialisme en de arbeidersbeweging, in de vrouwenbeweging, in de bewegingen voor zwarte burgerrechten, in de hoop dat een betere wereld voor iedereen ook veiligheid voor de eigen groep zou bieden.[18] Ellen Santen: 'Bij de gedachte "wij Joden" voel ik me ongemakkelijk. Ik leerde vroeger thuis dat de klassenstrijd en je politieke opvattingen belangrijker zijn dan het Joods zijn. Alle mensen zijn gelijk en daar streven we naar in de socialistische maatschappij. Dan zal er geen antisemitisme meer zijn, want dan hoeven mensen niet tegenover elkaar uitgespeeld te worden.'[19]

4. Jodendom en socialisatie

Bestaat er zoiets als een Joodse socialisatie? Lea Dasberg wijst erop dat de opvoeding *tot* Joden iets anders is dan de opvoeding *van* Joden.[20] Het overdragen van een eeuwenoude traditie, het overdragen van een Joodse identiteit is niet hetzelfde als de gevolgen voor de naoorlogse generaties Joden van de vervolging. 'We zijn de laatste tijd nogal erg bezig om onze identiteit geheel en al af te leiden uit dat antisemitisme. En ik denk dat dat een gevaarlijker ontwikkeling is in onze geschiedenis dan alle vervolgingen bij elkaar.[21] Wij zijn natuurlijk helemaal geen "children of the holocaust". Wij zijn "children of a very long history", kinderen van een zeer oude geschiedenis, een zeer oude traditie, van een oeroude cultuur, die onvernietigbaar is gebleken door alle vervolgingen heen. Het gaat dus buitengewoon tegen deze Joodse cultuur in om onze identiteit af te leiden van de dood.'[22]
Rochelle Allebes beschrijft wat er gebeurt als Joodse ouders

die de oorlog hebben overleefd hun kinderen willen sparen. 'Het gaat om mensen die na de oorlog geen enkele positieve inhoud konden geven aan hun Jodendom, die hun identiteit het liefst verborgen hielden voor de buitenwereld. Ook dan is uiteraard je verhouding tot anderen, en tot jezelf, bepaald door het gegeven van die Joodse identiteit. Joodzijn betekende levensgevaar én het verlangen naar alles wat er niet meer was en nooit meer zou komen. Joodzijn betekende ook overleefd hebben, vaak als enige van een hele familie, en je daar schuldig over voelen en verward.'[23] En: 'Door het Jodendom onzichtbaar te maken voor de kinderen blijft uiteindelijk alleen de oorlog over en krijgen de kinderen het gevoel dat die inherent is aan Jodendom. En dat is niet iets om bij te willen horen.'[24] Dasberg geeft voorbeelden hoe de Joodse socialisatie eruit ziet als we die niet afleiden uit het antisemitisme. De uitzonderlijke kindgerichtheid, bijvoorbeeld, van de Joodse religie en daarmee de nadruk op de opvoeding van kinderen.[25] Niet het kind dat leert terwijl de leraar onderwijst, maar het samen leren. Daarom wordt het stellen van een goede vraag door een leerling veel hoger gehonoreerd dan het geven van een juist antwoord.[26] Ook bij Joden 'die er thuis niet meer aan deden' is dat nog terug te vinden. 'Vraag maar kind, daar word je wijzer van' is een andere houding dan 'kinderen die vragen worden overgeslagen', en 'kinderen moeten gezien worden, niet gehoord'.[27] Jood zijn is vreugde en trots, schrijft Lea Dasberg.[28] Maar door

16. Zie voor een fascinerende studie naar Joodse achternamen en de veranderingen ervan door de geschiedenis heen Kaganoff, *A Dictionary of Jewish Names and Their History*. Veel Joodse immigranten hebben bij hun aankomst in de Verenigde Staten hun Joodse namen veramerikaanst. Zo werd Cohen vaak Coleman en Rubinstein Rubin (hoofdstuk 8).
17. Zie Cherie Brown en Diane Balser, *Joodse vrouwen*.
18. Zie het Joods Bevrijdingsprogramma, *Lechaim* 3. Ook: Mark A. Chesler, *Creating and Maintaining Interracial Coalitions*, p. 227.
19. Ellen Santen, *Ontdekkingsreis*, p. 18.
20. Lea Dasberg, *Honing versus Holocaust, De relatie tussen Joodse religie, pedagogische filosofie en identiteit.*
21. Idem. p. 25.
22. Idem, p. 26.
23. Rochelle Allebes, *Joodse identiteit in Nederland na* 1945, p. 19.
24. Idem, p. 46.
25. In *Honing versus Holocaust*, p. 30.
26. Idem, p. 32.
27. Zie Tony Kornman, *Sterren stralen overal*, p. 5.
28. In *Honing versus Holocaust*, p. 34.

de onderdrukking van Joden wordt Jood zijn ook ervaren als gevaarlijk, levensgevaarlijk, zoals Eddo Rosenthal stelt.[29] 'De pijn over het leed dat de ouders is aangedaan, is zo groot dat de meeste kinderen er nog altijd moeite mee hebben om over die periode in details vragen te stellen aan hun vader of moeder. De meesten van ons zijn tot vandaag niet in staat om een familiestamboom samen te stellen omdat we de namen niet kennen van vermoorde grootouders, ooms, tantes, eerdere broertjes en zusjes. Velen van ons weten niet eens hoeveel broers en zusters onze ouders hadden voor de oorlog, of ze ouder of jonger waren dan onze eigen ouders, wat ze in hun dagelijks leven deden, waar ze hebben gewoond en in welk jaar ze werden vermoord.'

'We hebben stuk voor stuk bepaalde boodschappen meegekregen van onze ouders', schrijft Ellen Santen. 'Het lijkt wel of je een "geheim" met ze hebt waar je niet teveel over moet praten en dat niet voor de buitenwereld bestemd is. En je mag vooral je vuile was niet buiten hangen. Omdat je het "geheim" niet mocht doorbreken gaf dat een gespannen verhouding met je ouders.'[30] Dat kon meerdere gevolgen hebben: bij de één thuis werd bij het minste of geringste de oorlog erbij gehaald en bij de ander werd er met geen woord over gerept. Je kon er nogal zwaar op de hand van worden. Ruziemaken werd afgewezen, en zeker met je ouders.[31] Ook anderen wijzen op deze druk om 'een goed kind' te zijn, je ouders niet teleur te stellen, ze vooral niet nog meer verdriet te doen.[32] Familiebijeenkomsten kunnen er beladen door worden, en de druk die je voelt om je ouders opnieuw een familie te geven. Er is niet één manier waarop de naoorlogse generatie omgaat met de verwerking van de vervolging, en de angst voor een nieuwe.[33] De een werkt en werkt maar door om nergens aan te hoeven denken. Voor anderen gaat er geen dag voorbij dat je er niet aan denkt. De één kan moeite hebben om zich aan mensen te binden, het kan altijd zo afgelopen zijn, de ander heeft de neiging om gezin, kinderen en kleinkinderen heel belangrijk te vinden. Soms legt dat nogal een druk op de volgende generatie.[34]

Ik begrijp wel dat mijn ouders vreselijk graag willen dat ik met een aardige Joodse jongen trouw en een stel leuke kindertjes krijg. Voor hen vult dat een soort leegte op van de familie die is weggehaald. Eens zei mijn vader: als onze naam uitsterft

krijgt Hitler toch nog zijn zin. Ik gun het mijn ouders volstrekt maar ik weet helemaal niet of ik wel aan trouwen en kinderen toe ben en of het speciaal een Joodse man moet zijn. Een vriendin van mij is lesbisch. Ze heeft het thuis niet durven vertellen. Haar vriendinnen vinden het raar en een beetje laf dat ze er niet voor uit wil komen. Maar ik begrijp wel wat het voor Joodse ouders betekent.

De verhouding binnen de eigen groep is door de ervaringen van een extreme vorm van onderdrukking gekleurd, maar ook de relaties met anderen. Wie kun je werkelijk vertrouwen als het erop aankomt?
Niet opvallen. Er is een Joodse term: 'risjes maken', aanleiding geven tot antisemitisme.[35] 'Toen ik na mijn eerste actie, drie dagen Maagdenhuisbezetting, thuis kwam, was mijn vader ontstemd en verontwaardigd. Niet over de actie zelf, wat ik verwacht had, maar over mijn deelname; "Joden moeten dat soort dingen niet doen, Joden moeten zich niet zo op de voorgrond plaatsen, daar komen maar moeilijkheden van",' schrijft Marjan Sax.[36] En meer ervaringen:

Ik vond mijn moeder altijd vreselijk conservatief. Altijd kritiek als ik een beetje afwijkend gekleed was, altijd kritiek op anderen die een beetje expliciete politieke opvattingen hadden of op een andere manier opvielen. Toen zei ze een keer, toen we naar Sonja zaten te kijken en die iets deed waar ze het helemaal niet mee eens was, als Joodse vrouw zou ze het toch beter moeten weten. Toen begreep ik dat haar eeuwige angst was dat Joden op een ongunstige manier zouden opvallen en dat dat gevolgen kon hebben voor alle andere Joden ook. Vooral geen aanleiding geven tot antisemitisme.

29. Eddo Rosenthal, *Jullie naam was het enige wat we nog hadden*, p. 44.
30. Ellen Santen, *Ontdekkingsreis*, p. 20
31. Idem, p. 20. Zie ook: Paul Damen, *Ik ben niet joods, g.dverdomme!*
32. Zoals Abram de Swaan, in *De na-oorlogse Joodse generatie en de verwerking van het oorlogsverleden*, p. 13.
33. Zie voor de verscheidenheid in de wijze waarop met het oorlogsverleden van de ouders wordt omgegaan de interviews in Helene Weijel, *In twee werelden*, en ook Helen Epstein, *Children of the Holocaust.*
34. Voorbeelden daarvan in Helene Weijel, *In twee werelden. Gesprekken met kinderen van joodse overlevenden.*
35. Zie H. Beem, *Jerŏsche, Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse taalgebied*, p. 201
36. In *Aardige Joodse meisjes.*

Ik heb me lang geschaamd voor mijn ouders en daar schaam ik me nu weer over. Ik begreep dat toen nog niet zo, nu wel, dat dat vooral was als ze zo 'Joods' deden. Ik bedoel: als mijn vader een boel geld los op zak had of als mijn moeder al haar gouden sieraden aanhad. Ik zag de mensen al kijken, dacht ik. Rijke Joden. Ik heb later pas begrepen dat dat geld en die sieraden voor hen iets anders betekenden. Die had je altijd bij je en kon je meenemen als het erop aankwam. In de oorlog hebben mensen zich daarmee kunnen redden.

Ik heb thuis geleerd dat ik vooral niet druk mocht praten. En vooral met je handen praten was verkeerd. Die angst om voor Joods te worden gezien heb ik op een of andere manier overgenomen. Ik zeg het vrijwel tegen niemand. Ik bedenk opeens dat als er vrienden van mijn ouders bij ons komen musiceren, ook allemaal Joden, dat dan de gordijnen dichtgaan, en dat ze nooit tegelijkertijd vertrekken.

5. Geïnternaliseerde onderdrukking en antisemitisme

Als we kijken naar wat geïnternaliseerde onderdrukking is voor Joden dan is het vooral: te proberen niet te zijn als het Joodse stereotype.
'We hebben geprobeerd onszelf te assimileren, erbij te passen en geaccepteerd te worden. Sommigen van ons hebben hun haar ontkruld en gebleekt of onze neus "recht" laten maken. Sommigen van ons hebben de handen gevouwen en hun stem zachter laten klinken. We hebben ons erop voor laten staan dat we niet waren zoals "die opdringerige vrouwen" (...) Velen van ons hebben een harde strijd geleverd met het schijnbare conflict tussen het komen uit een traditie van sterke vrouwen-moeders en tóch willen passen in culturen met andere normen van "vrouwelijkheid". Anderen van ons hebben een krachtige generatie van vrouwen (die actief waren binnen Joodse vrouwenorganisaties, of pioniersters in Zionistische organisaties of organisaties van werkende vrouwen en politieke activistes) nagenoeg aan de kant geschoven. We hebben een hoop van de onderwaardering over krachtige vrouwen verinnerlijkt', schrijven Cherie Brown en Diane Balser.[37]
'Zelfhaat en angst wat de niet-Joden zullen zeggen liggen dicht bij elkaar', zegt Sylvain Wijnberg in zijn onderzoek naar de

veranderende houding tegenover het Jodendom bij Amsterdamse Joden.[38] Juist de eigenschappen die Joden worden toegeschreven door niet-Joden neemt men elkaar het meest kwalijk: opschepperigheid, praalzucht, met de handen praten, 'Joods' praten, op de voorgrond treden, al te handig zaken doen.[39]

'Als je maar uitmuntend was, dan deed het er niet toe dat je een Jood was', schrijft Adrienne Rich.[40]

De angst voor vernietiging is niet verdwenen met het beëindigen van de oorlog, en opmerkingen als 'er is nu toch niets aan de hand' nemen die angst niet weg. Ruda Kowadlo: 'Joden hebben een patroon van terugtrekking, niet opvallen, niet lastig zijn, omdat het gevaarlijk kan zijn om je te laten zien en te laten horen. Joden hebben geleerd te presteren, uit te blinken in kunst en wetenschap, om zodoende meer kans op overleving te hebben. We hebben een manier ontwikkeld om te kunnen blijven functioneren bovenop de angst om vernietigd te worden. Wanneer we niet meer goed functioneren komt die angst vrij.'[41] Het gevoel niet te mogen zijn wie je bent, niet te mogen laten zien wie je bent is het gevolg van Joodse onderdrukking, óók in tijden dat er niet sprake is van directe vervolging. Eigenlijk: nog steeds ondergedoken zijn. Maar er is ook nog steeds sprake van antisemitisme, al heeft dat zelden de klassieke vorm zoals de nazi's die propageerden.

Henryk Broder noemt het antisemitisme een emotionele zelfbedieningswinkel: iedereen die wil kan er iets van zijn of haar gading vinden. 'Linkse antisemieten die hun Marx hebben gelezen hebben een hekel aan Joden omdat ze kapitalisten, uitbuiters en ondernemers zijn. Rechtse antisemieten haten Joden omdat ze revolutionairen en socialisten zijn. Gelovige antisemieten houden niet van Joden omdat veel Joden ketters en overtuigde atheïsten zijn. Vrijdenkers nemen het Joden kwalijk dat ze altijd nog aan het oude geloof vasthouden. Feministes weten alles te melden over de beruchte vrouwvijandigheid van het Jodendom. Dierenbeschermers en vegetariërs winden zich

37. In 'Joodse vrouwen', opgenomen in Vrouwen en welzijnswerk, *Wat bindt ons en wat scheidt ons.*
38. *De Joden van Amsterdam,* p. 93.
39. Idem.
40. In 'Gespleten vanaf de wortel', opgenomen in *Bloed, brood en poëzie,* p. 263.
41. In 'Misschien gaat het wel nooit over', in *Lechaim* 4, p. 33.

op over het koshere slachten van dieren. Internationalisten nemen het Joden kwalijk dat ze een eigen staat hebben gevestigd, en nationalisten betreuren het dat nog niet alle Joden daar in gesloten rijen heengetrokken zijn. Zo zoekt iedereen iets uit wat hem uitkomt om zijn hartstocht te bevredigen. Maakt niet uit waar het over gaat: Joden krijgen de schuld.'[42]

Opvallend zijn de gevoelens van jaloezie die bij niet-Joden voorkomen. Niemand wil lijden, maar er is wel een afgunst naar de vermeende grote aandacht die diegenen krijgen die geleden hebben. Dat Joden 'bijzonder' zijn geeft niet-Joden vaak een gevoel van kleurloosheid,[43] geen recht hebben op aandacht, niet werkelijk iets hebben meegemaakt, wat Joden kan worden kwalijk genomen. 'Ze denken dat ze zo bijzonder zijn'.

Verkapt antisemitisme in het afgeven op 'rijke Joden', ook dat kun je nog tegenkomen, ook in progressieve kring. 'Ik heb niets tegen Joden, maar als ik dan zo'n stel zie met al die diamanten aan in een duur restaurant, dan word ik wel misselijk'. Ook links is in het geheel niet immuun gebleken voor antisemitisme, zoals vele linkse Joden en Jodinnen hebben moeten ervaren.[44] Soms uit zich dat door een volstrekt verzwijgen en onbespreekbaar houden van het feit dat sommigen in de groep Joods zijn en dus een reden hebben om emotioneel te zijn bij anti-Joodse aanslagen. Linkse Joden die opkwamen voor de rechten van Joden in Rusland kregen daarbij vaak geen steun omdat dat 'rechts in de kaart zou spelen'.[45] En vooral kunnen we antisemitisme terugvinden in de selectieve verontwaardiging ten opzichte van Israel.[46] De lijn tussen terechte kritiek op de daden van een regering, en het afwijzen van het bestaansrecht van een staat waar Joden zich veilig weten is dun. Kritiek op zich is geen antisemitisme. Bedenkelijker wordt het al wanneer Nederlandse Joden te horen krijgen, 'jullie' hebben daar wel huisgehouden, zeg.[47] Bedenkelijk is het zeker wanneer aan Israel eisen worden gesteld die aan omringende landen niet worden gesteld, zoals ettelijke keren is gebeurd. Daar schuilt iets achter, een eigen schuldgevoel, zeker bij niet-Joden die achteraf gezien het gevoel hebben dat ze in de oorlog veel te weinig hebben gedaan.

Henryk Broder beschreef dat mechanisme voor Duitsland, waar het trauma van de medeplichtigheid een grotere lading heeft dan hier.[48] Een Duitse filmer die een vergelijking trekt tussen het lot van Palestijnse kinderen nu, en het lot van Joodse

kinderen in de oorlog. Met deze vergelijking, alsof dat allemaal hetzelfde is, worden de Israelische Joden, eigenlijk alle Joden, in de rol van de nazi's geschoven, en de Duitser die dat signaleert in de rol van redder in plaats van die van de vervolger. De behoefte om Joden als net zulke vervolgers aan te wijzen is geworteld in schuldgevoel, in de behoefte om zichzelf vrij te pleiten. Als zij even erg blijken te zijn dan moeten ze nu ophouden met zeuren over wat hen is aangedaan, luidt de redenering in het kort.
Broder: 'Het hele gewone antisemitisme bestaat er niet uit dat Joden opgejaagd, afgeranseld en afgemaakt worden. De banale alledaagse versie bestaat eruit dat Joden meer op moeten brengen en zich minder kunnen permitteren dan anderen. Dat wil zeggen: als slachtoffers horen ze geduldiger, weerlozer en meer bereid te zijn om te lijden, terwijl ze omgekeerd, als daders aan een veel strengere beoordeling worden onderworpen. Wat Joden aangedaan wordt telt maar half, het zijn tenslotte slachtoffers van nature, wat ze zelf anderen aandoen telt dubbel— niets maakt meer agressie wakker dan een 'geboren' slachtoffer dat zich niet in zijn rol wil voegen.'[49]
Behalve het streven naar een thuisland waar men voor vervolging veilig zou zijn, het Zionisme,[50] is er niet sprake geweest

42. In *Der ewige Antisemit,* p. 34.
43. Zie ook Gail Pheterson, *Bondgenootschappen tussen vrouwen,* p. 415§
44. Selma Leydesdorff, 'Beelden en symbolen', in: *Israël: een blanco cheque?,* en in *Antisemitisme tussen twijfel en angst. Aantekeningen van een geassimileerde Jodin.* Meerdere voorbeelden worden genoemd in de bundel *Israël: een blanco cheque?,* zoals in de artikelen van Ornstein, 'Brief aan Dov' of Eva van Sonderen, 'Linkse Joden in Nederland: tussen solidariteit en kritiek'. Zie ook: Steven Lubet en Jeffrey (Shaye) Mallow, *That's Funny, You Don't Look Anti-Semitic.*
45. Selma Leydesdorff, *Antisemitisme tussen twijfel en angst.*
46. Idem. Zie ook: D. van Arkel e.a., *Veertig jaar na '45. Visies op het hedendaagse antisemitisme* en *Israël: een blanco cheque?*
47. 'Als een dergelijke vorm van collectief in staat van beschuldiging stellen op Surinamers zou worden toegepast, zou ieder weldenkend mens weten: dat is racisme', stelt Eva van Sonderen in 'Linkse Joden in Nederland: tussen solidariteit en kritiek', p. 39.
48. In: *Het denkt binnenin Duitsers.*
49. Broder, *Der ewige Antisemit*, p. 148.
50. Op het feit dat er niet één Zionisme is, wijst Anet Bleich in 'Het zionisme kan men niet vereenzelvigen met één bepaalde politieke positie.' Zie verder ook de discussie of anti-zionisme gelijkstaat aan antisemitisme: Hans Buis e.a., *Ik heb ze onder mijn beste vrienden.*

van een aantoonbare Joodse bevrijdingsbeweging, met parallellen met arbeidersbeweging, zwarte beweging, vrouwenbeweging. Een aantal redenen zijn daar al voor aangegeven, de pogingen om te assimileren, de onderlinge verdeeldheid, de specifieke tussenpositie waardoor Joden door andere onderdrukte groepen werden opgeteld bij de machthebbers. Wat is Joodse bevrijding? Zichtbaar mogen zijn, een eigen identiteit mogen hebben en die kunnen laten zien, ook al is een Joodse identiteit niet voor iedereen hetzelfde. De laatste tijd ontstaan er veel groepen waarin onderlinge steun wordt geboden, juist aan geassimileerde Joden, of, zoals Rochelle Allebes dat noemt, 'betrokken en betrekkelijke' Joden,[51] om dwars door de geïnternaliseerde onderdrukking heen terug te vinden wat waardevol is aan een Joodse identiteit. Joodse Welzijnsinstellingen blijken als zo'n plek te fungeren, in Bergen is een conferentie opgezet, er zijn counselsteungroepen, plekken binnen het onderwijs als op het IVABO, bondgenotenprojecten.[52]

6. Relaties binnen en buiten het Jodendom

Zoals dat ook het geval is bij klasse-achtergronden en etnische verschillen valt er nog veel uit te zoeken binnen de Joodse groep, tussen Joden onderling, maar ook in de relaties erbuiten. Binnen de groep, het overbruggen van de onderlinge verdeeldheid tussen orthodoxe en geassimileerde Joden. Daarnaast is er de relatie tussen Joodse mannen en vrouwen, met nogal wat haken en ogen.[53] Binnen het Jodendom was er, zoals in de meeste godsdiensten en tradities, een uitgesproken mannen- en vrouwenrol. Door het opbreken van de oude traditionele Oosteuropese Joodse gemeenschappen ging die onderlinge verhouding wankelen. Binnen de traditie hadden vrouwen een grote en erkende rol in het instandhouden van het gezin. In veel gezinnen werd vader zoveel mogelijk van de dagelijkse zorg om het bestaan vrijgesteld om te 'lernen'. [54] Na de emigratie naar de Verenigde Staten was de overgang voor vrouwen makkelijker dan voor vele mannen. Of je nu in de 'shtetl', de oude stadjes, haring verkocht, of op een Amerikaanse markt, dat was geen grote overgang. Voor de mannen, die met hun minder praktische instelling minder konden beginnen was de nieuwe situatie een grote teruggang in status. De man die 'lernte' hoorde in de nieuwe situatie niet meer vanzelfsprekend

tot de elite. Batya Weinbaum schrijft dat de psychologische ondermijning van Joodse vaders een motief geweest kan zijn bij het opbouwen van de eerste Joodse vakbonden, waarbij vrouwen al gauw werden uitgesloten.[55] De druk op Joodse vrouwen om minder 'dominant' te zijn, minder sterk, is nog steeds een punt in de relaties tussen Joodse vrouwen en mannen.[56] Ook de neiging tot assimilatie, veilig verdwijnen in een niet-Joodse achtergrond, heeft soms gemaakt dat Joodse mannen en vrouwen elkaar als partners vermeden.[57]

Joodse vrouwen, al vanaf het begin van de vrouwenbeweging waren velen van hen actief in het feminisme, bekijken hun eigen relatie tot Jodendom, en tot Joodse mannen, opnieuw. Toch is het maar sinds kort dat er ook binnen de vrouwenbeweging aandacht is voor de betekenis van een Joodse identiteit en voor antisemitisme, al is het maar in de vorm van verzwijgen, het niet belangrijk vinden van het feit dat vele vrouwen Joods zijn.[58] 'Is feminisme kosjer?', vraagt een Joodse feministe zich

51. In *Joodse identiteit in Nederland na* 1945, p. 43.
52. Over Joodse welzijnsinstellingen als ontmoetingsplaats: Allebes, p. 39. Over de conferentie in Bergen: 'De Joodse naoorlogse generatie in Nederland'. Over bondgenotenprojecten: Gail Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen.*
39. Over de conferentie in Bergen: ICODO 'De Joodse naoorlogse generatie in Nederland'. Over bondgenoten projecten: Gail Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen.*
53. Zie bijv. Tineke Sjenitzer, 'Joodse mannen en vrouwen', en het interview met Jaap Sanders in Van Soest en Meulenbelt, *Mannen, wat is er met jullie gebeurd?*
54. 'Lernen' is volgens Beem de studie der wet (p. 138). Sommige mannen werden geheel vrijgesteld van maatschappelijke plichten om te kunnen leren.
55. Batya Weinbaum, *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism,* p. 47. Zie ook: Hannah Davis, *Naar een nieuwe begrip van Joodse mannen,* Cherie Brown, *Jewish Women,* Audrey Gellis, *The View from the Back of the Shul.*
56. Zie Hannah Davis, *Naar een nieuw begrip van Joodse mannen.*
57. Jaap Sanders wijst erop in het interview met hem dat ook het niet-Joodse schoonheidsideaal, het Playboytype, maakte dat veel Joodse mannen niet-Joodse vrouwen als aantrekkelijker en spannender zijn gaan zien (Van Soest en Meulenbelt, *Mannen, wat is er met jullie gebeurd?,* p. 87).
58. Zie bijvoorbeeld Marja Vuijsje, 'Het "vergeten" antisemitisme', die erop wees dat in het *Verschillennummer* van *Katijf* de Jodinnen als onderdrukte groep waren vergeten. Voor antisemitisme in de vrouwenbeweging verder: Irena Klepfisz, *Anti-semitism in the Lesbian/Feminist Movement,* Letty Cottin Pogrebin, *Anti-semitism in the Women's Movement,* en Selma Miriam, *Anti-semitism in the Lesbian community: a Collage of Mostly Bad*

af.[59] Het blijkt niet eenvoudig om de praktijk van het orthodoxe Jodendom, waarin mannen elke ochtend bidden: 'Geloofd zijt Gij, Heer der wereld, die mij niet gemaakt heeft tot vrouw'[60] te combineren met de normen en waarden van de vrouwenbeweging. Juist de druk om te behouden wat bijna werd vernietigd maakt dat pogingen om binnen de eigen gemeenschappen toch als vrouw een andere positie te krijgen gepaard gaan met loyaliteitsconflicten.

De druk, bijvoorbeeld, op het stichten van nieuwe gezinnen maakt het voor Joodse homo's en lesbiënnes moeilijker om homoseksueel te zijn zonder het gevoel te hebben het Jodendom te verloochenen en de familie in de steek te laten.[61] Behalve dat zijn veel ouders bang als hun kinderen afwijken en zich opnieuw blootstellen aan vervolging, wat begrijpelijk is gezien de geschiedenis van Jodenvervolgingen.

Ook tussen zwarte vrouwen en Joodse vrouwen is er het een en ander uit te zoeken. Joods zijn is geen garantie voor de afwezigheid van racisme, en zwart zijn geen garantie voor de afwezigheid van antisemitisme, ook al is er ook een grote mogelijkheid tot onderlinge herkenning en solidariteit. Veel zwarte vrouwen voelen zich niet verbonden met de geschiedenis van de Jodenvervolgingen en zien dat als een kwestie van witten onderling. Een Surinaamse vrouw zei eens na een middag die besteed was aan Jodendom en Joodse onderdrukking: 'Weer een middagje vaderlandse geschiedenis gehad.' Conflicten tussen Joodse vrouwen en zwarte vrouwen binnen de redactie van een feministisch tijdschrift hebben de Engelse beweging verscheurd,[62] maar daarnaast zijn er ook de eerste open discussies tussen zwarte vrouwen en Joodse vrouwen, om wederzijdse vooroordelen weg te nemen en te zoeken naar punten van overeenkomst.[63] 'Aan de ene kant', zegt de zwarte feministe Barbara Smith, 'is het voor mij, als ik met Joodse vrouwen spreek, onmogelijk om te vergeten dat ik met *witte* vrouwen spreek.'[64] Maar ook zegt ze: 'We moeten begrijpen dat we tegen antisemitisme kunnen zijn, en tegelijk tegen racisme, inclusief het racisme van witte Joodse mensen.'[65]

News by One Jewish Dyke. Roszika Parker, *Being Jewish. Anti-semitism and Jewish Women.*

Er zijn ook verschillende publikaties die vanuit het feminisme kijken naar de positie van vrouwen binnen het Jodendom, of vanuit het Jodendom naar het feminisme, of in ieder geval, naar de positie van vrouwen. Een recente Nederlandse bundel: Rachel van Emden, *... Die mij niet gemaakt heeft tot man, Joodse vrouwen tussen traditie en emancipatie.* Voor de relatie tussen feminisme en Judaisme, zie Susannah Heschel, *On Being a Jewish Feminist. A Reader.* Voor niet-religieuze Joodse feministische vrouwen: Melanie Kaye-Kantrowitz en Irena Klepfisz, *The Tribe of Dinah. A Jewish Women's Anthology.* Voor lesbische feministische Joodse vrouwen: Evelyn Thornton Beck, *Nice Jewish Girls.*

En dan zijn er nog: Elizabeth Koltun, *The Jewish Woman. New Perspectives* en Susan Weidmann Schneider, *Jewish and Female.*

59. Paula Hymen, *Is It Kosher to Be a Feminist?*

60. Zie Rachel van Emden, *... Die mij niet gemaakt heeft tot man. Joodse vrouwen tussen traditie en emancipatie.*

61. Vandaar bijvoorbeeld de oprichting van de steungroep Shalhomo voor Joodse homoseksuele vrouwen en mannen.

62. Het blad was *Spare Rib.* De inzet van de conflicten was een artikel van zwarte vrouwen waarin Zionisme gelijk werd gesteld aan racisme. Veel zwarte mensen hebben de neiging zich te identificeren met het Palestijnse volk. Veelal worden daarbij Palestijnen als 'zwart' gezien, Israëli's als 'wit'. Maar wie Zionisme als gelijk aan racisme betitelt ontkent dat Joden, net als elk ander volk het recht hebben op een eigen, veilige staat. Dat houdt aan de andere kant weer niet in dat elke kritiek op de politiek van de staat Israël te zien valt als antisemitisme. Zie voor de ingewikkeldheid van de kwestie o.a. Barbara Smith, *Between a Rock and Hard Place,* en Elly Bulkin, *Hard Ground: Jewish Identity, Racism and Anti-Semitism.*

63. Onder andere in Bulkin, Pratt en Smith, *Yours in Struggle.*

64. In: *Between a Rock and a Hard Place,* p. 69.

65. Idem. p. 81.

Vrouwen zijn onderworpen aan een georganiseerde tirannie van mannen, zoals arbeiders zijn onderworpen aan een georganiseerde tirannie van profiteurs. Alletwee de onderdrukte groepen moeten beseffen dat zij zelf hun emancipatie zullen moeten bevechten. Vrouwen zullen bondgenoten vinden tussen de betere mannen, zoals arbeiders bondgenoten vinden tussen de filosofen, kunstenaars en dichters. Maar de een heeft niets te hopen van mannen als groep en de laatste niets van de burgerlijke klasse. Eleanor Marx

Tussen de vrouwen die vinden dat we niet mogen onderhandelen met onze vijand, en de mannen die geen enkele verantwoordelijkheid voor verandering willen nemen en doen alsof dat uit respect is voor de zelfstandigheid van de vrouwenbeweging aan de ene kant, en de mannen die staan te trappelen om de teugels over te nemen aan de andere kant, moet het toch mogelijk zijn om de mannen die vinden dat ze onze bondgenoten zijn, te zeggen wat we willen. Jan Bradshaw

Pratend met een groep mannen komen we altijd op de vrouwenbeweging. Er wordt gelachen, gegrinnikt, kwaad gemopperd, en dan volgen de afwijzingen. Er is een soort afspraak dat mannen zich in een bedreigde positie bevinden en de rijen moeten sluiten tegenover de aanvallen van die misleide vrouwen. Altijd is er wel iemand die mij terecht wil wijzen over mijn opvatting, namelijk dat ik honderd procent vóór vrouwenbevrijding ben. Daarvan raken ze geheel van slag. Ze staren me aan of mijn wenkbrauwen vol met luizen zitten. Ze denken: wat voor een man is dat? Ik ben een zwarte man die begrijpt dat vrouwen niet mijn vijand zijn. Morris Conerly

V Mannen

1. Inleiding

Veel mensen hebben weerstanden om zichzelf te zien als lid van een onderdrukte groep, en de weerstanden om onder ogen te zien dat men daarnaast ook nog kan horen bij een dominante groep zijn als het even kan nog groter. Toch, in de laatste jaren is er veel geëxperimenteerd met zogenaamde 'bondgenotengroepen' en het bleek nooit moeilijk om voldoende mensen te vinden die een tijdlang wilden onderzoeken wat het voor hen betekende om wit te zijn, of niet-Joods, of heteroseksueel, of opgegroeid te zijn met economische privileges. Veel van de groepen en workshops waar ik aan deelnam bestonden uit vrouwen, maar sommige waren gemengd naar sekse. En op zichzelf was het een goede ervaring om met witte mannen samen te werken met een gemeenschappelijk doel: de bestrijding van racisme. Nadat er op het instituut waar ik docente ben enige jaren was geëxperimenteerd met dergelijke groepen kwamen we, de vrouwen die de leiding hadden over de programma's van het bondgenotenproject, tot de ontdekking dat we nu wel ongeveer alle soorten van onderdrukking hadden afgewerkt, op één na. Nooit hadden we als vrouwen mannen uitgenodigd om als potentiële bondgenoten deel te nemen aan een groep die zou gaan over sekse-ongelijkheid. We besloten om een dergelijke groep samen te stellen, om te beginnen samen met onze mannelijke collega's. Ook binnen andere onderwijsgroepen dan die van 'vrouwen en welzijnswerk' werd tenslotte aandacht geschonken aan verschillen tussen vrouwen en mannen, we gingen ervan uit dat ook de mannen belang hadden bij een verdere uitwerking van het thema, en de sfeer onderling was ook allang niet meer zo wantrouwig en vijandig als het tien jaar geleden geweest was. De meeste mannen die we uitnodigden bleken 'geen tijd' te hebben. Sommigen waren wel geïnteresseerd, maar... misschien volgend jaar. Toen een aantal had toegezegd, belegden we een eerste bijeenkomst. Op de afgesproken tijd verscheen er één man. En die hadden we al.

Een andere gebeurtenis. Een discussie tussen feministische vrouwen en georganiseerde homoseksuele mannen met als in-

zet de vraag: op welke punten en voorwaarden kunnen we met elkaar samenwerken en op welke punten niet. De deelnemende vrouwen, ik was er één van, kwamen met een waslijst van zaken waarvan wij dachten dat samenwerking heel nuttig zou zijn, anti-discriminatiewetgeving, individualisering van de economische positie, elke mens, man of vrouw, al of niet met relatie, moet in staat worden gesteld om in eigen levensonderhoud te voorzien zonder afhankelijkheid aan anderen. Zelfs kinderen vonden we een gezamenlijk punt: waarom zouden homoseksuele mannen die dat willen niet net als heteroseksuele mannen een aandeel kunnen hebben in de opvoeding van kinderen?
Daarnaast formuleerden we een lijst van voorwaarden waar volgens ons aan moest worden voldaan om samenwerking mogelijk te maken. Dat mannen ook eens nadachten over hun eigen positie als man, bijvoorbeeld, dat ze eens iets zouden doen aan hun weerstanden om leiding van een vrouw te accepteren. Aan de andere kant was het opvallend stil toen het ging over die voorwaarden. De mannen gaven toe dat ze daar eigenlijk nog niet over hadden nagedacht. En toen kwam de vraag van één van de mannen. Oprecht verbaasd: 'Maar wíllen jullie dan dat mannen met jullie samenwerken?'
Vijftien jaar feminisme. In diezelfde tijd zijn er heel wat witte mensen toe gekomen om zich aan te sluiten bij anti-fascisme-comité's en bij antiracistische activiteiten. Nogal wat socialisten zijn mensen uit de economisch bevoorrechte lagen van de bevolking. Maar de steun aan vrouwenemancipatie beperkt zich tot hier en daar een groep als Mannen tegen Seksueel Geweld, en individuele pogingen tot een eerlijker rolverdeling.[1] Ligt dit gebrek aan georganiseerde steun van de kant van de mannen alleen aan het feit dat de meeste feministische activiteiten voor mannen gesloten zijn? Ik denk het niet. MVM en Dolle Mina, de eerste feministische organisaties, stonden open voor mannen. Storm liep het niet. De verontwaardiging van veel mannen tegen vrouwencafé's en opleidingen waarin mannen niet werden toegelaten kwam voornamelijk van mannen die zeker niet zouden hebben deelgenomen als ze wel waren toegelaten. Het leek meestal op een principiële verontwaardiging van mensen die zo aan hun voorrechten waren gewend, zo gewend waren dat de wereld van hen was, dat ze alleen het idee al ergens niet in te mogen, ervaarden als een onduldbare aantasting van hun rechten.[2]

Ook zwarte mensen organiseren zich vaak met uitsluiting van witten. Er zijn organisaties van buitenlanders, er zijn groepen van Surinaamse vrouwen. Maar hoewel er ook altijd wel witte mensen zijn die niet begrijpen dat onderdrukte groepen in de eerste plaats zichzelf moeten organiseren heeft dat 'separatisme' er niet toe geleid dat er geen steuncomité's of actiegroepen zijn ontstaan van witte mensen tegen racisme.
Eén reden waarom zo weinig mannen zich inspannen voor vrouwen, voor de verbetering van haar positie, ligt voor de hand. Het lijkt mogelijk om je als witte tegen racisme te verzetten, of als middenklasser achter een rechtvaardiger economische verdeling te staan, zonder dat je al te veel naar je eigen positie hoeft te kijken. De sociale afstand tussen vrouwen en mannen is kleiner dan die tussen andere groepen, en veel mannen hebben, terecht, het gevoel dat dat feminisme wel erg dicht bij hun bed komt. Veel mannen zijn wel voor gelijke rechten van vrouwen, als zij er maar geen last van hebben. Als het maar niet betekent dat straks een vrouw de leidinggevende positie krijgt die ze zelf hadden willen hebben, en als het maar niet betekent dat ze vaker thuis moeten blijven voor de kinderen. Zo blijken de weerstanden tegen gelijke rechten voor zwarte mensen ook groter naarmate de consequenties ervan dichter bij huis komen.[3] Maar er is meer aan de hand. In dit hoofdstuk wil ik het in het kader van de drie genoemde onderdrukkingssystemen opnieuw hebben over vrouwen en mannen, en met name kijken naar mannen als potentiële bondgenoten. Elders ben ik al uitvoerig ingegaan op de verschillende socialisatie die ons tot vrouwen en mannen maakt en ik zal dat hier niet herhalen. Wel wil ik kijken welke belemmeringen er zijn, van beide kanten, behalve die socialisatie, die mogelijke samenwerking tegenhoudt.

1. Zie voor die individuele pogingen: Van Soest en Meulenbelt, *Mannen, wat is er met jullie gebeurd?*

2. Nederland is het enige land waar de 'tweede feministische golf' in de vorm van twee gemengde organisaties is begonnen. Het is bij deze kwestie ook van belang om een onderscheid te maken tussen segregatie: onvrijwillige uitsluiting van een onderdrukte groep, en separatie: vrijwillige organisatie van een onderdrukte groep, met uitsluiting van leden van de dominante groep – teneinde krachten te verzamelen om de segregatie uiteindelijk op te heffen. Beschuldigingen van 'omgekeerd seksisme' aan het adres van feministische initiatieven die alleen met vrouwen werken zijn dus niet aan de orde.

3. Daarop wees David Wellman in *Portraits of White Racism.*

2. Zijn mannen onderdrukt?

Als we naar de positie van mannen kijken, binnen het kader van een theorie die over onderdrukking gaat, dan zien we twee mogelijke standpunten:[4]
a. mannen onderdrukken vrouwen, of profiteren op z'n minst van vrouwenonderdrukking;
b. mannen zijn zelf onderdrukt, ze hebben zelf ook last van de sekserollen die ze in een bepaald stramien drukken, net als vrouwen.

Er is de laatste jaren, als reactie op de stroom van feministische literatuur een visie in ontwikkeling waarbij mannen de nadruk leggen op dat laatste standpunt. Mannen lijden, zeggen zij, in feite net zo onder de bestaande rolverdeling als vrouwen. En soms, krijg je de indruk bij het doornemen van die literatuur, zelfs meer.[5]

Vanuit de vrouwenbeweging wordt er op die laatste stroming onder de mannen met gepast wantrouwen gereageerd. Want als al die mannen zelf zielig zijn, wie is er dan nog verantwoordelijk voor de onderdrukking van vrouwen? Voor de seksuele intimidatie en het hoge percentage verkrachtingen? Voor het feit dat vrouwen het leeuwendeel van de verzorgende arbeid voor haar rekening neemt? Voor het feit dat vrouwen nog steeds in verhouding minder verdienen dan mannen? Moeten we de schuld zoeken bij een onzichtbaar systeem, en wie zijn dat dan? Moeten we de verantwoordelijkheid leggen bij abstracte 'sekserollen' en wie is er dan nog verantwoordelijk voor dat die bestaan, als iedereen er kennelijk door wordt onderdrukt?

De feministe Carol Ehrlich stelt het zo: 'Een man kan weigeren om de vrouwen die hij kent te onderdrukken; hij kan het huishouden en de zorg voor de kinderen delen, hij kan elk onsmakelijke detail van het machogedrag afleggen. En toch: op het moment dat hij meer geld verdient dan zijn vrouwelijke collega, of aangenomen wordt in plaats van een even gekwalificeerde vrouw, of promotie krijgt omdat hij een gezin moet onderhouden, of een baan krijgt vanwege een niet ter zake doende eigenschap als lichaamslengte, of als er tijdens een discussie naar hem wel geluisterd wordt omdat hij een man is, of wanneer hij elk schoolboek kan pakken en daarin lezen dat alle menselijke vooruitgang aan hem te danken is, of achteloos langs vreemden kan lopen zonder dat er naar hem gefloten

wordt, zonder aangesproken te worden en zonder angst voor verkrachting, of niets te maken heeft met de gruwelijke zorg hoe je van dag tot dag met je kinderen in leven kunt blijven van een uitkering, of zich nooit zorgen hoeft te maken over de slechte bijeffecten van voorbehoedmiddelen op je lichaam, op dat moment is hij nog steeds lid van een bevoorrechte groep.'[6]

Laat ik terugkeren naar mijn oorspronkelijke definitie van wat ik onder onderdrukking versta. Daarbij gaat het om de systematische achterstelling van één groep tegenover een andere, en dat op verschillende niveaus, politiek, economisch, ideologisch. Met deze definitie is het glashelder dat mannen een dominante groep vormen tegenover vrouwen, zoals witten dominant zijn tegenover zwarten en de hogere klassen tegenover de lagere. Dat uit zich in ongelijke kansen en een ongelijke machtsverhouding, zowel op persoonlijk niveau als op maatschappelijk niveau.

Ik ben er niet voor om die aantoonbare realiteit te ontkennen, zo goed als racisme ook niet verdwijnt door mee te delen dat we het als witten ook niet makkelijk hebben, of als middenklasser te roepen dat geld niet gelukkig maakt. En ik zie geen reden om van deze oorspronkelijke definitie af te stappen. Mannen worden niet onderdrukt als *mannen*, zomin als witten worden onderdrukt als witten. Dat neemt niet weg dat het nuttig kan zijn om ons te verdiepen in wat mannen over hun positie te zeggen hebben.

In sommige stromingen van het feminisme is het nogal gebruikelijk om mannen te zien als een gesloten machtsblok, om het gevaarlijk te vinden daar nuanceringen in aan te brengen en te bekijken of er onder mannen onderling verschillen bestaan. Soms leidt dat tot een ideologisch verbod om je erin te verdie-

4. Zie het hoofdstuk: 'Men, Comrades in Struggle' van Bell Hooks, in *Feminist Theory*, die vanuit het zwarte feminisme ten aanzien van het 'mannenvraagstuk' tot eenzelfde standpunt komt als ik. De splitsing: zijn mannen nu onderdrukkers of zelf onderdrukt, komt ook tot uiting in de mannenbeweging zelf: mannen die zich 'anti-seksisten' noemen als Jon Snodgrass *(A Book of Readings: For Men against Sexism)* aan de ene kant, mannen die het hebben over 'mannenbevrijding' aan de andere kant. Zie ook: Joe Interrante, *Dansend langs de afgrond*, en Meulenbelt, *Het mannenvraagstuk*.

5. Zie voor een aantal voorbeelden hiervan: Meulenbelt, *Het mannenvraagstuk*.

6. Carol Ehrlich, *The Reluctant Patriarchs*, p. 144.

pen hoe mannen zijn geworden wat ze zijn, en wat de factoren zijn die ertoe kunnen leiden dat mannen veranderen, en wat wij daaraan zouden kunnen bijdragen.[7] Als ik zie dat er in mijn omgeving veel witten zijn die werkelijk gemotiveerd zijn om een einde te maken aan racisme (dat betekent niet dat er niet veel fouten gemaakt kunnen worden, maar dat is weer een andere zaak) dan zou ik niet weten waarom we er ook niet op zouden kunnen vertrouwen dat er mannen zijn die bondgenoten zouden kunnen zijn in onze pogingen om deze wereld vrij te maken van seksisme. Ook al hebben we van mannen als groep niet zoveel te verwachten om met Eleanor Marx te spreken, dat hoeft ons er niet van te weerhouden bondgenoten te vinden onder de 'filosofen en de dichters'.

3. Mannen als potentiële bondgenoten

Een paar populaire mythes binnen sommige stromingen van het feminisme belemmeren het zien van mannen als potentiële bondgenoten.

a. Een bepaalde vorm van biologistisch denken. Simone de Beauvoir mag dan wel gezegd hebben dat vrouwen niet als vrouwen worden geboren maar worden gemaakt, maar mannen zijn nu eenmaal zo. Die opvatting, die trouwens zelden expliciet zo wordt gesteld, is uiteraard intern tegenstrijdig. Als vrouwen het produkt zijn van socialisatieprocessen, als 'vrouwelijkheid' in feite een 'sociale constructie' is, dan geldt dat voor mannen ook. En dan is verandering mogelijk. Mogelijk, dat wil niet zeggen: makkelijk.

b. Een tweede mythe is het idee dat mannen een gesloten machtsblok vormen, zonder onderlinge verschillen: het patriarchaat, door de eeuwen heen in principe onveranderd gebleven.[8] Natuurlijk is het voor een beweging eenvoudig om een simpel vijandbeeld te hanteren, en het is ook eenvoudig dat de vijand in dit geval aan uiterlijke kenmerken te herkennen is. Zoals het voor zwarte groepen ook eenvoudiger is om alle witten als de vijand aan te wijzen, en zoals door sommige anti-fascisme-groepen veel energie gestoken wordt in het aanwijzen van de vijand: wie zijn er de 'echte' fascisten. Een verkrachter wordt door vrouwen ervaren als een machthebber, en aangezien het niet altijd te zien is wie dat zullen zijn, worden vaak mannen als groep ervaren als potentiële verkrachters. Wat we daarbij

nogal eens over het hoofd zien is dat er een categorie verkrachters is, de categorie die er werkelijk op uit gaat om een vrouw te pakken, die wij wel als machthebber ervaren, maar die dat buiten de macht die ze over vrouwen proberen te hebben allerminst zijn. Een groep van die verkrachters zijn nu juist mannen die geen enkele positie binnen de maatschappij bekleden, die zichzelf ervaren als mislukkelingen, als uitschot, en die hun agressie over dat wat de maatschappij hen zou hebben aangedaan botvieren op de dichtstbijzijnde potentiële slachtoffers: vrouwen. Uit meerdere onderzoekingen is gebleken dat wraak een belangrijk motief is bij verkrachting, een behoefte aan wraak die mede in stand wordt gehouden door een patriarchaal en seksistisch systeem waarbij het mannen voortdurend wordt voorgehouden dat mooie vrouwen een beloning zijn voor 'mannelijk' gedrag.[9] Zie alle sigaretten- en drankreclames, de Play-

7. Met name in het meer separatistische, radicaal-feministische deel van de vrouwenbeweging. Zo werd bijvoorbeeld het boek *Mannen, wat is er met jullie gebeurd?* door een aantal vrouwenboekhandels geboycot, zonder het overigens gelezen te hebben, alleen al om het feit dat mannen er zelf in aan het woord kwamen.

8. Er is nogal wat discussie over de vraag of 'het patriarchaat' wel een juiste term is voor de overheersing van mannen over vrouwen. Er gaan stemmen op van niet: historisch gezien betekent patriarchaat de overheersing van vaders, niet van mannen in het algemeen, en waar het gebruikt wordt om een soort eeuwigdurende, onveranderbare mannenmaatschappij aan te duiden houdt het geen rekening met historische verschillen, klassenverschillen enz. Heidi Hartmann gebruikt de term zo: 'Hoewel het patriarchaat hiërarchisch is opgebouwd en mannen van verschillende klassen, rassen, of etnische groepen een verschillende plaats hebben in het patriarchaat zijn ze ook verenigd in de gedeelde dominante positie ten opzichte van vrouwen, ze zijn onderling van elkaar afhankelijk, om die dominantie te handhaven. (...) In die hiërarchie worden alle mannen, wat hun rangorde in het patriarchaat ook is, medeplichtig gehouden met de belofte van controle over tenminste enkele vrouwen. *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, p. 14. Zo geformuleerd wordt er met de term patriarchaat niet ontkend dat er binnen de 'mannenmaatschappij' ook verschillen zijn tussen mannen, en worden verschillen naar klasse en kleur niet ontkend. Zie voor de discussie verder: Sheila Rowbotham, *The Trouble with Patriarchy*, en Sally Alexander en Barbara Taylor: *In Defence of Patriarchy*.

9. Zie bijv. West, Roy en Nichols, *Understanding Sexual Attacks*, Timothy Beneke, *Men on Rape*, Nicholas Groth, *Men Who Rape. The Psychology of the Offender*. Bram Stolk, *Verlaten mannen, angsten, eigenwaarde en inschikking*, over mishandelde mannen die door hun vrouwen waren verlaten: 'Velen voelden zich niet alleen door hun vrouw, maar ook door de gemeenschap als geheel in de steek gelaten' (p. 756). Een gering gevoel

boyideologie etc. Niets is in werkelijkheid minder waar voor het overgrote deel van de mannen die er het geld en de status niet voor hebben. Dat maakt extreem seksisme niet minder seksistisch, en niet acceptabeler. Het zou ons wel aan het denken kunnen zetten dat er meer aan de hand is, dat bijvoorbeeld klasseverhoudingen tussen mannen een aandeel hebben in het in stand houden van seksisme. En hoewel 'begrip' voor wat mannen bezielt, door vrouwen vaak is ervaren als een zwakte kan het volstrekt geen kwaad om ons meer te verdiepen in de mechanismen die mannen tot onderdrukkers maakt.

De zwarte feministe Bell Hooks: 'Vrouwen die actief zijn in de vrouwenbeweging wilden de aandacht niet vestigen op de pijn van mannen, om de aandacht niet af te leiden van de mannelijke voorrechten. In de separatistisch feministische retoriek werd gesuggereerd dat alle mannen in gelijke mate delen in de mannelijke privileges, dat alle mannen belangen hebben bij seksisme. Maar de man uit de arbeidersklasse die via de seksistische ideologie is opgevoed in het geloof dat er macht en voorrechten zijn die hij hoort te bezitten alleen al door het feit dat hij een man is, merkt dat er maar weinig van deze beloningen automatisch zijn kant op komen. Meer dan welke andere mannelijke groep in de Verenigde Staten, is hij zich voortdurend bewust van de kloof tussen het beeld van mannelijkheid dat hij aangeleerd heeft en zijn onvermogen om aan dat beeld te voldoen. Hij is meestal 'gekwetst', emotioneel beschadigd, omdat hij niet de voorrechten en de macht bezit waarvan hem is geleerd dat 'echte mannen' die moeten hebben. Vervreemd, gefrustreerd, kwaad, kan hij een individuele vrouw of vrouwen aanvallen, mishandelen of onderdrukken, maar hij ontleent niets positiefs aan zijn ondersteuning of voortzetting van de seksistische ideologie. Wanneer hij een vrouw slaat of verkracht, is dat niet het uitoefenen van voorrechten of het ontvangen van positieve beloningen: hij kan zich hoogstens tevreden voelen dat hij de enige vorm van overheersing uitoefent die hem wordt toegestaan.'[10]

c. Daarmee samenhangend wordt vaak het cliché gehoord van het 'geen energie willen steken in mannen'. Ongetwijfeld voor veel vrouwen gebaseerd op ervaringen, moeizame pogingen om mannen op te voeden, stuklopen op taaie patronen. Het is ook te zien als reactie op de volstrekt automatische verwachting dat vrouwen altijd klaar zullen staan voor mannen, als echtgenotes, als moeders, als personeel, en als zodanig heeft

het een belangrijk politiek doel gediend. Zichtbaar maken hoeveel interactie tussen vrouwen en mannen een volstrekt eenrichtingsverkeer was (en nog is) en in hoeverre dat ten koste is gegaan van de ontwikkelingsmogelijkheden van vrouwen, van onze ambities die altijd terzijde werden geschoven voor die van mannen.

Maar waar het oorspronkelijk inzicht verstart tot een dogma, en tot een feministisch voorschrift, gij zult geen energie in mannen steken, want alle energie die naar mannen gaat gaat van vrouwen af, werkt het uiteindelijk tegen werkelijke verandering. Het is een mythe dat alle energie die in mannen gestoken wordt automatisch afgaat van vrouwen, alsof er sprake is van een eenvoudig weerhuisje, alsof we mechanische modellen zijn met stekkers en stopcontacten. Het hangt er maar vanaf, hoe, op welke wijze, met welk doel.

Waar ik hierbij niet voor pleit is een afstappen van een aantal feministische uitgangspunten die nuttig zijn gebleken. Elke onderdrukte groep heeft het nodig om een aantal zaken op orde te stellen in de eigen kring. Je moet 'ik' kunnen zeggen, je moet 'wij' kunnen zeggen om als bevrijdingsbeweging effectief te zijn. Maar zo gauw het 'wij' even afgesloten wordt als het bastion waar het oorspronkelijk tegen gekeerd was, verstarren de verhoudingen zich, in plaats van dat de muren uiteindelijk worden geslecht. Separatisme als doel op zich, in plaats van als middel tot een doel, heeft geen toekomst. Het heeft alleen al geen toekomst omdat, zoals we in de vorige hoofdstukken hebben kunnen zien, veel vrouwen leven met een dubbele loyaliteit, niet alleen met een loyaliteit ten opzichte van andere vrouwen.

Wat ik er ook niet mee wil zeggen is dat ik het als persoonlijke keuze niet zou willen respecteren als vrouwen zeggen dat ze geen zin hebben in samenwerking met mannen of samenleven met mannen. Nadat het zolang voor zoveel vrouwen verplicht is geweest, en nog is, om haar beste energie voor mannen af te staan, zou het onjuist zijn om dat omderwille van een politieke strategie opnieuw op te dringen. Maar ik pleit er wel voor om meer dan in de eerste jaren feminisme na te denken,

---

van eigenwaarde, een lage maatschappelijke status en de neiging, agressief te reageren op vrouwen die zich nu ook al onttrekken aan de rolverdeling die hem nog enige eigenwaarde verschaft, hangen dus nauw samen.

10. Bell Hooks in *Feminist Theory*, p. 73.

als onderdeel van een bevrijdingsstrategie, over de positie van mannen, en mannen als potentiële bondgenoten.
Stefan Szczelkun geeft een aantal redenen aan waarom veel mannen het moeilijk vinden om vrouwen als onderdrukt te zien, en het zo slecht op kunnen brengen om te luisteren als ze worden gewezen op seksistisch gedrag. In de eerste plaats, zegt Szczelkun, zijn sommige mannen in hun jeugd slecht behandeld door moeders of zusters. De herinneringen daaraan spelen mee elke keer als een vrouw onvriendelijk tegen hem lijkt te zijn, of kritiek heeft. Het gaat hierbij om de onderdrukking die hij als *kind* heeft ervaren, door volwassenen, en vaak met name door vrouwen. In de tweede plaats brengen de sekserollen met zich mee dat mannen zich 'mannelijk' horen te gedragen. Lang niet alle mannen voelen zich zelfverzekerd in die rol. Wanneer een man zich aangevallen voelt die zich toch al tekort voelt schieten komt vaak het gevoel boven: ik word afgewezen als man, ik ben niet aantrekkelijk genoeg. En in de derde plaats worden mannen vaak op een andere manier onderdrukt, als boer, als arbeider, als zwarte bijvoorbeeld. Kritiek van witte middenklassevrouwen kan aangezien worden als klassisme, of als racisme, en soms is die kritiek daar ook mee vermengd. In dat geval kan hij zich op zijn beurt weer onderdrukt voelen, en dat aanzien als onderdrukking *door* vrouwen.[11]
Mannen worden dus niet als mannen onderdrukt. Toch is het tweede standpunt dat ik aan het begin van dit hoofdstuk noemde, dat ook mannen schade oplopen van de bestaande rolpatronen geen onzin, en ook Szczelkun wijst ons op een aantal belangrijke punten:
a. dat mannen net als vrouwen een vroege socialisatie achter de rug hebben waarin ze als relatief machteloos kind stonden tegenover, meestal, een vrouw;
b. dat mannen wel degelijk te lijden kunnen hebben van de verwachtingen die er aan mannen worden gesteld, ook al staan daar privileges tegenover;
c. dat mannen niet alleen mannen zijn, maar ook: arbeiders, werkloos, Jood, homoseksueel, of zwart. Ook voor mannen is het niet eenvoudig om te onderscheiden waar hun ervaring als *man* ophoudt en hun ervaring als bijvoorbeeld *arbeider* begint.
In de volgende paragraaf wil ik deze drie punten wat verder uitwerken.

In *De schillen van de ui* heb ik al uitgebreid geschreven over seksesocialisatie, hoewel er minder bekend is over de seksesocialisatie van jongens dan van meisjes. Onder invloed van het feminisme is er meer onderzoek naar gedaan hoe er van meisjes vrouwen worden gemaakt dan hoe jongetjes om worden gebouwd tot mannen. Dat heeft wel eens tot gevolg dat het lijkt alsof nog steeds vrouwen 'het probleem' zijn en er niets aan de hand is met mannen. Het bevestigt het beeld dat vrouwen een sekse zijn, maar mannen gewoon mensen. Waar ik het in *Schillen* nauwelijks over heb gehad is de ervaring van die socialisatie, en met name die van mannen. Wat jongens zeker vanaf vroeg mee krijgen is het gevoel dat je beter tot de categorie mannen kunt horen dan tot de categorie vrouwen. Het is niet voor niets dat er vrijwel geen jongens zijn die zeggen dat ze liever een meisje hadden willen zijn, terwijl er een significant aantal meisjes heel goed door hebben dat het onder de bestaande omstandigheden leuker is om een jongen te zijn. Meer bewegingsvrijheid, een spannender toekomstbeeld. Dat neemt niet weg dat veel van de socialisatie-ervaringen van jongens niet veel prettiger zijn dan die van meisjes. Bijvoorbeeld in de druk die er al heel vroeg op jongens wordt uitgeoefend om zich 'mannelijk' te gedragen, niet te huilen, prestaties te leveren, sportief te zijn. De afwezigheid van een invoelende en lijfelijk affectieve mannelijke ouder blijkt later voor veel mannen een pijnlijke ervaring, veel mannen die dat voor zichzelf durven toe te geven treuren over de emotionele afstand tussen hen en hun vaders. Jongens komen niet zelf op het idee om meisjes minderwaardig te vinden, het wordt ze langzamerhand opgedrongen. Ook dat levert later soms onplezierige herinneringen op.

Ik weet dat ik vroeger een vriendinnetje had waar ik altijd ontzettend leuk mee speelde. We waren voortdurend bezig om hutten te bouwen en kuilen te graven. We speelden nooit vadertje of moedertje en zo, en eigenlijk dacht ik er nooit bij na dat ze een meisje was. Maar op de lagere school begonnen de andere jongens me ermee te pesten. Als ik met hen wou spelen mocht

11. Stefan Szczelkun, *Mistreatment/Oppression. Notes to the SW London Men's Class.*

zij niet meedoen. Ik herinner me een keer dat we aan het sporten waren, dat zij daar stond met een beteuterd gezicht toen een paar jongens riepen: weg met die meid, meisjes horen hier niet, en dat ik niets heb gedaan. Ik ben later ook niet meer naar haar toe geweest, ik heb haar gewoon laten vallen.

Het trauma van de medeplichtigheid heeft meerdere gedaanten. Tijdens een workshop die 'gemengd' was, vrouwen en mannen, waarin gedeeltelijk apart werd gewerkt en gedeeltelijk samen vertelde een man over een ervaring van vroeger, die hij zich pas sinds kort weer kon herinneren. Het kostte hem veel om het te vertellen, zeker omdat er ook vrouwen bij waren.

Ik ben er een keer bij geweest toen mijn vader mijn moeder sloeg. Ik kan me niet meer goed herinneren hoe het ging, maar ik moet ertussen zijn gekomen. Ik schreeuwde tegen mijn vader je mag mamma niet slaan en ik denk dat ik ook tegen zijn benen heb geschopt. Maar toen werd hij zo kwaad op mij dat ik een ontzettend pak slaag kreeg. Daarna verstopte ik me als ze ruzie hadden en zorgde ervoor dat ik het niet kon horen, zo bang was ik ervan. En nu nog, als ik zie dat een man iets met een vrouw uitspookt dan word ik doodsbenauwd, ik wil het niet zien, ik wil het niet weten, ik wil weg.

Geïnternaliseerde machteloosheid. Veel vrouwen die mannen alleen maar zien als machthebbers beseffen niet dat veel mannen ook bang gemaakt zijn voor elkaar. Niet alleen vrouwen zijn slachtoffer van mannelijk geweld, ook andere mannen, en met name mannen die zichzelf als weerlozer ervaren of op andere wijze een geschikt 'doelwit' vormen, homoseksuele mannen, oude mannen, buitenlandse mannen, zwarte jongeren.

Wat de verhoudingen tussen vrouwen en mannen niet eenvoudiger maakt is dat het niet alleen mannen zijn die de eerste socialisatoren waren van jongens, hoewel is aangetoond dat vaders over het algemeen strenger zijn tegen zoons dan moeders. De angst dat hun zoon geen 'echte' man wordt, een mietje, blijkt bij vaders meer te spelen dan bij moeders. Dat neemt niet weg dat in de allervroegste herinnering van jongens het hun moeder, of een vervangende vrouw was die hem beloonde of strafte, die kon maken dat hij honger had, of verzadigd was, die hem koesterde als hij daar behoefte aan had, of

niet.[12] In het onderbewuste worden vrouwen vaker als almachtig gezien dan mannen, omdat ze dat in de ervaring van heel jonge kinderen ook waren. Vaders speelden vaak pas later een belangrijke rol, wanneer een kind al 'rationeler' was en meer kon zien dat zijn vader ook maar een mens was en geen god. Voor mannen die hun hele leven afhankelijk zijn gebleven van de emotionele verzorging van vrouwen, soms 'vertaald' in een behoefte aan seks, die de voortdurende erkenning een echte man te zijn nog steeds van vrouwen verlangen is het moeilijk om vrouwen te zien als een onderdrukte groep. Haar macht over zijn emoties wordt verward met een echte macht op maatschappelijk niveau. 'Vrouwen kunnen toch in alles hun zin krijgen als ze maar willen' hoor je mannen zeggen die zichzelf ervaren als emotioneel afhankelijk en dus manipuleerbaar. Zo leren sommige moeders hun dochters ook dat mannen net kinderen zijn, je moet ze hun zin geven, dan krijg je makkelijker gedaan wat je hebben wilt. Maar de macht om emotionele afhankelijkheid te manipuleren is de macht van de machtelozen. Het levert nooit wezenlijke zeggenschap op over het eigen bestaan, geen directe, openlijke deelname aan de maatschappelijke beslissingen die invloed hebben op ons leven. De vrouw achter de troon staat nog steeds achter de troon, ze zit er niet op.

We kunnen ons afvragen wat we met betrekking tot de socialisatie van jongens kunnen doen. Al vaker is benadrukt dat het vooral vrouwen zijn die verantwoordelijk zijn voor de socialisatie van kinderen, en we hoeven zeker niet opnieuw in de oude valkuil te stappen dat moeders het altijd verkeerd hebben gedaan en overal de schuld van hebben. Als feministen weten we ondertussen dat moeders allesbehalve de almachtigen zijn die kleine kinderen in hen zien. Wat we als opvoeders kunnen doen is begrensd door de grenzen van onze eigen zeggenschap over ons bestaan, door de materiële omstandigheden waarbinnen we ons werk als moeders doen, het isolement ervan, en de instanties die vaak bepaald niet meewerken in de richting waarin wij kinderen op zouden willen voeden. Maar binnen de ruimte die er is, is het belangrijk om na te denken

12. Over de emotionele 'macht' die vrouwen c.q. moeders over mannen hebben, zie Nancy Chodorow, *Waarom vrouwen moederen,* Dorothy Dinnerstein, *Minotaurus en meermin,* en een samenvatting van deze theorieën in Meulenbelt, *De schillen van de ui.*

hoe we jongenskinderen weerbaarder kunnen maken tegen de druk tot medeplichtigheid. Als ik zie hoe sommige feministes de opvoeding van jongenskinderen opvatten dan schrik ik. In het Duitse feministische blad *Emma* stond pas zo'n artikel waarin de moeder zich afvraagt in welke mate ze haar zoontje onzeker moet maken.[13] Alsof onzekerheid en weerloosheid mannen minder seksistisch zou maken! Hebben we niet juist kunnen zien dat het uitgerekend mannen zijn die zichzelf ervaren als mislukkelingen, die de neiging hebben hun eigen onvermogen af te reageren op vrouwen?
Dat veel mannen vrouwen niet zien als onderdrukt, maar eerder als mensen die macht over hen hebben is dus niet zo verwonderlijk. Mannen vrezen het gezag van vrouwen omdat het ze altijd opnieuw herinnert aan de emotionele macht die moeders over hen hebben, stelt Dinnerstein in haar analyse wat er mis is tussen vrouwen en mannen[14] en dat is een reden waarom mannen, voorzover heteroseksueel, zich veiliger voelen bij vrouwen die jonger zijn dan hij, en een reden waarom veel mannen, ongeacht seksuele voorkeur, er soms zo'n moeite mee hebben om leiding van vrouwen te accepteren. Door het objectieve machtsoverwicht van mannen nu spelen de herinneringen mee aan de tijd dat een vrouw macht had over hem, als kind.

5. De schadelijkheid van sekserollen

De schade die mannen aan een al te rigide seksesocialisatie overhouden is door meerdere auteurs uitvoerig onderzocht en besproken. In de eerste plaats zijn de lichamelijke bijverschijnselen van de mannelijke gerichtheid op succes en prestatie, gecombineerd met het onvermogen om andere emoties te uiten dan agressie duidelijk aantoonbaar: mannen krijgen meer hart- en vaatziekten, meer maagzweren, meer longkanker door roken, zijn vaker alcoholist. Nemen meer risico's en krijgen daardoor vaker ongelukken.[15] De 'mannelijkheidswaan'[16] die voorschrijft dat mannen echte mannen zijn als ze zwaar en gevaarlijk werk doen maakt ook dat mannen minder snel protesteren tegen gevaarlijke arbeidsomstandigheden, en daarom in sommige beroepen vóór het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd al afgekeurd zijn. Mannen plegen vaker zelfmoord dan vrouwen.[17]

Daarnaast is er de emotionele schade. Hoewel de media bij voortduring het beeld verspreiden van de grote versierder, blijken mannen naarmate ze zich meer aan het geijkte manbeeld vasthouden minder plezier in seksualiteit te hebben.[18] Wie seks ziet als een gebied waarop prestaties verricht moeten worden, waar het gaat om verovering en overwinning, komt weinig toe aan werkelijke eigen behoeften. Hoewel in doorsnee mannen er op seksueel gebied meer aan hebben dat vrouwen in doorsnee actiever zijn geworden, meer opkomen voor eigen seksuele beleving, is het de 'echte' man die zich door deze ontwikkelingen eerder bedreigd voelt. Mannen die seks ervaren als machtsstrijd zullen op zelfstandige vrouwen en op de moderne eisen die er aan hem als minnaar gesteld worden eerder reageren met impotentie, en dat, vanwege diezelfde 'mannelijkheidswaan' als een grote afgang ervaren. Homofobie is een ander symptoom van de 'mannelijkheidswaan', de angst voor eigen en andermans homoseksualiteit, de angst voor intimiteit van andere mannen. Een van de gevolgen is dat veel vriendschappen tussen mannen oppervlakkig blijven, veel mannen blijken geen echte vrienden te hebben bij wie ze zich kunnen uiten over moeilijkheden, zoals de meeste vrouwen

13. In *Emma*, februari 1986, 'Maria-Magdalena Rousseau' over 'Traumtöchter'. Ik citeer: 'Als we werkelijk willen dat onze dochters het later makkelijker hebben, dan moeten we het onze zoons moeilijk maken.' En over haar zoontje: 'Het gaat slechter met hem dan met zijn zusjes, en zo moet het ook zijn.'
14. Dinnerstein, *Minotaurus en meermin.*
15. Kenneth Solomon, *The Masculine Gender Role: Description.*
16. De term, als equivalent van 'de vrouwelijkheidswaan' van Betty Friedan, is afkomstig van Robert Staples, *Black Masculinity.*
17. Kenneth Solomon, *The Masculine Gender Role: Description.*
18. Robert E. Gould, *Sexual Functioning in Relation to the Changing Roles of Men.* Er zijn ook mannen die op grond van deze relatie tussen bedreigde sekserol van mannen en hun seksualiteit vinden dat vrouwen zich maar een beetje gedeist moeten houden. Waar kan een man zijn 'mannelijkheid' nog bewijzen als vrouwen ook dáár eisen gaan stellen? Zie Wolfgang Lederer en A. Botwin: *Where Have All the Heroes Gone? Another View of Changing Masculine Roles;* over homofobie bij mannen: James M. O'Neill, *Gender-Role Conflict and Strain in Men's Lives. Implications for Psychiatrists, Psychologists and Other Human-Service Providers.* Verder over de emotionele schade opgelopen aan rigide sekserollen: H. Goldberg, *The Hazards of Being Male,* J.H. Pleck en J. Sawyer, *Men and Masculinity,* M. Komarovsky, *Dilemmas of Masculinity,* Andy Weissman, *Labour Pains,* John Lippert, *Sexuality as Consumption* en Sedeka Wadinasi: *Black Manliness, Some Fatal Aspects.*

dat wel hebben met vriendinnen.[19] De moeilijkheden in het toelaten en uiten van gevoelens anders dan de voor 'echte mannen' acceptabele leidt dus aan de ene kant tot een ongezonde levensstijl met veel stress en slijtage, anderszijds tot slechtere relaties met andere mannen, met vrouwen en met kinderen.

6. Mannelijkheid, klasse en kleur

Mannen horen als mannen bij de dominante groep, maar kunnen daarnaast, zoals ik al heb gesteld, bij een onderdrukte groep horen, als arbeider, homoseksueel, zwarte. Een groot probleem daarbij is dat nauwelijks van elkaar te scheiden of zelfs te onderscheiden valt waar, om een mannelijke arbeider in de vakbondsstrijd als voorbeeld te gebruiken, zijn belangen als *man* op het spel staan, vaak ten koste van vrouwen, of zijn belangen als *arbeider*. Bea Campbell, socialistisch feministe, zelf afkomstig uit de arbeidersklasse, heeft indringend beschreven hoe de mannelijkheidswaan een integraal onderdeel is van de arbeiderscultuur. De echte arbeider, door vrijwel iedereen automatisch gezien als een man, leeft in een mythische wereld van mannelijkheid, spieren en machines. Vooral de mijnwerkers, ook door Orwell beschreven, worden gezien als helden. 'Het is mannelijkheid op zijn macho'st dat mannen lijkt te fascineren. Mijnwerkers zijn de liefdesobjecten van mannen. Het leven in gevaar, de vijand zijn de elementen, hun tragedie wordt gevormd door krachten die groter zijn dan zij, natuurkrachten en de wraak van God. Dat maakt ze tot helden en slachtoffers tegelijkertijd, en dat maakt ze onweerstaanbaar.'[20]
Ook Willis heeft de arbeiderscultuur als een specifiek mannelijke beschreven, waarin agressieve heteroseksualiteit tegelijk betekent een afzetten tegen homoseksuelen, tegen intellectuelen en vooral, een grote afweer tegen het binnendringen van vrouwen in de arbeidssfeer, anders dan als pin-ups of koffiemeisjes.
Een dergelijk verhaal is ook te houden over de vermenging van mannelijkheid en zwart bewustzijn. Michelle Wallace beschrijft in haar boek *Black Macho* hoe zwarte mannen, ontdaan van mogelijkheden om de statussymbolen te veroveren die witte middenklasse-mannen tot echte mannen bestempelt (goed betaalde banen, een netwerk van dienstbaarheid om zich heen, een salaris waarvan een gezin kan worden onderhouden),

teruggrijpen naar een beeld van agressieve seksuele mannelijkheid die zich vooral uit in onderdrukkend gedrag tegenover vrouwen.[21]

We kunnen hier twee conclusies uit trekken. Aan de ene kant dat de vermenging van overheersing (seksisme) en onderdrukking (racisme, klassisme) het buitengewoon moeilijk maakt om het ene te bestrijden zonder dat het andere geraakt wordt. Concreet: wie mannen bekritiseert op onderdrukkend gedrag tegenover vrouwen raakt mannen daarmee niet alleen in hun 'mannelijkheid' maar tegelijkertijd in hun waardigheid als arbeider, of als zwarte man.

Zeg ik hier nu mee dat mannen die zelf onderdrukt zijn, seksistischer zijn dan mannen met meer privileges? Aantoonbaar is wel dat een hoge mate van zelf onderdrukt zijn bij mannen kan leiden tot een krampachtiger vasthouden aan zijn privileges als man. 'Als je het thuis niet meer voor het zeggen hebt, waar dan wel', is een kenmerkende uitspraak.[22] De rolverdeling tussen vrouwen en mannen neigt naar een grotere rigiditeit in groepen waar mannen weinig andere status of waardigheid hebben om op terug te vallen. Daarmee zijn witte middenklasse-mannen niet vrijgepleit van seksisme, alleen, dat seksisme ziet er softer uit. Wie een hoge status heeft, omringd is door dienstbaarheid, kan zich de luxe veroorloven 'zijn' vrouw de ruimte te geven haar eigen leven te leven, zonder zich aangetast te voelen. Dat middenklasse-mannen de voordelen van vrouwenemancipatie beginnen te ontdekken (minder alimentatie hoeven te betalen, interessantere relaties met vrouwen, meer tijd voor de kinderen, niet alléén maar hard werken en presteren) betekent eigenlijk niet meer dan dat die mannen veel

19. Lillian Rubin, *Vriendschap.*
20. In Bea Campbell, *Wigan Pier Revisited.*
21. Paul Willis, *Shop-Floor Culture, Masculinity and the Wageform.* Michele Wallace, *Black Macho and the Myth of the Superwoman* werd uiteraard bekritiseerd om wat gezien werd als een aanval op zwarte mannen. Maar ook zwarte mannen wijzen op dit punt: Sedeka Wadinasi, *Black Manliness. Some Fatal Aspects,* en Robert Staples, *Black Masculinity.*
22. Bea Campbell, *Wigan Pier Revisited,* p. 106. Zie voor de rigiditeit van de sekserollen ook: Schmidt en Sigusch, *Arbeitersexualität,* en Lee Rainwater, *Some Aspects of lower Class Sexual Behavior.* De 'mannenbevrijders' die vooral de voordelen zien van het loslaten van rigide rolverdeling, zoals Fasteau in *De mannenmolen* en Farrell in *The Liberated Man,* komen niet voor niets uit de goedverdienende, professionele middenklasse en hebben het niet over mannen met een lagere maatschappelijk status dan zijzelf.

minder bang hoeven te zijn voor gezichtsverlies omdat hun status en waardigheid als man, niet werkelijk in het geding komen. Als vrouwen zelfstandiger worden kunnen mannen makkelijker onder de druk van het kostwinnerschap uit. Barbara Ehrenreich, in haar fascinerende boek *Mannenharten*, suggereert zelfs dat de pogingen van mannen om te ontkomen aan de positie van gezinshoofd en familievader er eerder was dan het feminisme. Niet de mannen reageerden op de emancipatiebehoeften van vrouwen, stelt zij, vrouwen reageerden op de behoeften van mannen om te ontsnappen aan het keurslijf van het gezin.[23] En er zijn meer voordelen aan een minder rigide tweedeling in vrouwen- en mannenrollen, ook voor mannen. Een betere gezondheid, de mogelijkheid om niet geheel op te gaan in prestatie- en concurrentiedwang. Interessanter relaties met vrouwen, aardiger relaties met kinderen, minder geremde relaties met andere mannen. Middenklasse-mannen hebben een grotere marge van vrijheid, privileges die ze in kunnen leveren in ruil voor een meer ontspannen leven, voordat het werkelijk leidt tot status- en gezichtsverlies. Mannen uit minder geprivilegieerde groepen hebben die marge niet. Het opgeven van seksisme, van een strakke rolverdeling, van de overheersing over vrouwen is bedreigender, omdat er niet veel anders is waar zij een gevoel van zelfwaarde aan kunnen ontlenen.

Wat we kunnen constateren is dat er ook voor mannen een grote mate van samenhang is tussen seksisme, klassepositie en etnische afkomst. Wanneer wij ons als feministen dat niet realiseren, betekent dat dat we proberen om seksisme te bestrijden zonder te zien waar dat seksisme mee samenhangt. Niemand zal een positie makkelijk opgeven als er niet iets anders voor terugkomt, en daarom is er meer dan één reden om ook binnen het feminisme meer aandacht te hebben voor de gevolgen van klasseverschillen en racisme.

7. Aanknopingspunten

Kijkend naar de positie van mannen zien we zowel belemmeringen voor mogelijke bondgenootschappen als aanknopingspunten. In de eerste plaats is de eerste seksesocialisatie een kwestie waarin we als vrouwen niet alles, maar wel veel te zeggen hebben, en blijven zaken als opvoeding, leefvormen en ouderschap belangrijke feministische issues.

Verder blijkt een groep mannen wel in te zien wat hun eigen belangen zijn bij een andere rolverdeling. Andere mannen moeten nog onder ogen gaan zien dat bijvoorbeeld een betere arbeidsverdeling een zaak is waarbij ze niet alleen te verliezen maar ook te winnen hebben. Werkloosheid van mannen kan leiden tot conservatiever gedrag maar kan ook aanleiding geven tot het inzicht dat arbeidstijdverkorting en een eerlijker verdeling van het beschikbare werk ook eigenbelang is. Protesten van vrouwen tegen overbelasting en te zware werkweken kunnen mannen ook op het idee brengen dat níemand zestig uur per week hoeft te werken of voortdurend beschikbaar hoeft te zijn. Werk dat ongeschikt is voor vrouwen, is ongeschikt. Voor iedereen.

In de interviews in *Mannen, wat is er met jullie gebeurd* maakt een aantal geïnterviewden duidelijk wat hen heeft geholpen om de redelijkheid van de eisen van de vrouwenbeweging in te zien. Een Surinaamse man: 'Als zwarte man heb ik ook te maken met de eis van gelijkwaardige behandeling. Als ik dat opeis moet ik ook consequent zijn. Het zou toch heel hypocriet zijn als ik witten verwijten over onderdrukking maak en zelf niet naar vrouwen luister hoe zij dat ervaren. Wat voor mij onder andere doorslaggevend is geweest is dat twee vrouwen mij regelmatig geconfronteerd hebben met mijn gedrag. Dat ze ondanks hun kritiek mij niet hebben laten vallen. Daarvóór heb ik nooit willen en kunnen luisteren. (...) Deze vrouwen waren keihard, maar tegelijk gaven ze me het gevoel dat ik de moeite waard was. Dat is erg belangrijk geweest.'[24]

Hoewel het centraal stellen van de eigen onderdrukking voor elke bevrijdingsbeweging de eerste belangrijke stap is, kunnen we het daar niet bij laten. Het verschansen in de eigen loopgraven, de ontkenning dat er andere vormen van onderdrukking bestaan dan die waar we zelf het meeste last van hebben leidt

23. Sommige vrouwen reageerden op dit verschijnsel door feministe te worden, anderen juist met anti-feminisme. Begrijpelijk, als we bedenken dat vrouwen die hun lot verbonden hebben aan het handhaven van hun huwelijk bang zijn dat 'gelijke rechten' betekent dat mannen er makkelijker vandoor kunnen als vrouwen geacht worden voor zichzelf te zorgen. Interessant hierbij is dat de anti-feministische vrouwen de feministen van mannenhaat beschuldigen, terwijl zij zelf kennelijk weinig vertrouwen hebben in hun mannen.

24. Zie het interview met Humphrey Levens (Van Soest en Meulenbelt, *Mannen, wat is er met jullie gebeurd?).*

tot fragmentering. Elke groep voor zich. Onderling verdeeld. En zonder bondgenoten.

(man uit de middenklasse, boerenafkomst) *Ik hoorde die vrouwen wel, en ergens vond ik ook wel dat ze een beetje gelijk hadden, maar het drong toch niet werkelijk tot me door. Ik vond het ook nogal een elitaire bedoening. Ik dacht aan mijn moeder, die haar hele leven hard gewerkt had om acht kinderen groot te krijgen en daarnaast nog meewerkte in het bedrijf. Ik zag haar niet als afhankelijk. Misschien was mijn vader nog afhankelijker van haar dan zij van hem. Op een keer nodigde een feministische collega me uit om iets te vertellen over mijn achtergrond. Ze zei dat het haar was opgevallen dat ik stiller werd als de anderen aan een hooglopende discussie waren begonnen. Dat was eigenlijk de eerste keer dat iemand me ernaar vroeg wat het voor me betekende om met een boerenafkomst tussen de stadse intellectuelen te zitten. Het was een grote opluchting om het daar eens gewoon over te hebben, om het niet te hoeven verbergen. Ik had me nooit gesteund gevoeld. En ik merkte dat ik vanaf dat moment ook beter kon luisteren naar wat zij te zeggen had over vrouwen en mannen. Ik zag steeds meer overeenkomsten in hoe er over boeren wordt gedacht, en hoe over vrouwen. Dat was een begin.*

Geen man zal minder seksistisch worden als hij zich als man geheel afgewezen voelt, en als er geen oog is voor wat hij heeft meegemaakt.
Een deel van dat inzicht heb ik aan de Chinese vrouwenbeweging te danken. Daar heerste weinig begrip voor het Europese en Amerikaanse feminisme. In de eerste plaats niet vanwege het zelfgekozen separatisme. Opgedrongen separatisme was nu juist de ervaring die Chinese vrouwen als onderdrukkend hadden opgedaan, waarom zou je je nu vrijwillig afzonderen. Maar een ander verschil in denken bestond in de afwijzing van mannen als mannen. Geen van de Chinese vrouwen die ik sprak zag daar veel in. Zeker, 'hun' mannen waren allesbehalve vrij van vermeende superioriteitsgevoelens en van onderdrukkend bedrag. 'Chinese mannen hebben nog veel last van feodale ideeën' luidde de formulering, en feodale ideeën, lees: seksisme, hoefden vrouwen niet te accepteren. En wanneer mannen die hun vrouw slecht behandelden niet voor rede vatbaar waren, dan was er ook niets tegen als een commissie,

bestaande uit vrouwen, de man in kwestie een lesje kwam leren. Maar één uitgangspunt was duidelijk. Mannen liepen weliswaar achter in hun opvattingen en gedrag, maar het ging er om om de ziekte te bestrijden. Niet de patiënt.

Dit is een misvatting die bij veel onderdrukte volken leeft. Ze is gebaseerd op de verkeerde veronderstelling dat er slechts een beperkte, afgepaste hoeveelheid vrijheid voorhanden is, die tussen ons verdeeld moet worden, en dat de grootste en de smakelijkste brokken van die vrijheid de overwinnaar of de sterkere partij toekomen, als een soort oorlogsbuit. En zo kibbelen we onderling over een groter stuk van die ene taart, in plaats van samen te vechten voor meer taart. Zwarte vrouwen maken onderling ruzie over mannen, terwijl we zouden moeten proberen er achter te komen en te benutten wie we zijn en wat we in huis hebben om blijvende veranderingen teweeg te brengen; zwarte vrouwen en mannen maken onderling ruzie over wie er nu meer recht op vrijheid heeft, terwijl we elkaars strijd zouden moeten zien als een onderdeel van onze eigen strijd en als zijnde van groot belang voor ons gezamenlijke doel; zwarte en witte vrouwen maken onderling ruzie over de vraag wie nu het meeste onderdrukt wordt, terwijl we zouden moeten kijken naar die gebieden waar onze doeleinden elkaar raken. Audre Lorde

Ik ben niet persoonlijk gekwetst wanneer iemand zegt dat wit zijn in Amerika betekent dat ik een racist ben. Het is waar. Maar ik ben wél beledigd als iemand zegt dat dat alles is wat ik ben. Ik ben zowel een racist als een anti-racist, en, als anti-racist, zeer betrokken bij het bestrijden van racisme.

Robert W. Terry

VI Perspectieven: hoop en wanhoop

1. Inleiding

Zo'n vijf jaar geleden vond er een grote demonstratie tegen fascisme, racisme en antisemitisme plaats waar duizenden mensen in meeliepen.[1] Mensen van Joodse, Marokkaanse, Turkse en Surinaamse organisaties spraken de grote massa mensen toe. En een homoseksuele man namens de organisaties voor homoseksuelen, die er in een tamelijk laat stadium bij was gekomen. Over seksisme werd niet gepraat, hoewel daar door een paar organisaties om was verzocht. Ik vond dat jammer, maar belangrijker vond ik de belevenis van al die mensen en groepen bij elkaar. De eerste keer dat zoveel groepen van onderdrukte mensen samen optraden. In de demonstratie liepen ook veel vrouwengroepen mee, met eigen spandoek. Ik liep bij mijn vriendin van toen, een Jodin, en haar familie. Een feministe nam me dat later kwalijk, dat ik niet bij het 'vrouwenblok' had gelopen. Zo zullen er meer mensen zijn geweest met dubbele loyaliteiten. Toch was het overheersende gevoel: het kan. Het bestaat dat zoveel verschillende mensen eenzelfde doel voor ogen hebben. Nooit meer fascisme. Geen enkele groep gediscrimineerd en onderdrukt.
Die droom heb ik nog steeds, bijvoorbeeld als ik in de tram zit op weg naar mijn werk. Als ik om me heen kijk zie ik jongeren, op weg naar school. Ouderen. Mensen zonder werk. Veel vrouwen. En van al die mensen is minstens de helft van kleur. Het hele scala van honingbeige via toffeebruin en koffiebruin naar espresso. De enige groep die duidelijk afwezig is, zijn de witte mannen met werk, die er al zijn, of die met de auto gaan. Stel, dat al deze mensen vastbesloten zouden zijn om een eind te maken aan onderdrukking, om het niet meer te nemen, en om zonder onderlinge ruzies daaraan samen te werken. Een droom? Wat houdt ons tegen? We zouden willen dat het besef van eigen onderdrukking automatisch zou leiden tot het besef dat er nog meer onderdrukte categorieën bestaan. Maar zo eenvoudig is het niet. Het vereist meer dan het besef van wat er met de eigen groep gebeurt, het vereist

1. Manifestatie tegen fascisme, racisme en antisemitisme, 14 dec. 1980.

de wil en het vermogen om over de grens van het 'wij' heen te kijken, zowel voor dominante groepen, als voor onderdrukte groepen.

Soms lijkt het wel alsof de eigen onderdrukking mensen nog meer verhardt, nog blinder maakt voor de onderdrukking van anderen. Tijdens een lezing over verschillen tussen vrouwen vertelde ik over de dubbele loyaliteit van onder andere zwarte vrouwen. Ik gaf als voorbeeld het incident waarbij een witte vrouw een zwarte jongen had neergeschoten toen hij probeerde haar tas te stelen. Een witte vrouw uit het publiek riep woedend, nog voor ik het verhaal af had kunnen maken: ik hoop dat hij stierf. Dat zijn de momenten dat ik schrik, dat ik zie dat mensen zich kunnen verschansen achter de woede over hun eigen onderdrukking, dat ze niet meer kunnen zien dat zij niet de enige 'verworpenen der aarde' zijn.

We zouden willen dat het op één front onderdrukt zijn mensen automatisch gevoeliger maakt voor de onderdrukking die andere mensen ervaren. Zo blijkt dat niet te werken. Onderdrukking maakt niemand aardiger. Hoewel er weinig mensen zijn die automatisch de overeenkomsten zien tussen de eigen ervaren onderdrukking en de onderdrukking van anderen is een bepaalde bewustwording, een bepaalde verwerking van de eigen ervaringen en positie, daar wel voor bevorderlijk. Ik ben daar nog weinig literatuur over tegengekomen, maar ik zie dat uit eigen ervaring. Ik heb me een jaar of tien vrijwel geheel geconcentreerd op vrouwenonderdrukking, en ik was er in die tijd niet makkelijk toe te bewegen om te zien dat er meer onrecht was dan dat. In abstractie wel, maar niet vanuit een werkelijke eigen belangstelling. Pas in de laatste jaren begon ik haast als vanzelf de behoefte te krijgen het perspectief te verwijden, uit te breiden naar andere groepen dan alleen vrouwen. Dat heeft te maken met een bepaalde fase van verwerking. Ik weet dat ik nog steeds hoor bij een onderdrukte categorie, maar ik voel me niet meer machteloos, dagelijks gekwetst, permanent kwaad. Het gevecht om het zelfbewustzijn, tegen de geïnternaliseerde onderdrukking in, is geweest. Ik voel me in de omgang met mannen niet meer zo snel aangetast, nog onafhankelijk van het feit of zij ondertussen wat meer van vrouwenonderdrukking begrijpen. Dat geeft ruimte.

Hetzelfde zie ik bij mannen die zelf tot een onderdrukte categorie behoren gebeuren. Een zekere verwerking, een zekere rust over de eigen positie, een zekere mate van zelfacceptatie

is bevorderlijk om de lijnen te kunnen zien tussen de eigen onderdrukking en die van vrouwen, en daar consequenties uit te kunnen trekken.

Wat ik geprobeerd heb in de voorafgaande hoofdstukken duidelijk te maken is dat de verschillende systemen van onderdrukking niet naast elkaar staan maar door elkaar heenwerken, en dat elke poging om geïsoleerd vanuit één onderdrukte groep te werken wel een begin kan zijn maar op den duur geen perspectief biedt. Een door witte mannen gedomineerde arbeidersbeweging die vrouwen, zwarten, homoseksuelen alleen als wezensvreemde indringers ziet, verzwakt uiteindelijk de eigen positie.

Zwarte mannen die zwarte vrouwen voorhouden dat hun opkomen voor eigen rechten alléén maar een imitatie is van het witte feminisme, een poging om te verhollandsen, drijven dezelfde vrouwen naar hun eigen groepen toe, in plaats van dat ze hen eruit houden. Een vrouwenbeweging die aan vrouwen van kleur alleen een marginale positie toewijst, of die niet inziet dat een extreem separatisme vrouwen die het zich economisch niet kunnen veroorloven om in een subcultuur te leven, uitsluiten, is in feite geen vrouwenbeweging maar een beperkte belangengroep.

Hoewel de eerste reactie op kritiek van de eigen onderdrukte groepen binnen de organisatie of beweging vaak is om hen als 'splijtzwam' te zien, als poging om de eenheid te verstoren moet iedereen uiteindelijk inzien dat alleen het erkennen van de onderlinge verschillen uiteindelijk de kloof kan dichten. Het zijn niet de feministen die de kloof tussen mannen en vrouwen scheppen, ze wijzen op een kloof die er al was. En zo zijn zwarte vrouwen die kritiek uitoefenen op de kleurloosheid van de vrouwenbeweging degenen die het feminisme uiteindelijk zullen versterken, als we kunnen luisteren wat er wordt gezegd, en er consequenties uit trekken. Dat blijkt niet altijd eenvoudig.

Wat in ieder geval niet helpt, is op onderdrukking reageren met de machtsmiddelen die we wel hebben, als die op hun beurt weer onderdrukkend zijn. De ervaring van de zwarte verpleegster, in hoofdstuk III.3, ging verder. Toen de oude witte vrouw haar in het gezicht gespuugd had nam ze wraak door de vrouw zo hardhandig te wassen dat ze haar pijn deed. 'Nu weet je hoe het is om door een zwarte geholpen te worden.' De neiging om wraak te nemen is op zich begrijpelijk. Het

lucht op. Het houdt het zelfrespect in stand, wat niet gebeurt als je de vernedering slikt. Woede is een fase verder dan slachtofferdom, heb ik elders al betoogd. Maar er is één ding niet veranderd. Die oude vrouw is er niet minder racistisch van geworden. Integendeel. En niet alleen zijn haar oordelen over zwarten er niet beter van geworden, ze heeft gelijk gekregen in haar gevoel dat jongeren, niet-gehandicapten die niet afhankelijk hoeven te zijn, als het erop aan komt een vrouw die hulpbehoevend is niet zullen helpen.

Wie oog krijgt voor dit soort situaties waarbij de ene onderdrukking wordt ingeruild voor een andere, en elke partij met een bevestiging van de bestaande vooroordelen verder gaat, ziet er talloze. Ik herinner me een training waar vrouwen probeerden adequate reacties te bedenken op seksuele intimidatie op straat. Vrijwel alle reacties die werden verzonnen, uitschelden voor 'boerenpummel' of 'zeker de slimste op school geweest' hadden klassistische elementen, of probeerden in te spelen op de zwakke kanten van mannensocialisatie: 'Krijg je hem wel omhoog, vetzak?' Voor de vrouwen in de training was het een hilarische ervaring om te oefenen in het gedrag dat ons altijd is afgeleerd en niet automatisch in verlammende schrik te schieten, te beseffen dat je iets doen kunt, niet alle macht afgeven. Maar bijna niemand kon iets verzinnen wat de bestaande verhoudingen niet uiteindelijk zou bevestigen. Mannen die zich vernederd voelen door vrouwen op hun klasse-afkomst zullen daar niet op reageren door begrip te tonen en minder seksistisch te worden. Mannen die zich als man totaal afgewezen voelen zullen daardoor nog harder als man terugslaan.

We hebben nog heel weinig ervaring in het reageren op een manier die ontwapent, in plaats van verder pantsert, zeker is dat niet eenvoudig. En zeker niet alle situaties lenen zich ervoor. Wie een poging tot verkrachting meemaakt kan beter effectief meppen of hard rennen dan een discussie beginnen over de verschillen en overeenkomsten in de respectievelijke onderdrukkingen.

2. Separatisme of samenwerking?

In het begin van dit boek heb ik al benadrukt dat de bestrijding van onderdrukking noodgedwongen op verschillende niveaus

moet plaatsvinden. Vanuit de vrouwenbeweging is er een grote diversiteit aan strategieën ontwikkeld die beogen om een einde te maken aan de ongelijkheid tussen de seksen. Ook racismebestrijding vindt op meerdere niveaus plaats. Anti-discriminatiewetgeving, positieve actie,[2] demonstraties, voorlichting, onderwijsmodellen waarin plaats is voor training in het antiracisme. Hoewel het socialistisch ideaal, de klasseloze maatschappij, verder verwijderd lijkt dan in de radicalere jaren zestig en zeventig wordt ook daar over nagedacht.

Ik wil het in dit slothoofdstuk hebben over de steeds weer opduikende kwestie van de samenwerking. De vraag samenwerking of separatisme, wordt meestal op een ideologisch niveau uitgevochten. Een wijdverbreid misverstand is dat de meest separatistische feministen ook de meest radicale zijn.[3] Maar uiteindelijk gaat het er om wat *werkt*, niet wat er ideologisch gezien het zuiverst in de leer lijkt, of het meest extreem. Bij de vraag separatisme, integratie of samenwerking, gaat het erom wat we willen bereiken. Samenwerking en integratie zonder een plek vanwaaruit de eigen belangen kunnen worden geformuleerd leidt bijna onherroepelijk tot verdwijning van die belangen. Tot aanpassing aan de dominante normen. Maar separatisme als doel op zichzelf, in plaats van als middel tot een doel, leidt tot nieuwe getto's, het sluit potentiële bondgenoten uit. Anders dan soms in feministische retoriek gesteld wordt, is een doorgevoerd separatisme helemaal niet bedreigend voor de bestaande orde: het laat de bestaande machtsverhoudingen geheel intact. En daarnaast hebben we kunnen constateren dat een consequent separatisme de mensen uitsluit die meer dan één loyaliteit hebben. En dat zijn er veel.

Waar gaat het om? In de eerste plaats dat onderdrukte groepen voor zichzelf opkomen, geïnternaliseerde onderdrukking afschudden en een positieve eigen identiteit opbouwen, dan wel terugveroveren. De vrouwen van het Combahee River Collective, zwarte vrouwen, schrijven hierover: 'Wij realiseren ons

2. Positieve actie lijkt een betere uitdrukking dan positieve discriminatie.

3. Barbara Smith zegt hierover in een gesprek met Beverly Smith (*Across the Kitchen Table*, p. 126):
'Wat echt radicaal is, is te proberen coalities te sluiten met mensen die anders zijn dan jij. Ik vind dat het radicaal is om tegelijk met kleur en sekse en klasse en seksuele identiteit bezig te zijn. Ik denk dat dát werkelijk radicaal is omdat nog niemand het heeft gedaan. Ik denk dat er een verschil is tussen extremisme en radicaliteit.

dat de enige mensen die voldoende van ons houden om stelselmatig aan onze bevrijding te werken wijzelf zijn. Onze politiek komt voort uit een gezonde liefde voor onszelf, onze zusters en onze gemeenschap die het ons mogelijk maakt onze strijd en ons werk voort te zetten. Deze gerichtheid op onze eigen onderdrukking is belichaamd in het concept van de identiteitspolitiek. Wij geloven dat de verstgaande en potentieel meest radicale politiek direct voortkomt uit onze eigen identiteit, in tegenstelling tot het werken om een eind te maken aan de onderdrukking van anderen.'[4]

We zouden dit proces, het opbouwen van de eigen identiteit en een gezond gevoel van eigenwaarde 'identiteitspolitiek' kunnen noemen.[5] Maar identiteitspolitiek is een begin. Blijft het daarbij dan is het gevaar groot van gefragmenteerde, naast elkaar bestaande en relatief machteloze groepjes. We kennen dat. Er schijnt onder sommige activisten een gevoel te bestaan dat er een schaarste is aan aandacht en energie, en dat het er daarom om gaat om vast te stellen welke onderdrukte groep de werkelijke enige echte onderdrukte groep is, een soort competitie om de ware slachtofferstatus.[6]

In elke beweging komt het voor dat de leden ervan ontkennen dat andere onderdrukking dan waar zij zelf onder geleden hebben ook relevantie bezit. Behalve de onderlinge strijd is er een tweede reden waarom een al te diepe verzonkenheid in de eigen identiteitspolitiek uiteindelijk tekort schiet: de constatering die we al hebben gemaakt dat de meeste mensen niet tot één categorie horen, en dus een deel van hun identiteit moeten ontkennen om erbij te horen. Dat gebeurt vaak genoeg. Zo beschrijft een Joodse vrouw haar intrede in de vrouwenbeweging: 'Ik begreep hoe belangrijk het voor me was om deze nieuwe plek te hebben, het zou mijn thuis worden als vervanging voor het thuis dat ik was kwijtgeraakt. Ik had een plek nodig, met andere vrouwen, die van mij was, waar ik weer hoop kon voelen. Maar door deze nood kwam ik er niet toe om te kijken naar wat me scheidde en onderscheidde van andere vrouwen.'[7] Willen we niet dat identiteitspolitiek op den duur verzandt in fragmentering, een groepje Joodse lesbische vrouwen uit de arbeidersklasse naast een groepje heterovrouwen met kinderen uit de middenstand,[8] dan moeten we noodgedwongen over de muren van onze eigen identiteiten heenkijken, en onderkennen dat we overeenkomsten hebben, naast verschillen, en gezamenlijke belangen, waarvan het de moeite

waard is om aan te werken. En hoewel we onze handen al vol hebben aan de verschillen binnen de vrouwenbeweging, kan het ook daarbij niet blijven.

'Een van de misverstanden,' schrijft de zwarte feministe Barbara Smith, 'is het idee dat het politiek noodzakelijk is om uitsluitend binnen de context van de vrouwenbeweging aan antisemitisme, racisme en andere systemen van onderdrukking te werken. Hoewel het onvermijdelijk is dat alle vormen van onderdrukking zich ook binnen de vrouwenbeweging manifesteren is dat niet de plek waar ze beginnen, noch waar ze eindigen.'[9]

Wat we dus nodig hebben, als uitvloeisel van de identiteitspolitiek, van zelforganisatie, zijn onderlinge coalities en bondgenootschappen.

In dit laatste hoofdstuk wil ik het hebben over zowel identiteitspolitiek als bondgenootschap. De modellen die ik daarbij hanteer zijn nog in een experimentele fase en komen voort uit begeleide groepen, binnen het counselen, of opleidingen die zich daarmee bezig houden, maar ik denk dat ze ook bruikbaar zullen blijken in politiek werk waarbij minder sprake is van daarvoor specifiek opgezette trainingen.

Elke onderdrukte groep heeft een aantal eigen zaken op orde te stellen waarbij pottekijkers niet gewenst zijn. In de eerste plaats is dat het opbouwen van een positieve identiteit en het afbreken van geïnternaliseerde onderdrukking. In de tweede plaats is er een plek nodig waar de onderlinge verdeel-en-heers-mechanismen kunnen worden afgebroken waar vrijwel alle onderdrukte groepen onder lijden.

De weerstand om je te identificeren met mensen uit de eigen groep blijkt vaak groot. In elke groep die zich daarmee bezighoudt komen de gevolgen van de oudere verdeel-en-heers-mechanismen boven: in de Joodse groepen wie er wel of niet de oorlog mee hebben gemaakt. Tijdens een Auschwitz-herden-

4. Geciteerd in Elly Bulkin, *Hard Ground: Jewish Identity, Racism and Anti-Semitism,* p. 99.

5. Idem, p. 98.

6. Barbara Smith, *Between a Rock and a Hard Place,* p. 75.

7. Minnie Bruce Pratt, *Identity: Skin Blood Heart,* p. 30.

8. Daarmee wil ik niet zeggen dat het niet buitengewoon nuttig kan zijn om tijdelijk een steungroep of praatgroep te organiseren waarbij uitgegaan wordt van een aantal gemeenschappelijke aspecten van onderdrukking.

9. In: Barbara Smith, *Between a Rock and a Hard Place,* p. 84.

king hoorde ik overlevenden uit de concentratiekampen tegen elkaar zeggen: 'Waar heb jij gezeten, in X? Dat was niet zo erg. Ik kom uit Z, daar was het veel erger.' Joodse vrouwen die orthodox zijn opgevoed hebben er soms moeite mee zich te identificeren met vrouwen die er thuis niets aan deden. Lesbische vrouwen die 'het altijd al waren' voelen zich niet thuis bij de 'nieuwen', die pas relaties met vrouwen aangingen toen het feminisme losbarstte, Gail Pheterson schrijft in haar evaluatie van een aantal bondgenotengroepen: 'Zij die in het verleden het hevigst hadden geleden beschouwden zichzelf gewoonlijk als de *echte* onderdrukte groep, bijvoorbeeld als de echte lesbiënnes of de echte Joden. "Jij bent maar een nouveau lesbiënne", of "Wat weten jullie Amerikaanse Joden over Joods zijn?" Met andere woorden: jullie hebben niet genoeg geleden. Aan de andere kant wilden degenen die nu dezelfde politieke identiteit als deze "echte" onderdrukten bezaten, maar in het verleden de onderdrukking niet zo persoonlijk hadden ondervonden, zichzelf over het algemeen niet tot de onderdrukte groep rekenen. "Ik wil niet bij hen horen." "Alleen politiek ben ik lesbisch, seksueel ben ik heteroseksueel." "Mijn moeder is Joods, ik niet!" "Ik heb me nooit zwart gevoeld".'[10] Deze dynamiek is heel complex, want soms verwerpt juist degene die het meest geleden heeft de identiteit het felst, en soms aanvaardt juist degene die het minst geleden heeft de identiteit met de minste terughoudendheid.

Kortom: een onderdrukte groep vormt nog geen vanzelfsprekende eenheid. De mate waarin men zich met een bepaalde groep identificeert blijkt evenzeer van de vroegere geschiedenis afhankelijk als van de 'objectieve' positie die men inneemt. Geïnternaliseerde onderdrukking heeft een rangorde binnen de onderdrukte groep tot gevolg. Die rangorde wordt, wanneer een groep zich bewust begint te worden en begint te politiseren vaak omgedraaid. Het gevaar daarbij is dat niet zozeer een oude hiërarchie wordt afgebroken als wel een nieuwe hiërarchie wordt opgebouwd. En dat daarmee opnieuw verdeeldheid ontstaat waar naar eenheid wordt gezocht. Terwijl we waren opgevoed met de opvatting dat hetero beter was dan homo wordt in een bepaalde fase van veel vrouwengroepen de hiërarchie omgedraaid: nu zijn de lesbische vrouwen de 'echte' feministes. De donkerste mensen zijn de 'echte' zwarten. Alleen met twee ouders die nog steeds in de arbeidersklasse leven kan men claimen 'echt' uit de arbeidersklasse te komen.

In deze fase, waarin het opnieuw opbouwen van onderling vertrouwen en onderlinge acceptatie naast zelfacceptatie een klus is waarbij zowel de oude normen als de verstarring van 'revolutionaire' normen moet worden doorbroken helpt de aanwezigheid van buitenstaanders vrijwel nooit.
En dan hebben we het nog niet gehad over alle verschillen binnen de eigen groep waar ook geen inmenging van anderen bij gebruikt kan worden. Wat witte en zwarte vrouwen onderling uit te zoeken hebben kan beter zonder de aanwezigheid van mannen, net zo goed als niet-Joden er beter niet bij kunnen zijn als Jodinnen en Joden onderling hun zaakjes regelen, en witten niet als het gaat om de conflicten tussen zwarte vrouwen en mannen.[11]
Dat elke onderdrukte groep een aantal zaken zelf moet regelen betekent niet dat de mensen die horen bij de dominante groep die zo graag iets zouden willen doen, hulpeloos af moeten zitten wachten tot ze gewenst zijn. Ik herinner me nog de mannen die zich bij een grote vergadering van MVM, waarbij het om de stichting van een aantal praatgroepen voor vrouwen alleen ging afvroegen hoelang dat zou gaan duren, wanneer de vrouwen van plan waren om terug te komen. Een paar maanden? Een half jaar? En wat moesten zij dan ondertussen? Geen man kwam op dat moment op het idee dat mannen onderling ook het een en ander uit te zoeken hadden, dat ze door zich zo afhankelijk op te stellen eerder een last waren dan dat ze een bijdrage leverden. Ze beseften niet dat ze het eigenlijke probleem van vrouwenonderdrukking bij de vrouwen legden en niet bij mannen. Alsof alles wel in orde zou komen als vrouwen zich met elkaar een beetje emancipeerden om dan terug te komen om samen verder te gaan. Ze beseften ook nog niet dat het heel goed mogelijk is om als mannen antiseksistische strategieën uit te denken en uit te voeren, en dat de aanwezigheid van vrouwen daarvoor niet per se noodzakelijk is.

10. Gail Pheterson, *Bondgenootschap tussen vrouwen,* p. 411.
11. Er is op deze regel wel eens een uitzondering gemaakt. Er is bijvoorbeeld wel eens een groep Jodinnen en Joden begeleid door een niet-Joodse. Die was daar nadrukkelijk voor uitgenodigd, juist om iemand te hebben als begeleidster die buiten alle onderlinge patronen tussen Joodse vrouwen en mannen stond. Het spreekt vanzelf dat de begeleiding van een 'buitenstaander' alleen werkt als die persoon haar of zijn eigen positie ten opzichte van de begeleide groep voldoende heeft verwerkt, en niet ongemerkt vanuit eigen behoeftes of motieven reageert.

Het feit dat elke onderdrukte groep in de eerste plaats zichzelf moet organiseren om een aantal zaken met elkaar uit te zoeken, wil nogal eens tot de conclusie leiden dat de groepen geen samenwerking wensen, of dat elke onderdrukte groep de eigen problemen wel op kan lossen. Maar uiteindelijk is dat niet zo. Seksisme verdwijnt niet als mannen niet veranderen. Racisme is geen zwart maar een wit probleem. Mensen die iets zouden willen doen hoeven niet hulpeloos af te wachten tot ze gewenst zijn of tot iemand ze komt vertellen wat ze doen moeten.

3. Bondgenootschap

In mijn ervaring blijkt het heel nuttig om als lid van de dominante groep steun te zoeken bij soortgenoten, en daarmee de mensen van de onderdrukte groep niet te veel voor de voeten te lopen. In zo'n steungroep is het mogelijk ervaringen uit te wisselen, erachter te komen of dat wat men ervaart 'gewoon' is, eigen emoties te screenen op onredelijkheid, enzovoort. Solidariteit is een mooi begrip, maar in het proces waarbij onderdrukten en leden van de dominante groep samenwerken lopen ook de mensen van de laatste groep deuken en blutsen op.
Ook bij mensen uit de dominante groepen ontstaat langzamerhand de behoefte eens naar de eigen positie te kijken. Dat hebben leden van een overheersende groep zelden gedaan, tot ze er door confrontatie toe werden gedwongen. Geen witte denkt er uit zichzelf over na wat het betekent om wit te zijn, de meesten vinden het om te beginnen zelfs belachelijk om zich zo te noemen. In een opleidingsgroep tien jaar geleden, waar tussen een meerderheid van vrouwen ook een aantal mannen zaten, begrepen die mannen aanvankelijk absoluut niet wat er van hen werd verwacht toen ze werden gevraagd naar hun ervaringen als *man*. De dominante positie is altijd de vanzelfsprekende, de positie waar je niet over na hoeft te denken. 'We zijn toch gewoon mensen', zegt iemand uit de hogere klasse, zich niet bewust van het eigen vanzelfsprekende standsgevoel. 'Wat moet ik nu met de uitspraak dat ik wit ben', zegt een cursist. 'We zouden het toch hebben over racisme, over zwarte mensen?' Ook voor de mensen uit de dominante groep kan het geen kwaad om eens na te denken en ervaringen uit te wisselen over de eigen identiteit.

Het lijkt voor velen paradoxaal, voor hen die denken dat de dominante groep een kopje kleiner gemaakt moet worden, en dus vooral moet worden bestreden, dat het er aan de dominante kant net zo goed om gaat om een positief zelfbeeld op te bouwen. Geen zwart mens zou ermee geholpen zijn als witten zich zouden schamen voor de vaalroze huid waar zij mee geboren zijn. Geen feministe krijgt het uiteindelijk beter als mannen zich beroerd gaan voelen omdat ze mannen zijn. Als we het hebben over onderdrukking dan hebben we het over posities. We zouden vervallen in een nieuw soort biologistisch denken als we er vanuit zouden gaan dat er iets inherent verkeerd is aan het hebben van een mannenlichaam of een lichte huidskleur, als we de normen alleen maar om zouden draaien. Hoe paradoxaal dat dus voor sommigen mag klinken: leden van de dominante groep zijn betrouwbaarder in hun loyaliteit met de onderdrukte groep wanneer ze zich redelijk goed voelen over zichzelf. We hebben meer aan een man die zich prettig voelt in zijn lichaam, die zich bewust is van het feit dat hij een man is en daar plezier in heeft, dan een man die het nodig heeft om zich een man te voelen door zich tegen vrouwen af te zetten, die zich bedreigd voelt als vrouwen zich oprichten, omdat zijn 'mannelijkheid' defensief is, voortdurend gevoed moet worden door de 'zwakheid' van vrouwen. En evenzeer geldt dit principe voor andere groepen. Niet-Joden die jaloers zijn op Joden, omdat ze zich zo 'gewoon' en zo 'kleurloos' voelen, vallen sneller terug in antisemitisme dan niet-Joden die geheel tevreden zijn over hun eigen identiteit.[11] Kortom, om werkelijk effectief te zijn, ook op lange termijn, moet een deel van die strijd gescheiden plaats vinden en een deel van de strijd gezamenlijk. Ik heb dat op de volgende pagina in een schema (en dus schematisch) weergegeven.
Dit schema is oorspronkelijk ontleend aan de antiracistische strijd, maar is in feite in te vullen voor andere categorieën.[12] Vul in: vrouw voor zwart, of arbeidersklasse. Vul voor wit in: man of middenklasse.

12. Het schema is overgenomen uit de lezing van Lida van den Broek, in *Antiracisme, een andere richting.*

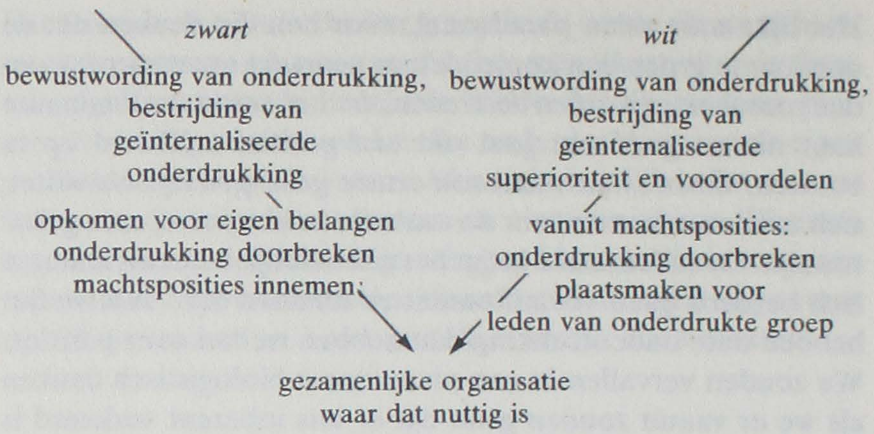

Waarom vind ik dit schema belangrijk? Mijn ervaring is dat er in veel politieke bewegingen, actiegroepen en in discussies tussen individuele mensen een kunstmatige tweedeling wordt gemaakt tussen dat wat 'politieke actie' heet aan de ene kant, en dat wat 'bewustwording' wordt genoemd aan de andere. Alsof we moeten kiezen tussen het een of het andere, alsof politieke actie bewustwording uitsluit en omgekeerd. Als we er vanuit gaan dat onderdrukking zowel een kwestie is van structureel verankerde ongelijkheid áls een kwestie van individuele socialisatie, dan is het duidelijk dat we in werkelijkheid niet kunnen kiezen, maar dat het erom gaat om strategieën en methoden te ontwikkelen waar beide kanten aan bod kunnen komen. Tegelijkertijd, of na elkaar, want met het schema wil ik niet suggereren dat we met politieke actie zouden moeten wachten tot we allemaal 'bewust' zijn geworden. Kijk ik nog eens naar mijn eigen geschiedenis dan zie ik een voortdurende wisselwerking. Praatgroepen (bewustwording), vandaaruit het opzetten van socialistisch-feministische groepen die zich bezighielden met cursussen, vrouwengroepen binnen politieke partijen en vakbeweging, het opzetten van vrouwenstudies binnen een beroepsopleiding, en vandaaruit weer deelname aan en later begeleiding van bondgenotengroepen die opnieuw te zien zijn als een fase van bewustwording, en opnieuw aanleiding geven tot nadenken over structurele veranderingen, bijvoorbeeld binnen het onderwijs waarin ik werkzaam ben.
Ik denk dus dat politieke actie effectiever is wanneer mensen ernaast een mogelijkheid hebben om persoonlijke ervaringen te verwerken, zoals ik denk dat bewustwording sneller gaat wanneer er daarnaast ervaring wordt opgedaan in concrete activiteiten, of dat nu in de vorm is van een antifascisme-comi-

té, of van zorgen dat binnen de eigen werksituatie meer gedaan wordt aan het aannemen van mensen van kleur of van vrouwen. Zelf heb ik goede ervaringen opgedaan in een steungroep van een aantal witte mensen die allen op een andere manier actief waren in het bestrijden van racisme. De een door te proberen anti-racistisch onderwijs te geven, een ander als ambtenaar binnen het 'minderhedenbeleid'. Niet alleen was de groep heel nuttig om ideeën te ontwikkelen over wat ieder van ons aan wilde pakken, welke strategie daarbij handig was, maar ook was het een plek waar je terecht kon bij gevoelens van moedeloosheid, bij het ontwarren van conflicten, waar je aanmoediging en steun kon halen van anderen, als je die nodig had.
Dergelijke activiteiten ben ik in verschillende vormen meer tegengekomen. Soms in de vorm van trainingen en workshops waarbij mensen individueel, of als bestaande groep een tijdlang nieuwe impulsen opdoen om de strijd voort te kunnen zetten. In sommige opleidingen zoals Sociale Academies of de Voortgezette Opleiding waar ik aan verbonden ben, is 'socialisatie' en daarmee het onderzoeken van eigen achtergronden en verschillen tussen mensen, een integraal deel van het programma. Elders richten mensen naar het voorbeeld van de 'bondgenotengroepen' zelf een steungroep op die een tijdlang bij elkaar komt op een specifieke noemer, verschillen tussen zwart en wit, of tussen Joods en niet-Joods bijvoorbeeld. Voor mensen die bekend zijn met de methoden van het co-counselen worden er regelmatig work-shops gehouden, bijvoorbeeld voor mensen vanuit een specifieke klasseachtergrond, of voor homo's en lesbiënnes, plus heteroseksuele bondgenoten, of voor gehandicapte mensen en lichamelijk 'normale' bondgenoten. Mensen met ervaring in dit soort werk bieden zich soms weer als begeleiding aan voor groepen die daarom vragen.
In dit soort werk, laat ik ze gemakshalve 'bondgenotengroepen' noemen, hoewel er onder veel verschillende titels wordt gewerkt, is er sprake van een bepaalde theorie waarin de term 'onderdrukking' centraal staat, en van een bepaalde methodiek. Over die theorie heb ik het in dit boek al uitgebreid gehad. In dit laatste hoofdstuk wil ik het nog hebben over een aantal methodische inzichten waarvan ik denk dat die nuttig kunnen zijn voor iedereen die zich met antiracisme, of feminisme of met het bestrijden van verschillende vormen van onderdrukking bezighoudt.

In de bondgenotengroepen is een poging gedaan om de bewustzijnsfasen te verduidelijken die mensen doormaken als ze zich óf vanuit de dominante kant, óf vanuit de gedomineerde kant actief tegen onderdrukking verzetten. Ik heb dit schema overgenomen van Gail Pheterson, en het naar eigen inzicht bewerkt. Het schema geeft in eerste instantie de bewustwordingsfasen weer zoals individuele mensen die kunnen meemaken. (Met de nadruk op kúnnen. We zijn natuurlijk niet allemaal op dezelfde wijze geprogrammeerd.) Maar in zeker mate slaan de verschillende fasen volgens mij ook op groepen en bewegingen. Dat is niet verwonderlijk als we bedenken dat we als individuele mensen de neiging hebben om ons aan te sluiten bij actiegroepen of bewegingen die op dat moment het dichtst bij de fase staan waar we ons zelf in bevinden. Dat wordt zelden als 'bewustzijnsfase' benoemd, vaker als politieke uitgangspunten waar we ons op dat moment mee verwant voelen. Dat ik me op een bepaald moment bij een praatgroep aansloot, en niet bij Dolle Mina of MVM, had zeker met mijn politieke opvattingen te maken. Maar ook, en zoiets wordt minder snel onderkend, bij mijn emotionele behoeften van dat moment, bij de bewustzijnsfase waar ik aan toe was. Om even bij het voorbeeld van de vrouwenbeweging te blijven, dat sommige vrouwen zich aansluiten bij groepen die vooral gericht zijn op samenwerking met mannen of integratie binnen het bestaande systeem, en dat andere vrouwen zich meer thuis voelen bij separatistische initiatieven, die niets te maken willen hebben met 'mannenmacht' is niet alleen een kwestie van politieke opvattingen maar tegelijkertijd ook van bewustzijnsfase. In een bepaalde periode van de vrouwenbeweging recruteerden feministische groepen vooral vrouwen die in de fase van de grote woede verkeerden, zich uitend in militante actievormen, stenen door ruiten, agressieve slogans. Die groepen liepen meestal na enige tijd weer leeg, niet omdat het doel niet goed zou zijn, of al bereikt was, maar omdat weinig mensen jarenlang in dezelfde emotionele staat of fase van bewustwording blijven. Het schema ziet er zo uit:[13]

De dominante kant

ontkenning van onderdrukking
↓
herkenning van onderdrukking
↓
schuldgevoelens
↓
angst voor wraak
en
uitzondering willen zijn
↓
behoefte aan geruststelling
↓
machteloosheid
↓
afhankelijkheid
↓
zondebokken zoeken
↓
verantwoordelijkheid

De onderdrukte kant

ontkenning van onderdrukking
↓
herkenning van onderdrukking
↓
eigen schuld
↓
minderwaardigheidsgevoel
↓
dankbaarheid
en
fatalisme
↓
woede
↓
machteloosheid en verwijten en verwerpen van de anderen
↓
beschuldigen in eigen groep
↓
zelfstandigheid
solidariteit
verantwoordelijkheid

Laten we eens kijken wat dit schema concreet betekent als we het invullen. Om te beginnen zal ik de verschillende bewustzijnsfasen nagaan aan de dominante kant. Ik neem daarvoor het wit-zijn als uitgangspunt. Daarna doe ik hetzelfde met de gedomineerde kant. Om niet 'voor anderen' te hoeven spreken neem ik daarbij het bewustzijnsproces van vrouwen als uitgangspunt.

a. Racisme, vooral het eigen racisme ontkennen. Er niet aan willen dat 'wit zijn' iets betekent. 'We zijn toch allemaal mensen', 'we moeten elkaar niet in hokjes stoppen', 'ik zie niet eens dat je zwart bent' zijn de typische uitspraken die bij deze fase horen. Maar maatschappelijke ongelijkheid verdwijnt niet door het te ontkennen. Willen we een bestaande kloof overbruggen dan zullen we eerst moeten erkennen dat die kloof er is.

b. Herkennen van racisme. Niet alleen in de openlijke vorm, maar ook in de impliciete. Vaak door contact met zwarte mensen, soms door conflicten, soms door wat we van vrienden of collega's horen.

c. Schuldgevoelens over het verleden. Wie eenmaal ziet wat er aan de hand is schrikt. Het blijkt erger dan we voor mogelijk hadden gehouden.

13. Met enige wijzigingen overgenomen uit het congresverslag van de Stichting Ombudsvrouw, *Antiracisme, een andere richting*.

d. Aan de ene kant: angst voor wraak. Militante zwarte organisaties en woede van zwarte mensen boezemen ons angst in. Stel dat ze met ons doen wat wij met hen hebben gedaan? Stel dat ze de macht krijgen, zullen ze dan niet net zo 'racistisch' met ons om springen? Eronder ligt een oud idee: alles wat pro-zwart is moet wel anti-wit zijn. Juist met deze gevoelens betrappen we onszelf op gepolariseerd denken, in zwart en wit zien als tegenpolen, als het met de een goed gaat, moet het wel slecht gaan met de ander. In milde vorm komen we deze bewustzijnsfase tegen in bezwaren tegen 'positieve discriminatie'. De angst dat 'wij witten' niet meer aan de bak komen als zwarten eindelijk de kansen krijgen die wij altijd al hebben gehad.

Aan de andere kant: de behoefte om door zwarte mensen gerustgesteld te worden. 'Zeg me dat je mij geen kwaad zult doen, ik ben toch niet zo als de anderen.' Ricky Sherover Marcuse noemt dit mechanisme het vragen om onschuldigheidscertificaten. [14] In deze fase hebben we het nodig om gerustgesteld en geaccepteerd te worden als 'goede witte'. We willen applaus voor onze goede daden. We willen gezien worden als uitzondering. Heel vermoeiend voor zwarte mensen die wel iets anders aan hun hoofd hebben. Er speelt bovendien nog iets doorheen. Wij willen vaak het gevoel hebben dat we vertrouwd worden vóórdat we tot daden overgaan. Zwarte mensen daarentegen, met veel reden voor wantrouwen, willen eerst de daden, dan de woorden.

e. Gevoel van machteloosheid. Wie ziet hoe alles met alles samenhangt voelt zich vaak machteloos om er werkelijk iets aan te doen. 'Ik in mijn eentje tegen de hele wereld', en de zwarten blijken ook al niet op je te zitten wachten. Tot we ontdekken dat we bij machte zijn om andere witte mensen te werven om mee te werken.

f. Gevoel van afhankelijkheid. Tegenover zwarte mensen: 'Vertel ons wat we moeten doen. We zullen racisme voor jullie bestrijden als jullie ons vertellen hoe we dat moeten doen.' Alweer zijn we met deze fase een blok aan het been van zwarte mensen en zwarte organisaties. Als we ons actief tegen racisme willen inzetten is dat niet om 'zwarten te helpen', het is omdat wij zelf vinden dat dat nodig is.

g. De neiging om zondebokken te zoeken onder de andere witten. Dezelfde vanzelfsprekende superioriteit tegenover zwarten wordt een halve slag omgedraaid en nu geldt die supe-

rioriteit de witten 'die nog niet zo ver zijn'. Hoewel een stevige confrontatie mensen soms wakker doet schrikken is beschuldiging op den duur een slechte methode om mensen te veranderen. Degenen die beschuldigen vergeten vaak dat zij zelf niet lang geleden dezelfde trekken hadden waar ze de anderen nu van beschuldigen.

Deze fasen in het bewustwordingsproces zijn vooral negatief geformuleerd. Maar erdoorheen kan een ander proces plaatsvinden: een toenemend inzicht in wat er aan de hand is, de bereidheid om ook naar de eigen motieven en mechanismen te kijken en niet alleen naar die van de anderen, een afnemende afhankelijkheid van zwarte mensen en daarbij tegelijkertijd, een grotere nabijheid. Een afname van schuldgevoel, en een toename van verantwoordelijkheid.

De verschillende fasen zijn niet altijd even prettig. Belangrijk is het daarom om enig begrip te hebben voor het feit dat dit soort proces heel gewoon is, dat anderen dat ook meemaken. En de steun van andere mensen in een dergelijke positie kan daarbij zeer helpen. En nu de andere kant, die van de gedomineerde groep, in dit geval van vrouwen.

a. Seksisme ontkennen. Vrouwen zijn niet onderdrukt, als ze het moeilijk hebben, zijn ze daar zelf schuld aan. 'Je kiest er toch zelf voor om kinderen te krijgen / een leidinggevende functie te ambiëren / met een man te leven.' 'Mannen hebben het ook moeilijk.' 'Als vrouw kun je voor elkaar krijgen wat je maar wilt, als je er maar iets voor over hebt.' 'Je hebt zelf aanleiding gegeven, dan had je maar niet...'

b. Herkennen wat seksisme is, namelijk stelselmatige achterstelling.

c. Jezelf er de schuld van geven. Verkeerde keuzes gemaakt. Verkeerde man gekozen. Had ik maar niet zo stom moeten zijn.

d. Gevoelens van minderwaardigheid. Ik ben ook stom, naast gevoelens van berusting. Ik blijf stom.

e. Dankbaarheid tegenover de mannen die aardig zijn. Die ook eens afwassen. Die het niet erg vinden als je eens weg gaat en laat thuis komt. Die zelf ook wel eens willen koken. Die de kinderen naar school willen brengen. Vergeleken met andere mannen... dankbaarheid tegenover mannen die je wel een 'kans' willen geven op een goede baan. Daarnaast: fatalisme. Het is altijd al zo geweest, het verandert nooit meer. Mannen zijn nu eenmaal zo.

14. Mondelinge mededeling tijdens een workshop.

f. Woede die soms opvlamt als je doorkrijgt hoe het hele systeem in elkaar zit, of een woede die jaren doorsmeult. Gemengd met gevoelens van machteloosheid omdat niet alles in één keer te veranderen is als je ziet hoe alles met alles samenhangt. Of met gevoelens van machteloosheid omdat je denkt het alleen te moeten doen. Ongeduld en irritatie dat je die mannen steeds maar weer opnieuw moet uitleggen wat er aan de hand is. Verwijten en beschuldigingen. En soms: mannen als persoon of als groep geheel afwijzen.
g. De neiging om andere vrouwen te beschuldigen die 'nog niet zo ver zijn' en te vergeten welk proces je zelf achter de rug hebt.
En ook door deze reeks van negatief geformuleerde fasen heen: een groeiende bewustwording, een groeiende zelfstandigheid en zelfverzekerdheid. Als het lukt, aan de andere kant van de blinde woede terechte verontwaardiging. Seksisme niet meer accepteren maar er ook niet meer voortdurend zo persoonlijk door gekwetst zijn. Ze kunnen wel met stenen gooien, je bent niet verplicht te gaan staan waar ze neerkomen. Andere vrouwen accepteren in de fasen waar zij in zitten, zonder te beschuldigen of een nieuwe rangorde aan te brengen. En misschien eens overwegen op welke wijze mannen onze bondgenoten kunnen worden en wat wij daar zelf aan kunnen doen.
Ik heb deze twee processen, dat aan de dominante kant en dat aan de gedomineerde kant, naast elkaar gezet alsof ze weinig met elkaar te maken hebben. In werkelijkheid gaan we natuurlijk niet in conclaaf tot we er aan de andere kant gelouterd en bewust uitkomen. Onderweg vinden voortdurend confrontaties plaats, en die confrontaties zijn nu juist waar we vaak het snelst van opschieten. Zo is, om nu een voorbeeld uit de antiracistische strijd te nemen, de reactie van zwarte mensen, studentes zowel als collega's op de pogingen om binnen het onderwijsprogramma van het IVABO antiracisme tot een integraal onderdeel te maken, leerzamer geweest en confronterender voor de fase waar ik mij zelf in bevond dan een abstract schema, of een training in afzondering mij ooit had kunnen bieden.
Dit schema is ontwikkeld in een experimentele setting, in een situatie waarin van begeleiding sprake was, en waarin doelbewust wordt gewerkt aan bewustwording. Uit ervaring weet ik dat het ook herkenbaar is voor mensen die regelmatig geconfronteerd worden, binnen het werk, of binnen actiegroepen en politieke groepen, met verschillen in achtergrond en maat-

schappelijke posities. Wat ik er mee wil bereiken: dat we wat meer zicht krijgen op de fases van bewustwording waar we onszelf en elkaar individueel in aantreffen, of die we groepen zien doormaken. Ik wil zeker niet suggereren dat alle onderlinge politieke meningsverschillen terug te voeren zijn op individuele bewustzijnsfasen, maar het zou al helpen als we ons er iets meer van bewust waren dat ze meespelen.

Het zou kunnen helpen als we inzien welke conflicten of misverstanden kunnen ontstaan wanneer we elkaar in verschillende fasen tegenkomen. Bijvoorbeeld wanneer witte mensen net hebben ontdekt dat racisme niet alleen een probleem is van zwarten, maar zij zelf verantwoordelijk zijn voor het bestaan ervan, en middenin de fase van het grote schuldgevoel aan komen zetten bij zwarte mensen die er net schoon genoeg van hebben om witten steeds maar uit te leggen wat er aan de hand is en wat ze doen moeten. Dat kan vervolgens witte mensen, in plaats dat ze inzien dat ze hun steun ook bij andere witte mensen kunnen halen, ontmoedigen en af laten haken. Wat aan de zwarte kant weer heel bevestigend kan werken voor de opvatting: zie je wel, ze steken ook geen poot uit. Zo helpt het ook heel weinig als een mannengroep nederig bij een feministische club aan komt zetten met de vraag 'hoe het nou moet' als de vrouwen net voor het eerst ontdekken hoe woedend ze eigenlijk zijn.

Ik denk dus dat iets meer inzicht in wat er onderweg met ons gebeurt zou helpen. Maar ik denk ook dat we op moeten passen met een schema als dit.

In de eerste plaats is het belangrijk dat we het niet al te mechanisch gaan toepassen. We verschillen onderling van elkaar, wat we mee maken is niet hetzelfde, en het is dus niet gezegd dat iedereen de fasen op volgorde afwerkt, of, in een andere situatie, niet iets terugkrijgt van een vorige fase. En daarnaast denk ik dat we een schema als dit niet moeten gebruiken om een nieuwe hiërarchie te scheppen en elkaar te gaan beoordelen naar de fase waar we ons in zouden bevinden. Ik zie de gevaren daarvan voor mensen persoonlijk: niemand kan iemand anders een bewustzijnsfase aanpraten, en voor ieder van ons afzonderlijk is het belangrijk dat we niets overslaan. Zo kan ik zelf vinden dat ik de fase van de grote woede, waarin ik de hele mannenmaatschappij als een groot complot zag langzamerhand voorbij ben en de zaken wat genuanceerder zie, maar ik weet ook dat ik die grote woede niet over had kunnen slaan, en dat

ook niemand mij in die periode had hoeven te vertellen dat het straks wel over zou gaan. En zoals ik niet zou willen dat we elkaar individueel beoordelen volgens een nieuw hiërarchisch normensysteem lijkt het me ook ineffectief om dat met groepen en bewegingen te doen. Als we kijken naar de politieke effectiviteit dan kunnen we zien dat er voor elk emancipatieproces meerdere fasen na en naast elkaar noodzakelijk zijn, en dat het daarom weinig zin heeft om te discussiëren welke strategie nu de juiste is, die van een meer militante, strijdbare actiegroep, of die van een coöperatieve, genuanceerde samenwerking. Om een voorbeeld te noemen: in de abortusstrijd, voorzover we die als gestreden kunnen beschouwen, was het van belang dat een zeer strijdbare groep autonome vrouwen de Bloemenhovekliniek bezette. Daarnaast was een actiecomité als 'Wij vrouwen eisen' noodzakelijk, die de eisen op een rijtje zette en bereid was om zich daar stevig voor in te zetten. Daarnaast waren vrouwen en mannen binnen politieke partijen noodzakelijk om hun eigen partij onder druk te zetten, en helemaal aan de andere kant van de lijn was het nodig dat parlementariërs en juristen zich bezighielden met de wetgeving. Wie zich op welke plek op de lijn inzet is een kwestie van politiek inzicht, maar óók van temperament en fase van bewustzijn. Iets dergelijks kunnen we ook zien binnen de homobeweging, waar van oudsher ook veel discussie is of er behoefte is aan een door de overheid erkende organisatie waar veel gedaan wordt aan opvang, dan wel aan meer militante, uitdagende groepen die niet meer om acceptatie vragen maar mensen confronteren met hun heteroseksisme. En ook daarbij kunnen we zien dat het geen kwestie is van het een of het ander, en dat de keuze voor de ene of de andere aanpak niet alleen te maken heeft met politieke opvattingen, maar ook met de eigen behoeften van dat moment. Willen we werkelijk van onderdrukking af, welke onderdrukking dan ook, dan kunnen we constateren dat we te maken hebben met mensen in heel verschillende fasen en verschillende behoeftes, en zien dat het hele scala tussen braaf en coöperatief en kwaad en militant nodig is.

Ik heb ook aan willen geven in welke mate onderdrukking niet alleen een kwestie is van druk van buitenaf, maar ook van de manier waarop we worden opgevoed, socialisatie. Ik zie de gevolgen ervan op veel niveaus, op het individuele niveau, hoe we zijn geworden wie we zijn. In de omgang met andere mensen. Wie we als 'wij' definiëren, en hoe we omgaan met degenen

die daar niet bijhoren. Onderdrukking is zichtbaar wanneer een witte vrouw en een zwarte man zich staan te verdringen in de kantine, en de vrouw denkt: typisch een man, en de man denkt: die witten staan altijd vooraan.

Onderdrukking maakt ons niet per definitie grootmoediger. 'Zeker zijn we beschadigd', schrijft Barbara Smith, 'maar de vraag is uiteindelijk: gebruiken we die beschadiging, die kennis van wat onderdrukking is die we uit de eerste hand hebben, om elkaar te herkennen, om samen te werken waar we dat kunnen? Of gebruiken we die om elkaar kapot te maken?'[15]

5. Slotwoord

Ik heb met dit boek een aantal zaken willen doen. Ik heb geprobeerd aan te geven dat het noodzakelijk is dat we elke vorm van onderdrukking op zichzelf bekijken, de historische gegroeidheid ervan, de gevolgen voor mensen aan de onderdrukte kant, en die aan de dominante kant.

Maar dat het daarnaast nodig is dat we over de grenzen van onze eigen onderdrukking heen kijken, en zien hoe de verschillende vormen, zoals seksisme, racisme en klassisme door elkaar heen werken. Het blijkt haast niet mogelijk om aan één onrecht te beginnen zonder de andere vormen van onrecht mee te nemen. Klasse blijkt met kleur samen te hangen, kleur met sekse, seks met klasse, en dan hebben we nog lang niet alles gezegd. De eerste reactie van veel mensen als de onderlinge samenhang en afhankelijkheid zich begint af te tekenen is er een van grote vermoeidheid. Er lijkt geen beginnen aan. En vooral, er is geen einde in zicht. En moet alles nu tegelijk? 'Help', zegt een vrouw, 'ik kom al uit de arbeidersklasse, ik ben al een vrouw, en ook nog lesbisch, en nu blijkt dat ik ook nog wat moet met het feit dat ik eigenlijk Joods ben omdat mijn grootouders Joods waren. God bewaar me, hoe krijg ik dat allemaal op een rijtje voordat ik dood ben.'

Eens heb ik, en met mij andere vrouwen, en vóór ons weer andere groepen, zwarte groepen, de arbeidersbeweging, gedacht dat we op het moment stonden om een revolutie te maken waarmee in één klap aan alle fundamentele onrecht een einde zou worden gemaakt. Inmiddels weten we dat we

15. In: *Between a Rock and a Hard Place.*

het hebben over een lange weg, een die niet eenvoudig is maar die de moeite waard is. 'De weg vooruit is altijd kronkelig', zeggen ze in China.

Daarom wil ik je nu aanspreken. Om te zeggen: niemand, die verantwoordelijkheid neemt voor haar of zijn identiteit, zou zo alleen mogen zijn. Er moeten mensen zijn met wie we kunnen neerzitten en huilen, terwijl we niettemin tot de strijders gerekend worden. Ik denk dat jij dacht dat er voor jou niet zo'n plek bestond, en misschien was die er toen ook niet, en misschien is die er nog steeds niet; maar we zullen die moeten creëren, wij die willen dat het lijden eindigt, die de wetten van de geschiedenis willen veranderen, als wij onszelf niet willen verraden.

Adrienne Rich

Bibliografie

Abontaleb, Ahmed en Fike van der Burght, 'De helden van de tweede generatie. Jonge Turken en Marokkanen in Nederland', in: Franke, Simon e.a. (red), *Maak er een gewoonte van,* De Populier, Amsterdam 1986

Abraham-van der Mark, Eva en Adri van der Wurff, '"Ze pikken onze banen in". Fictie en feiten over de arbeidsmarkt voor etnische minderheden', in: *Intermediair,* jrg 20 nr 20, 18 mei 1984

Acker, Joan, 'Women and Social Stratification: a Case of Intellectual Sexism', in: Huber, Joan (red), *Changing Women in a Changing Society,* University of Chicago Press, Chicago 1973

Adlam, Diana, 'Review of "The Main Enemy" by Christine Delphy', in: *Red Rag,* 1979 (?)

Adorno, T.W.E., Frenkel Brunswick, D.J. Levinson en R.N. Sanford, *The Authoritarian Personality,* Harper, New York 1950

Aerts, Anita, Lydia Helweg e.a., *Vrouwen en welzijnswerk,* (werktitel), VUGA, Den Haag 1986 (?)

Aerts, Mieke, 'Gewoon hetzelfde of gewoon anders? Een feministisch dilemma', in: *Wending,* jrg 39 nr 2, febr. 1984

Ahmed, Leila, 'Western Ethnocentrism and Perceptions of the Harem', in: *Feminist Studies,* vol 8 nr 3, herfst 1982

Alcan, Metin, 'Eigen taal en cultuuronderwijs aan Turkse kinderen', in: Moor, Ed de (red), *Arabisch en Turks op school,* Coutinho, Muiderberg 1985

Abrahamse, Marien, 'Verdraagzaam, maar met mate. Op zoek naar rasdiskriminatie', in: Kok, G.J., A. van Knippenberg en H. Wilke (red), *Vooroordeel en discriminatie,* Samsom, Alphen aan den Rijn 1979

Aerts, Anita, Lydia Helwig, e.a., *Vrouwen en welzijnswerk* (werktitel), VUGA, Den Haag 1986

Alexander, Sally, 'Women's Work in Nineteenth-Century London. A Study of the 1820-50', in: Mitchell, Juliet en Ann Oakley (red), *The Rights and Wrongs of Women,* Penguin, Harmondsworth 1976

Alexander, Sally en Barbara Taylor, 'In Defence of Patriarchy', in: Samuel, Raphael (red), *People's History and Socialist Theory,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1981

Alexander, Sally, 'Women, Class and Sexual Differences in the 1830s and 1840s: Some Reflections on the Writing of a Feminist History', in: *History Workshop Journal* 17, lente 1984

Allebes, Rochelle, *Joodse identiteit in Nederland na* 1945, scriptie IVABO, Amsterdam 1984

Allen, Sheila, 'Gender Inequality and Class Formation', in: Giddens, Anthony en Gavin Mackenzie (red), *Social Class and the Division of Labour,* Cambridge University Press, Cambridge 1982

Allen, Sheila, 'Race and Ethnicity in Class Formation: a Comparison of Asian and West Indian Workers', in: Parkin, Frank (red), *The Social Analysis of Class Structure,* Tavistock, Londen 1974

Allport, G.W. *The Nature of Prejudice,* Addison-Wesley, Reading Mass 1954

Almquist, Elizabeth M., 'Black Women and the Pursuit of Equality', in: Freeman, Jo (red), *Women: a Feminist Perspective,* Mayfield, Palo Alto 1979[2]

Améry, Jean, *Jenseits von Schuld und Sühne,* Klett Verlag, Stuttgart 1976

Améry, Jean, 'Zwang und Unmöglichkeit Jude zu sein', in: Améry, Jean, *Jenseits von Schuld und Sühne,* Klett Verlag, Stuttgart 1976: vertaald als: 'On the Necessity and Impossibility of Being a Jew', in: *New German Critique,* nr 20, Special Issue II, *Germans and Jews,* Spring/Summer 1980

Amos, Valerie en Pratibha Parmar, 'Resistances and Responses: the Experience of Black Girls in Britain', in: Mc Robbie, Angela en Trishna Mc Cabe (red), *Feminism for Girls,* Routledge & Kegan Paul, Londen 1981

Amos, Valerie en Pratibha Parmar, 'Challenging Imperial Feminism', in: *Feminist Studies, themanr. Many Voices, One Chant,* nr 17, herfst 1984

Anne Frank Stichting, *Oud en nieuw fascisme,* Van Gennep, Amsterdam 1982

Anne Frank Stichting, *Vooroordelen veroordeeld/Feiten tegen vooroordelen over buitenlanders,* Staatsuitgeverij, Den Haag 1984

Anon. 'Primaire en secundaire klassen: wat feministen van het marxisme kunnen leren en wat niet', in: *Feminist* 2, 1977, De Bonte Was

Anon. 'Such Devoted Sisters', *Red Rag,* ongedateerd

Anthias, Floya en Nira Yuval-Davis, 'Contextualizing Feminism-Gender, Ethnic and Class Divisions', in: *Feminist Review* 15, winter 1983

Anti fascisme tijdschrift, 25, mei/juni 1986: *Doe effe normaal, Anti-racisme en onderwijs.*

Anyon, Jean, 'Intersections of Gender and Class: Accomodation and Resistance by Working-Class and Affluent Females to Contradictory Sex-Role Ideologies', in: Walker, Stephen en Len Barton (red), *Gender, Class and Education,* Falmer Press, New York 1983

Apuzzo, Ginny en Betty Powell, 'Confrontation: Black/White', in: Bunch, Charlotte e.a. (red), *Building Feminist Theory,* Longman, New York 1981; of in: *Quest,* vol III nr 4, lente 1977

Arbeitsgruppe Frauenkongress (red), *Sind wir uns denn so fremd? Ausländische und deutsche Frauen im Gespräch,* Subrosa Frauenverlag, Berlijn 1985

Arkel, D. van, 'Racism in Europe', in: Ross, Robert (red), *Racism and Colonialism,* Martinus Nijhoff, Den Haag 1982

Arkel, D. van, Jehuda Bauer e.a., *Veertig jaar na* '45. Visies op het hedendaagse antisemitisme, Meulenhoff, Amsterdam 1985

Ashmore, Richard D. en Frances K. Del Boca, Psychological Approaches to understanding Intergroup Conflict, in: Katz, Phyllis (red), *Towards the Elimination of Racism,* Pergamon, New York 1976

Atkinson, Ti-Grace, *Amazon Odyssey,* Links, New York 1974

Armstrong, Pat en Hugh Amstrong, 'Beyond Sexless Class and Classless Sex: Towards a Feminist Marxism', in: *Studies in Political Economy,* nr 10, winter 1983

Attar, Dena, 'An Open Letter on Anti-Semitism and Racism', in: *Trouble and Strife,* nr 1, winter 1983

Axwijk, Hilly, *De Surinaamse vrouwen en haar 'onvolledig gezin' in Nederland,* scriptie HBO-MW, Amsterdam 1980

Bader, Veit-Michael, 'Nieuw racisme of neo-nationalisme?', in: *Komma,* jrg 5 nr 1, 1985

Baldwin, James en Margaret Mead, *A Rap on Race,* Michael Joseph, Londen 1971
Balswick, Jack O., 'Male Inexpressiveness: Psychological and Social Aspects', in: Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition,* Plenum Press, New York 1982
Bardwick, Judith, *Readings on the Psychology of Women,* Harper & Row, New York 1972
Barker, D.L. en S. Allen (red), *Sexual Divisions and Society: Process and Change,* Tavistock, Londen 1976
Barker, Martin, *The New Racism. Conservatives and the Ideology of the Tribe,* Junction Books, Londen 1981
Barker, Martin, 'Het nieuwe racisme', in: Bleich, Anet en Peter Schumacher (red), *Nederlands racisme,* Van Gennep, Amsterdam 1984
Barrett, Michèle, *Links en de vrouwenbeweging. Het wankele verbond,* ingeleid door Mieke Aerts, Het Wereldvenster, Weesp 1984
Barrett, Michèle en Mary McIntosh, *The Anti-Social Family,* Verso/NLB, Londen 1982
Barrett, Michèle en Mary McIntosh, 'Towards a Materialist Feminism', in: *Feminist Review*, nr 1, jan 1979
Barrett, Michèle en Mary McIntosh, 'The "Family Wage": Some Problems for Socialists and Feminists', in: *Capital and Class*, nr 11, 1980
Barrett, Michèle en Mary McIntosh, 'Ethnocentrism and Socialist-Feminist Theory', in: *Feminist Review*, nr. 20, juni 1985; in verkorte versie vertaald als 'Ethnocentrisme en socialisties-feministiese theorie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg 6 nr 4, 1985
Barton, Len en Stephen Walker (red), *Race, Class and Education,* Croom Helm, Londen 1983
Barton, Len en Stephen Walker (red.) *Gender, Class and Education,* International Publications Service, The Falmer Press, New York 1983
Batterink, Roel, *Klein verzet, groot gevolg,* scriptie IVABO, Amsterdam mei 1984
Baxandall, Rosalyn, 'Women in American Trade Unions: A Historical Analysis', in: Mitchell, Juliet en Ann Oakley (red), *The Rights and Wrongs of Women,* Penguin, Harmondsworth 1976
Baxandall, Rosalyn, Elisabeth Ewen en Linda Gordon, 'The Working Class Has Two Sexes', in: *Monthly Review*, vol 28 nr 3, 1976
Beal, Frances M., 'Double Jeopardy: To Be Black and Female' in: Morgan, Robin (red), *Sisterhood Is Powerful,* Random House, New York 1970
Beal, Frances M., 'Let's Stop Chasing Shadows', in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979
Beauvoir, Simone de, *De tweede sekse. Feiten, mythen en geleefde werkelijkheid,* Bijleveld, Utrecht 1978
Beck, Evelyn Thornton (red), *Nice Jewish Girls: a Lesbian Anthology,* Persephone Press, Watertown Mass 1982
Beechy, Veronica, 'Women and Production: a Critical Analysis of Some Sociological Theories of Women's Work', in: Kuhn, Anette en AnnMarie Wolpe (red), *Feminism and Materialism,* Routledge & Kegan Paul, Londen 1978
Beechey, Veronica, 'On Patriarchy', in: *Feminist Review* 3, 1979 en in Samuel, Raphael (red), *People's History and Socialist Theory,* Routledge & Kegan Paul, Londen 1981

Beekman-Mocking, Miep, *Een pak van mijn hart: gedachten rond leidsterschap,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1985
Beelaerts, M., S. Grotenhuis en M. Grunell (red), *Congresbundel zomeruniversiteit vrouwenstudies,* Amsterdam 1981
Beem, H., *Jerŏsche (Erfenis). Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse taalgebied,* Van Gorcum, Assen 1970²
Bel Ghazi, Hassan, *Mythen. Buitenlandse arbeiders tussen kulturele konfrontatie en overheidsfalen,* De Populier, Amsterdam 1985
Bel Ghazi, Hassan, *Over twee culturen, uitbuiting en opportunisme,* Futile, Rotterdam 1982
Bel Ghazi, Hassan, 'De rol van migrantenorganisaties in het bestrijden van racisme', in: Franke, Simon e.a. (red), *Maak er een gewoonte van,* De Populier, Amsterdam 1986
Bellos, Linda, 'Advice to White Collectives Wishing to Employ Black Workers', in: *Trouble and Strife* 5, lente 1985
Belotti, Elena Gianini, *Little Girls,* Writers and Readers, Londen 1975
Benard, Cheryl, *Die geschlossene Gesellschaft und ihre Rebellen. Die internationale Frauenbewegung und die schwarze Bewegung in den USA,* Syndikat, Frankfurt a.M. 1981
Beneke, Timothy, *Men on Rape. What They Have to Say about Sexual Violence,* St. Martin's Press, New York 1982
Benton, Sarah, 'Consciousness, Class and Feminism', in: *Red Rag,* nr 12, lente 1977
Bergh, Harry van den en Peter Reinsch, *Racisme in schoolboeken,* SUA, Amsterdam 1983
Bergh, Harry van den en BasJan van Stam, 'Bestrijding van fascisme! Maar welk fascisme?', in: *Komma,* jrg 3 nr 3, 1982
Bergh, Harry van den en BasJan van Stam, 'Anti-fascisme en het machteloze gebaar', in: *Tussen verwarring en verzet, fascisme en welzijnswerk,* themanr *Marge,* nr 7/8 1983
Bernard, Jessie, *The Female World,* The Free Press, New York 1981
Bernstein, B., 'Linguistic Codes, Hesitation Phenomena and Intelligence', in: *Language and Speech,* nr 5, 1962
Bernstein, B., 'Education Cannot Compensate for Society', in: *New Society,* 26 febr. 970
Berry, Benjamin D., 'Black Power and Straight White Males', in: Butcher, Glenn R. (red), *Straight/White/Male,* Fortress Press, Philadelphia 1976
Berting, Jan, 'In het brede maatschappelijke midden: de veranderende positie van de middengroepen in de Nederlandse samenleving tussen 1850-1980', in: Weyers, Ido, Claus Offe, Göran Therborn e.a., *Klassen of bewegingen,* SOMSO, Amsterdam 1986
Bishop, Sharon en Marjorie Weinzweig (red), *Philosophy and Women,* Wadsworth, Belmont Calif, 1979
Black Women's Action Committee, 'The Black Woman', in: Wandor, Michelene (red), *The Body Politic,* Stage 1, Londen 1972
Blau, F. en C. Junsenius, 'Economists Approaches to Sex Segregation in the Labour Markets: an Appraisal', in: Blaxall, M. en B. Reagan (red), *Women and the Workplace,* University of Chicago Press, Chicago 1976
Blauner, Robert, 'Colonized and Immigrant Minorities', in: Giddens, Anthony en David Held (red), *Classes, Power and Conflict,* MacMillan, Houndsmills Basingstoke 1982

Bleich, Anet en Rudi Boon, '"Alle witten zijn in principe racisten". Gesprek met de Surinaamse Lya Djadoenat', in: *De Groene Amsterdammer*, 13 april 1983
Bleich, Anet, Peter Schumacher e.a. (red), *Nederlands racisme,* Van Gennep, Amsterdam 1984
Bleich, Anet, 'We groeien allemaal voorbij de pijn', in: *De Groene Amsterdammer,* 25 juli 1984
Bleich, Anet, 'Het zionisme kan men niet vereenzelvigen met één bepaalde politieke positie', in: Buis, Hans, Judith Holtackers en Christel Leenders (red), *'Ik heb ze onder mijn beste vrienden',* Politikologen Anti-fascisme komitee, 1984
Bloem, Marion, *Geen gewoon Indisch meisje,* In de Knipscheer, Haarlem 1983
Blok, Josine, e.a., *Vrouwen, kiesrecht en arbeid, in Nederland* 1889-1919, Groningen 1977
Boer, Anne de, 'Over de positie van buitenlandse arbeid(st)ers in Nederland', in: *Komma*, jrg 3 nr 2, 1982
Bolle, Willeke, Henk van Dijk en Dieke Hetebrij, 'Discriminatie bij het verhuren van kamers aan gastarbeiders', in: Bovenkerk, Frank, *Omdat zij anders zijn,* Boom, Meppel 1978
Bollée, Henriette, Frederika Gephen en Gré Scholtens, *Weerstanden tegen emancipatieactiviteiten,* Fryske Kultuerried, Leeuwarden 1983
Boon, Martin en Gerjo Kok, 'De moeizame strijd tegen de vooroordelen', in: *Intermediair*, jrg 20 nr 37, 14 sept. 1984
Boonmans, Kees, '"Voor ons is de oorlog in '45 pas goed begonnen". NSB-kinderen: het stigma van de schuld', in: *De Tijd*, 9 april 1982
Bornemann, Ernest (red), *Arbeiterbewegung und Feminismus,* Ullstein, Frankfurt a.M. 1982
Boserup, Ester, *Women's Role in Economic Development,* St. Martin's Press, New York 1970
Bourne, Jenny, 'Towards an Anti-Racist Feminism', in: *Race and Class*, vol XXV nr 1, zomer 1983
Bovenkerk, Frank (red), *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland,* Boom, Meppel 1978
Bovenkerk, Frank, 'Minderheden in Engeland: het zwarte antwoord', in: *Intermediair*, jrg 20 nr 48, 30 nov. 1984
Bovenkerk, Frank en E. Breuning van Leeuwen, Rasdiscriminatie en rasvooroordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt, in: Bovenkerk, Frank (red), *Omdat zij anders zijn,* Boom, Meppel 1978
Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *The Impact of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981
Braden, Anne, 'A Second Open Letter to Southern White Women', in: *Southern Exposure*, vol IV nr 4, Winter 1977
Bradshaw, Jan, 'Now What Are They up to? Men in the "Men's Movement"', in: Friedman, Scarlet en Elizabeth Sarah (red), *On the Problem of Men,* Women's Press, Londen 1982
Brake, Mike, 'I May Be a Queer, but at Least I'm a Man: Male Hegemony and Ascribed versus Achieved Gender', in: Barker, Diana Leonard en Sheila Allen (red), *Sexual Division and Society: Process and Change,* Tavistock, Londen 1976
Brants, Kees en Paul Pennings, 'Antiracistische strijd: mythes en mogelijk-

heden', in: Hisschemöller, Matthijs (red), *Strategieën tegen het racisme,* themanr *Komma*, jrg 5 nr 1, 1985
Braverman, Harry, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twenthieth Century,* Monthly Review, New York 1975
Breughel, Irene, 'Bourgeois Economics and Women's Oppression' in: *m/*, nr 1, 1978
Breughel, Irene, 'Women as a Reserve Army of Labour: a Note on Recent British Experience', in: *Feminist Review*, nr 3, 1979
Bridges, Amy en Batya Weinbaum, 'The Other Side of the Paycheck', in: *Monthly Review*, vol 28 nr 3, juli-aug 1976
Brinkgreve, Christien en Ali de Regt. 'Mannen, vrouwen en kinderen', in: Wilterdink, Nico en Bart van Heerikhuizen (red), *Samenlevingen,* Wolters-Noordhoff, Groningen 1985
Brittan, Arthur en Mary Maynard, *Sexism, Racism and Oppression,* Basil Blackwell, Oxford 1984
Britten, N. en A. Heath, 'Women, Men and Social Class', in: Garmanikov, E. (red), *Gender, Class and Work,* Heinemann, Londen 1983
Broder, Henryk, 'Het denkt binnenin Duitsers', in: *Vrij Nederland*, jrg 46, 14 dec. 1985
Broder, Henryk, *Der ewige Antisemit,* Fischer, Frankfurt 1986
Broek, Lida van den, 'Zwarte en witte vrouwen', in: *Katijf*, jrg 2 nr 9, juni 1982
Lida van den Broek, 'Lezing', in: Lie, Kitty en Marja Schouten (red), *Antiracisme, een andere richting,* Stichting Ombudsvrouw, Amsterdam 1983
Bronfenbrenner, U., 'Socialisation and Social Class through Time and Space', in: Maccoby, E.E., T.M. Newcomb en E.L. Hartley, *Readings in Social Psychology,* Holt, Rinehart and Winston, New York 1958
'Brother: a Forum for Men Against Sexism. Collective Statement on the Family'. *Brother*, zomer 1976
'Brother: a Forum of Men agains Sexism. Men and Class', in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979
Brown, Cherie, 'Jewish Women', in: *Ruah Hadashah. Newsletter for Jewish Liberation*, nr 3, Rational Island Publishers, Seattle 1978
Brown, Cherie en Diane Balser, 'Joodse vrouwen', in: *Vrouwen in welzijnswerk. Wat bindt ons en wat scheidt ons,* IVABO, Amsterdam mei 1982
Brown, George W., Máire Ni Bhrolchán en Tirril Harris, 'Social Class and Psychiatric Disturbance among Women in an Urban Population', in: *Sociology* 9, 1975
Brown, Rita Mae, 'The Last Straw', in: Bunch, Charlotte en Nancy Myron (red), *Class and Feminism,* Diana Press, Baltimore 1974
Brunt, E., 'Vrouwen op het platteland', in: *Sociologische Gids* 22, nr 4, 1976
Brunt, E., *Boerinnen, burgeressen en buitenlui,* Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1977
Bucher, Glenn R., 'The Enemy: He Is Us', in: Bucher, Glenn R. (red), *Straight/White/Male,* Fortress Press, Philadelphia 1976
Bucher, Glenn R., 'The Oppressor Dehumanized', in: Bucher, Glenn R. (red), *Straight/White/Male,* Fortress Press, Philadelphia 1976

Budike, Fred en Bim Mungra, *Creolen en Hindostanen,* eigen beheer, 1985
Budike, Fred, *Surinamers naar Nederland. De migratie van* 1687-1982, scriptie IVABO, Amsterdam 1982
Budike, Fred, 'Zwart-zelfbewustzijn', in: VSAW, *Orgaan van de vereniging van Surant welzijnswerkers,* jrg 1 nr 1, febr. 1981
Buis, Brigitte e.a., 'Dolle Mina 1970-72', in: Akkerman, Tjitske en Siep Stuurman (red), *De zondige Riviera van het Katholicisme,* SUA, Amsterdam 1985
Buis, Hans, Judith Holtackers en Christel Leenders (red), *'Ik heb ze onder mijn beste vrienden',* Politikologen Anti-fascisme komitee, 1984
Bujra, J. en P. Caplan (red), *Women United, Women Divided, Cross Cultural Perspectives on Female Solidarity,* Tavistock, Londen 1978
Bulkin, Elly, 'Racism and Writing: Some Implications for White Lesbian Critics', in: *Sinister Wisdom* 13, lente 1980
Bulkin, Elly, 'Hard Ground: Jewish Identity, Racism and Anti-Semitism', in: Bulkin, E., M.B. Pratt en B. Smith, *Yours in Struggle: Three Perspectives on Anti-Semitism and Racism,* Long Haul Press, Brooklyn NY 1984
Bulkin, E., M.B. Pratt en B. Smith, *Yours in Struggle: Three Perspectives on Anti-Semitism and Racism,* Long Haul Press, Brooklyn NY 1984
Bunch, Charlotte e.a. (red), *Building Feminist Theory. Essays from Quest,* Longman Inc, New York 1981
Bunch, Charlotte en Nancy Myron (red), *Class and Feminism,* Diana Press, Baltimore 1974
Bunch, Charlotte, 'Copenhagen and Beyond. Prospects for Global Feminism', in: *Quest,* vol V nr 4, 1982
Bunch, Charlotte en Sandra Pollack (red), *Learning Our Way, Essay in Feminist Education,* The Crossing Press, Trumansburg NY 1983
Bunch, Charlotte, 'Not for Lesbians Only', in: *Quest,* vol II nr 2, 1975
Bunch, Charlotte en Coletta Reid, 'Revolution Begins at Home', in: Bunch, Charlotte en Nancy Myron (red), *Class and Feminism,* Diana Press, Baltimore 1974
Burnat, Joanna, 'Home and Work. A New Context for Trade Union History', in: *Radical Americca* 12, sept/okt. 1978
Bussemaker, Jet (red), *Zielig zijn we niet. Het politieke verzet van bijstandsvrouwen,* Van Gennep, Amsterdam 1985
Cade, Toni (red), *The Black Woman: An Anthology,* New American Library, New York 1970
Calcar, van, S. Soutendijk en B. Tellegen, 'School, milieu en prestatie', in: Heek, F., van e.a., *Het verborgen talent,* Boom, Meppel 1968
Cameron, Barbara, 'Gee, You Don't Seem like an Indian from the Reservation', in: Moraga, Cherríe en Gloria Anzaldúa (red), *This Bridge Called My Back,* Persephone Press, Watertown Mass 1981
Campbell, Beatrix, *Wigan Pier Revisited: Poverty and Politics in the* 80s, Virago, London 1984
Campbell, Wilfred, 'Anti-racisme als nieuwe norm in het onderwijs. Een beschouwing over onderwijsvernieuwing en racismebestrijding', in: *Doe effe normaal, Vernieuwing,* jrg 45 nr 5/ Afdruk 25, mei/juni 1986
Cantor, Milton en Bruce, Laurie (red) *Class, Sex and the Woman Worker,* Greenwood Press, Westport Connecticut 1977
Carby, Hazel V., 'Schooling in Babylon', in: Centre for Contemporary

Cultural Studies (red), *The Empire Strikes Back*, Hutchinson, Londen 1982
Carby, Hazel V., 'White Women Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood', in: Centre for Contemporary Studies (red), *The Empire Strikes Back*, Hutchinson, Londen 1982
Carmen, Gail, Shaila en Pratibha, 'Becoming Visible: Black Lesbian Discussions', in: *Feminist Review, Many Voices, One Chant* 17, autumn 1984
Carmichael, Stokely en Charles V. Hamilton, *Black Power*, Random House, New York 1967
Carrilho, Mavis, 'Racisme, een strijdpunt in en voor de vrouwenbeweging', in: themanr *Verschillen in de vrouwenbeweging. Katijf*, jrg 2 nr 9, juni 1982
Carrilho, Mavis en Tineke van Honten (red), *Want zwijgen biedt geen bescherming. Portretten van zwarte schrijfsters*, Katijf, Amsterdam 1985
Carrington, Bruce, 'Sport as a Side-Track. An Analysis of West Indian Involvement in Extra-Curricular Sport', in: Balton, Len en Stephen Walker (red), *Race, Class and Education*, Croom Helm, Londen 1983
Carroll, Constance M., 'Three's a Crowd: the Dilemma of the Black Woman in Higher Education', in: Hull, Gloria T., Patricia Bell Scott en Barbara Smith (red), *But Some of Us Are Brave*, The Feminist Press, Old Westbery NY 1982
Castles, Stephen, Heather Booth en Tina Wallace, *Here for Good. Western Europe's New Ethnic Minorities*, Pluto Press, Londen 1984
Castles, Stephen en Godula Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford University Press, Oxford 1985
Caulfield, Mina Davis, 'Imperialism, the Family and Cultures of Resistance', in: *Social Revolution* nr 20; en in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, The Men Say*, Dell, New York 1979
Celis, Annie, *Terug naar mijn wortels. Over de gevolgen van etno-centrisme*, scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1984
Chesler, Mark A., 'Contemporary Sociological Theories of Racism', in: Katz, Phyllis A. (red), *Towards the Elimination of Racism*, Pergamon Press, New York 1976
Chesler, Mark A., 'Creating and Maintaining Interracial Coalitions', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans*, Sage, Beverly Hills 1981
Chisolm, Shirley, 'Race, Revolution and Women', in: *The Black Scholar*, themanr *The Black Woman*, dec. 1971
Chodorow, Nancy, *Waarom vrouwen moederen*, Sara, Amsterdam 1980
Claassen, Hans, Ada Gevers en Martien Gerritsen, *Schaften met mes en vork. Een confrontatie tussen twee klassen*, scriptie IVABO, Amsterdam 1982
Claessens, Dieter en Petra Milhoffer (red), *Familiensoziologie. Ein Reader als Einführung*, Athenäum-Fischer, Frankfurt a.M. 1973
Clark, Kenneth, *Dark Ghetto*, Gollanz, Londen/New York 1965
Clark, Kenneth, *Prejudice and Your Child*, Beacon Press, Boston 1955
Clark, Kenneth en Mamie Clark, 'Racial Identification and Preference of Negro Children', in: Newcomb, T.M. en E.L. Hartley (red), *Readings in Social Psychology*, Holt, New York 1947
Clarke, Cheryl, 'Lesbianism: an Act of Resistance', in: Moraga, Cheríe en Gloria Anzaldúa (red), *This Bridge Called My Back*, Persephone Press, Watertown Mass 1981

Clarke, John, Chas Critcher en Richard Johnson (red), *Working Class Culture. Studies in History and Theory,* Hutchinson, Londen 1979
Cleaver, Eldridge, *Soul on Ice. Selected Essays,* Jonathan Cape, Londen 1969
Cockburn, Cynthia, 'The Material of Male Power', in: *Feminist Review,* nr 9, herfst 1981
Cockburn, Cynthia, 'The Relations of Technology. What Implications for Theories of Sex and Class?', in: Crompton, Rosemary en Michael Mann (red), *Gender and Stratification,* Polity Press, Cambridge 1986
Combahee River Collective, The, 'A Black Feminist Statement', in: Eisenstein, Zillah, R. (red), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism,* Monthly Review Press, New York 1979; ook in: Hull, Bell en Smith, *But Some of Us Are Brave;* en: Moraga en Anzaldúa, *This Bridge Called My Back*
Cone, James H., *Liberation: a Black Theology of Liberation,* Lippincott, Philadelphia 1970
Connelly, Patricia M. en Martha Mac Donald, 'Womens Work: Domestic and Wage Labour in a Nova Scotia Community', in: *Studies in Political Economy,* nr 10, winter 1983
Corten, Monique en Mieke Kaptein, 'Er zijn twee vrouwenbewegingen', in: themanr *Verschillen in de vrouwenbeweging. Katijf,* jrg 2 nr 9, juni 1982
Cotera, Martha, 'Among the Feminists: Racist Classist Issues', in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979
Coulson Margaret, Branca Magaš en Hilary Wainwright, 'Women and the Class Struggle', in: *New Left Review* 89, 1975
Cox, Sue (red), *Female Psychology: the Emerging Self,* Science Research Associates, Chicago 1976
Coyle, Angela, 'The Protection Racket?', in: *Feminist Review,* nr 4, 1980
Cramon-Daiber, Birgit, Monika Jaeckel en Barbara Köster, 'Zur Frage der Klassenunterschiede zwischen Frauen', in: Cramon-Daiber, Birgit, Monika Jaeckel e.a. (red), *Schwesternstreit,* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1983
Cramon-Daiber, Birgit, Monika Jaeckel e.a. (red), *Schwesternstreit. Von den heimlichen und umheimlichen Auseinandersetzungen zwischen Frauen,* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1983
Crompton, Rosemary en Michael Mann (red), *Gender and Stratification,* Polity Press, Cambridge 1986
Crompton, Rosemary, 'Women and the "Service Class"', in: Crompton, Rosemary en Michael Mann (red), *Gender and Stratification,* Polity Press, Cambridge 1986
Cross, Tia, Frea de Klein, Barbara Smith, Beverly Smith, 'Face-to-Face, Day-to-Day-Racism CR', in: Hull, Gloria T., Patricia Bell Scott en Barbara Smith (red), *But Some of Us Are Brave,* The Feminist Press, Old Westbery NY 1982
Crucifix, Marijke, *Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg: over het terugvinden van mijn arbeidersklasse achtergrond en leiderschap,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1983
Culley, Margo en Catherine Porteges (red), *Gendered Subjects. The Dynamics of Feminist Teaching,* Routledge and Kegan Paul, Boston 1985
Daalen, Rineke van, 'Verzorgingsinstellingen', in: Wilterdink, Nico en

Bart van Heerikhuizen (red), *Samenlevingen*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1985
Dalla Costa, Mariarosa, *The Power of Women and the Subversion of the Community,* Falling Wall Press, Bristol 1972
Dam, Ineke van, *Arbeiderstaal, middenklassetaal en hulpverlening,* scriptie AAF, nov. 1984
Damen, Paul, 'Ik ben niet joods, g.dverdomme!', in: themanr *Racisme, antisemitisme en 'links'. Machiavelli mededelingen bulletin*, jrg 10 nr 1,20 febr. 1981
Daniels-Eichelberger, Brenda, 'Voices on Black Feminism'. in: *Quest: a Feminist Quarterly* 3, nr 4, Spring 1977
Dasberg, Lea, 'Honing versus Holocaust. De relatie tussen Joodse religie, pedagogische filosofie en identiteit', in: Stichting ICODO, *De Joodse naoorlogse generatie in Nederland*, ICODO, Utrecht 1984
Davies, Miranda (red), *Third World, Second Sex. Women's Struggles and National Liberation,* Zed Press, London 1983
Davin, Delia, *Woman Work. Women and the Party in Revolutionary China,* Clavendon Press, Oxford 1976
Davis, Angela, 'The Myth of the Black Matriarch', in: Klagsbrun, Francine (red), *The First Ms Reader,* Warner, New York 1973
Davis, Angela, 'Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves', in: *The Black Scholar,* themanr *The Black Woman*, dec. 1971
Davis, Angela, *Women, Race and Class,* The Women's Press, Londen 1981
Davis, Angela Y., 'Rape Racism and the Capitalist Setting', in: *Black Scholar*, april 1977; en in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979
Davis, Hannah, 'Naar een nieuw begrip van Joodse mannen', in: *Lechaim* 3, De Counselpers, Amstelveen 1984
Davis, M., 'Woman's Place is at the Typewriter: the Feminization of the Clerical Labor Force', in: *Radical America*, jrg 8 nr 4, 1974
Delamont, Sara, *The Sociology of Women. A Introduction,* Allen & Unwin, Londen 1980
Delphy, Christine en Diana Leonard, 'Class Analysis, Gender Analysis and the Family', in: Crompton, Rosemary en Michael Mann(red), *Gender and Stratification,* Polity Press, Cambridge 1986
Delphy, Christine, *Close to Home. A Materialist Analysis of Women's Oppression,* Hutchinson, Londen 1984
Delphy, Christine, *The Main Enemy,* Women's Research and Resources Centre, Londen 1977; en in: Delphy, Christine, *Close to Home,* Hutchinson, Londen 1984.
Delphy, Christine, 'Women in Stratification Studies', in: Roberts, Helen (red), *Doing Feminist Research,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1981; en in: Delphy, Christine, *Close to Home,* Hutchinson, Londen 1984
Delphy, Christine, 'Sharing the Same Table: Consumption and the Family', in: *Close to home,* Hutchinson, Londen 1984
Dennis, Rutledge M., 'Socialization and Racism: the White Experience', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981
Diaz, Manuel, 'Who Invented Machismo', in: VSAW *Bulletin, orgaan van de organisatie van zwarte welzijnswerk(st)ers,* jrg 4 nr 3/4, nov. 1984
Diaz-Diocaretz, Myriam, '"Mijn naam is van mij van mij van mij". Zwarte

noordamerikaanse dichteressen in haar context', in: Lover, jrg 10 nr 4, dec. 1984

Diaz-Diocaretz, Myriam en Iris Zavala (red), *Women, Feminist Identity and Society in the 1980's,* John Benjamins, Amsterdam 1985

Dill, Bonnie Thornton, 'Race, Class and Gender: Prospects for an All-Inclusive Sisterhood', in: *Feminist Studies,* vol 9 nr 1, Spring 1983

Dinnerstein, Dorothy, *Minotaurus en meermin. Man-Vrouw regelingen en menselijk onbehagen,* Sara, Amsterdam 1983

Dixon, Marlene, *The Future of Women,* Synthesis, San Francisco 1983

Docentenhandleiding bij de Anne Frankkrant, *De Joden, wie zijn dat eigenlijk,* maart 1981

Dolle Mina, *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd,* SUA, Amsterdam 1970

Dolle Mina, *Krachtvoer,* Amsterdam 1972

Dooremalen, Ans van, *Dat doe je toch gewoon: boerendochter en leidsterschap,* scriptie IVABO, Amsterdam

Dorresteijn, J., *Vaders beste knecht heeft geen toekomst,* scriptie Hogere Landbouw School, Den Bosch 1984

Dosser jr., David A., 'Male Inexpressiveness: Behavioral Intervention', in: Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition,* Plenum Press, New York 1982

Draper, H. en Lipow, A.G., 'Marxist Women versus Bourgeois Feminism', in: R. Miliband en J. Saville (red), *The Socialist Register,* Merlin Press, Londen 1976

Dunbar, Ortiz Roxanne, 'Toward a Democratic Women's Movement in the United States', in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro, *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979

Duyves, Mattias, Gert Hekma, Paula Koelemij (red), *Onder mannen, onder vrouwen. Studies van homosociale emancipatie,* SUA, Amsterdam 1984

Dijk, Ans van, *Het mag geen naam hebben. Over lesbische vrouwen uit de arbeidersklasse,* scriptie IVABO, Amsterdam 1985

Dijk, Cock van, *Een tipje van de sluier,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1986

Dijk, Teun A, van, *Minderheden in de media,* SUA, Amsterdam 1983

Eekhuis, Dinie, *Arbeidersvrouw in arbeiders- en vrouwenbeweging*, scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1983

Eekhuis, Dini, *Toets over taal,* scriptie IVABO, Amsterdam 1983

Ehrenreich, Barbara, *Mannenharten. De man op vlucht voor het huwelijk,* Bert Bakker, Amsterdam 1985

Ehrenreich, Barbara en Karin Stallard, 'The Nouveau Poor', in: *Ms,* augustus 1983

Ehrenreich, Barbara, 'Toward Socialist Feminism', in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979

Ehrlich, Carol, 'The Reluctant Patriarchs: a Review of "Men and Masculinity"', in: Snodgrass, Jon (red), *For Men against Sexism. A Book of Readings,* Times Change Press, New York 1977

Eichelberger, Brenda, *'Voices on Black Feminism', in: Quest,* vol III nr 4, 1977

Eichler, Margrit, 'The Origin of Sex Inequality. A Comparison and Critique of Different Theories and Their Implications for Social Policy',

in: Women's Studies International Quarterly, vol 2 nr 3, 1979
Eichler, Margrit, *The Double Standard. A Feminist Critique of Feminist Social Science,* Croom Helm, Londen 1980
Eisenstein, Zillah (red). *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism,* Monthly Review Press, New York 1979
Eisenstein, Zillah, *The Radical Future of Liberal Feminism,* Longman, New York 1981
Eisenstein, Zillah, 'Some Notes on Relations of Capitalist Patriarchy', in: Eisenstein, Zillah (red), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism,* Monthy Review Press, New York 1979
El Saadawi, Nawal, *De gesluierde Eva. Vrouwen in de Arabische wereld,* Kritak, Leuven 1980
El Saadawi, Nawal (interview met), 'Arab Women and Western Feminism', in: *Race and Class,* vol XXII nr 2, herfst 1980
Emden, Rachel van (red), ... *Die mij niet gemaakt heeft tot man... Joodse vrouwen tussen traditie en emancipatie,* Kok, Kampen 1986
Ensering, Harriet, *Eigenwijs op eigen wijs,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1985
Eppink, Andreas, *Cultuurverschillen en communicatie,* Samsom, Alphen a.d. Rijn 1981
Epstein, Barbara, 'Family Politics and the New Left: Learning from Our Own Experience', in: *Socialist Review* nr 63-64 (vol 12 nr 3-4), mei-aug 1982
Epstein, Cynthia F., 'Positive Effects of the Multiple Negative: Explaining the Success of Black Professional Women', in: Huber, J. (red), *Changing Women in a Changing Society,* University of Chicago Press, Chicago 1973
Epstein, Helen, *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors,* Bantam, New York 1980
Erp, Marja van en Sibe Soutendijk, *Sociaal milieu en lesgebeuren. Een literatuuronderzoek,* Van Gennep, Amsterdam 1973
Es, Ina van, 'Wederzijdse herkenning. Impressies van de werkgroepen', in: Stichting ICODO, *De Joodse na-oorlogse generatie in Nederland,* ICODO, Utrecht 1984
Essed, Philomena, *Alledaags racisme,* Sara, Amsterdam 1984
Essed, Philomena, '"Blanke vrouwen moeten ook direct verantwoordelijk worden gesteld"'. Interview met Sandra Young, over feminisme en racisme', in: *Serpentine,* juni 1981
Essed, Philomena, 'Feminisme en racisme', in: Beelaerts, M., S. Grotenhuis en M. Grunell (red), *Congresbundel zomeruniversiteit vrouwenstudies,* Amsterdam 1981
Essed, Philomena, 'Hoe racisme er uit ziet. Lezing', in: Lie, Kitty en Marja Schouten (red), *Anti-racisme, een andere richting,* Stichting ombudsvrouw, Amsterdam 1983
Essed, Philomena, 'Racisme en feminisme', in: *Socialisties-Feministiese Teksten* 7, Sara, Amsterdam 1982
Evans, Sara, *Personal Politics. The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left,* Vintage, New York 1979
Evans, Sara, 'Women's Consciousness and the Southern Black Movement', in: *Southern Exposure,* vol IV nr 4, Winter 1977
Eijk, Alie van, *Als je voor een dubbeltje geboren bent ben je een kwartje waard,* scriptie IVABO, Amsterdam 1983
Falk, Candace, 'Women and the "Karl Marx Question": Radical Feminism

and Socialist Feminism', in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say*, Dell, New York 1979

Fanon, Frantz, *Zwarte huid, blanke maskers,* Van Gennep/Novib, Amsterdam 1983

Farrell, Warren, *The Liberated Man. Beyond Masculinity: Freeing Men and Their Relationships with Women,* Random Hause, New York 1974

Fasteau, Marc Feigen, *De mannenmolen,* Bruna, Utrecht 1974

Feinstein, Gale, 'Het onder ogen zien van de realiteit van het geïnternaliseerd klassisme', in: Vrouwen en welzijnswerk, *Wat bindt ons en wat scheidt ons*, IVABO, Amsterdam mei 1982

Feminist Review, *Many Voices, One Chant. Black Feminist Perspectives,* themanr *Feminist Review* 17, herfst 1984

Fennema, Meindert en Troetje Loewenthal, 'Oud en nieuw racisme', in: *Marge*, nr 2, 1984

Ferguson, Ann, en Nancy Folbre, 'The Unhappy Marriage of Patriarchy and Capitalism', in: Sargent, Lydia (red), *Women and Revolution,* South End Press, 1981

Ferguson, Ann, 'Women as a New Revolutionary Class', in: Walker, Pat (red), *Between Labour and Capital,* Harvester Press, Brighton 1979

Ferguson, Renee, 'Women's Liberation Has a Different Meaning for Blacks', in: Lerner, Gerda, *Black Women in White America,* Pantheon, New York 1972

Firestone, Shulamith, *The Dialectics of Sex. The Case for Feminist Revolution,* Morrow and Co, New York 1970

Firestone, Shulamith, en Anne Koedt (red), *Notes from the Second Year,* Radical Feminism, New York 1970

Fisher-Manick, Beverly, 'Race and Class: Beyond Personal Politics', in: Bunch, Charlotte e.a. (red), *Building Feminist Theory,* Longman, New York 1981; en in: *Quest*, vol III nr 4, Spring 1977

Flax, Jane, 'Do Feminists Need Marxism?', in: Bunch, Charlotte e.a. (red), *Building Feminist Theory,* Longman, New York 1981; en in: *Quest,* vol III nr 1, Summer 1976

Fox, Bonnie (red), *Hidden in the Household. Women's Domestic Labour under Capitalism,* Women's Educational Press, Toronto 1980

Franke, Simon e.a. (red), *Maar er een gewoonte van. Racismebestrijding in de grote stad,* De Populier, Amsterdam 1986

Frankenberg, Ruth, en Janet Martens, 'Racism: Not a Moral Issue', in: *Trouble and Strife,* nr 5, Spring 1985

Freeman, Jo 'The 51 Percent Minority Group: a Statistical Essay', in: Morgan, Robin (red), *Sisterhood is Powerful,* Random House, New York 1970

Freeman, Jo (red), *Women: a Feminist Perspective,* Mayfield Publishers, Palo Alto 1975

Friedan, Betty, *Het misverstand vrouw,* Bijleveld, Utrecht 1971

Friedman, Deb, 'Rape, Racism and Reality', in: *Quest,* vol V nr 1, Summer 1979

Friedman, Scarlet en Elizabeth Sarah (red), *On the Problem of Men,* Women's Press, Londen 1982

Fritz, Leah, *Dreamers & Dealers. An Intimate Appraisal of the Women's Movement,* Beacon Press, Boston 1980

Frye, Marilyn, 'On Being White: Thinking toward a Feminist Understan-

ding of Race and Race Supremacy', in: Frye, Marilyn, *The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory*, Crossing Press, New York 1983

Frye, Marilyn, *The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory,* Crossing Press, New York 1983

Fujitomi, Irene en Diane Wong, 'The New Asian-American Woman', in: Cox, Sue (red), *Female Psychology: the Emerging Self,* Science Research Associates, Chicago 1976

Fuller, Mary, 'Qualified Criticism, Critical Qualifications', in: Baston, Len en Stephen Walker (red), *Race, Class and Education,* Croom Helm, Londen 1983

Gaertner, Samuel L., 'Nonreactive Measures in Racial Attitude Research: a Focus on "Liberals"', in: Katz, Phyllis A. (red), *Towards the Elimination of Racism,* Pergamon Press, New York 1976

Gage, Frances D., 'Sojourner Truth', in: Tanner, Leslie B. (red), *Voices from Women's Liberatdion,* New American Library, New York 1971

Garconius, Irma, 'Moederschap in het Caribisch gebied, toegespitst op Suriname', in: Vrouwen en welzijnswerk, *Wat bindt ons en wat scheidt ons,*IVABO, Amsterdam mei 1982

Gardiner, Jean, 'Women in the Labour Process and Class Structure', in: Hunt, Alan (red), *Class and Class Structure,* Lawrence and Wishart, Londen 1977

Gardiner, Jean, 'Women's Domestic Labour', in: *New Left Review* 89, jan/febr. 1975; en in: Eisenstein, Zillah R. (red), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism,* Monthly Review Press, New York 1979

Garnsey, Elizabeth, 'Women's Work and Theories of Class and Stratification', in: Giddens, Anthony en David Held (red), *Classes, Power and Conflict,* Macmillan, Londen 1982

Geerman, Eddy, *Etnische vervreemding,* scriptie IVABO, IKW, Amsterdam 1985

Gellis, Audrey, 'The View from the Back of the Shul', in: *MS,* juli 1974

Gemst-Knaap, Bep van, *Vooroordelen van arbeidersvrouwen tegen feminisme,* scriptie IVABO, Amsterdam mei 1983

Genovese, Eugene, *Roll, Jordan, Roll: The World the Slaves Made,* Vintage, New York 1972

Gibbs, Joan en Sara Bennett (red), *Top Ranking,* February Third Press, New York 1977

Giddens, Anthony en David Held (red), *Classes, Power, and Conflict. Classical and Contemporary Debates,* Macmillan, Londen 1982

Giddens, Anthony, 'Class Structuration and Class Consciousness', in: Giddens, Anthony en David Held (red), *Classes, Power and Conflict,* Macmillan, Londen 1982

Giddens, Anthony, *The Class Structure of the Advanced Societies,* Hutchinson, Londen 1981

Giddens, Anthony en Gavin Mackenzie (red), *Social Class and the Division of Labour,* Cambridge University Press, Cambridge 1982

Giele, Jacques, *Arbeidersleven in Nederland* 1850-1914, SUN, Nijmegen 1979

Gilroy, Paul, 'Steppin' out of Babylon-Race, Class and Autonomy', in: Centre for contemporary Central Studies, *The Empire Strikes Back,* Hutchinson, Londen 1982

Gimenez, M., 'Marxism and Feminism', in: *Frontiers: a Journal of Women Studies,* 1 1, 1975

Gipple, Cindy, *The Women's Movement and the Class Struggle. A Radical Women Position Paper,* Radical Women, Seattle ongedateerd
Gittins, Diana, 'Inside and Outside Marriage', in: *Feminist Review* 14, zomer 1983
Go, Gien Tjwaan, 'Chinezen in Indonesia, schets van een gediscrimineerde minoriteit', in: *Intermediair*, jrg 8 nr 36, 8 sept. 1972
Goemans, Adrian, 'De Centrumpartij', in: Bleich, Anet, Peter Schumacher e.a., *Nederlands racisme,* Van Gennep, Amsterdam 1984
Goldberg, H., *The Hazards of Being Male. Surviving the Myth of the Masculine Privilege,* Signet, New York 1976
Goldthorpe, J.H., 'Women and Class Analysis: in Defence of the Conventional View', in: *Sociology*, vol 18 nr 4, 1984
Good, Th.L. en J.E. Brophy, *Looking in Classrooms,* Harper & Row, New York 1978
Gordon, Linda, 'Kostwinnen en koesteren', in: *Socialisties-Feministiese Teksten* 2, Sara, Amsterdam 1978
Gordon, Maralee, 'Feminist Frustrations with the Forefathers', in: Jewish Socialists' Group-Cambridge Branch, *Jewish Socialism, ongedateerd.*
Gornick, Vivian en Barbara K. Moran (red), *Women in Sexist Society. Studies in Power and Powerlesness,* New American Library, New York 1971
Gottschalch, Wilfried, Marina Neumann-Schönwetter, Gunther Soukop, *Sozialisationsforschung,* Fischer, Frankfurt a.M. 1979
Gould, Robert E., 'Measuring Masculinity by the Size of the Paycheck', in: Jaggar, Alison M. en Paula Rothenberg Struhl (red), *Feminist Frameworks,* McGraw-Hill, New York 1978
Gould, Robert E., 'Sexual Functioning in Relation to the Changing Roles of Men', in: Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition*, Plenum Press, New York 1982
Green, Martin, 'Het masculinisme in de literatuur', in: Duyves, Mattias, Bert Hekma, Paula Koelemij (red), *Onder mannen, onder vrouwen*, SUA, Amsterdam 1984
Green, Philip, *The Pursuit of Inequality,* Pantheon, New York 1981
Greer, Germaine, *Sex and Destiny: the Politics of Human Fertility,* Harper and Row, Londen 1984
Grimké Weld, Angeline, 'The Right of Women and Negroes', in: Tanner, Leslie B. (red), *Voices from Women's Liberation,* New American Library, New York 1971
De Groene Amsterdammer, themanr *De oorlog na de oorlog,* 7 mei 1980
De Groene Amsterdammer, themanr *De oorlog en de 'tweede generatie',* 5 mei 1982
Groot, Greetje, *'Ik heb geen vader, juf'. Angst als remmer en soms als stimulator tot falen en succes tijdens de beroepsontwikkeling bij vrouwen afkomstig uit de arbeidersklasse,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1985
Groth, A. Nicholas, *Men Who Rape. The Psychology of the Offender,* Plenum Press, London 1979
Guettel, C., *Marxism and Feminism,* Canadian Women's Educational Press, Toronto 1974
Gültekin, Neval, 'Eine schweigende Minderkeit meldet sich zu Wort', in: Arbeitsgruppe Frauenkongress (red), *Sind wir uns denn so fremd?,* Subrosa Frauenverlag, Berlijn 1985

Gwynne, Anne en Penny, 'Some Notes on Sex and Class. Feminism and the Class Struggle', in: *Scarlet Woman*, nr 5, 1977

Hacker, Helen Mayer, 'Women as a Minority Group', in: Cox, Sue (red), *Female Psychology: the Emerging Self,* Science Research Associates, Chicago 1976

Haden, Patricia, Donna Middleton en Patricia Robinson, 'A Historical and Critical Essay for Black Women', in: Tanner, Leslie B. (red), *Voices from Women's Liberation,* New American Library, New York 1971

Hagedoorn, A., *Het nazisme als ideologie. Een socio-psychologisch onderzoek naar de bepaaldheid van politiek gedrag,* Van Loghum Slaterus, Arnhem 1982

Hagemann-White, Carol en Reinhart Wolff, *Lebensumstände und Erziehung. Grundfragen der Sozialisationsforschung,* Verlag Roter Stern, Frankfurt a.M. 1975

Hak, Tony, 'Onderzoek naar etniese vooroordelen in Nederland', in: *Psychologie en maatschappij* 33, jrg 9 nr 4, 1985

Hamblin, Angela, 'What Can One Do with a Son?', in: Friedman, Scarlet en Elizabeth Sarah (red), *On the Problem of Men,* Women's Press, Londen 1982

Hammond, Judith en J. Rex Enoch, 'Conjugal Power Relations among Black Working Class Families', in: *Journal of Black Studies*, jrg 7 nr 1, sept. 1976

Hanish, Carol, 'An Experience with Worker Consciousness-Raising', in: *Red Stockings,* Feminist Revolution, 1975

Hanmer, Jalna, Cathy Lunn, Sheila Jeffreys, Sandra McNeill, 'Why Is It Important to Call Women a Class?', *Scarlet Woman* 5, ± 1977

Hare, Nathan and Julia, 'Black Women', in: Bardwick, Judith (red), *Readings on the Psychology of Women,* Harper and Row, New York 1972

Hark, Nonnie ter, 'Een pannetje welzijn in plaats van een pannetje soep?', in: themanr *Verschillen in de vrouwenbeweging. Katijf,* jrg 2 nr 9, juni 1982

Harris Hermione, 'Black Women and Work', in: Wandor, Michelene (red), *The Body Politic,* Stage 1, Londen 1972

Harris, La-Neeta, 'Black Women in Junior High Schools', in: Tanner, Leslie B. (red), *Voices from Women's Liberation,* New American Library, New York 1971

Hartman, Mary en Lois W. Banner (red), *Clio's Consciousness Raised,* Harper and Row, New York 1974

Hartmann, Heidi, 'The Family as the Locus of Gender, Class and Political Struggle: the Example of Housework', in: *Signs*, vol 6 nr 3, Spring 1981

Hartmann, Heidi, 'Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt', in: *Socialisties-feministiese Teksten* 2, Sara, Amsterdam 1978

Hartmann, Heidi, 'The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: towards a More Progressive Union', in: Sargent, Lydia (red), *Women and Revolution*, South End Press, Boston 1981

Hartsock, Nancy, 'Comment and Debate: Feminists, Black Candidates and Local Politics: a Report from Baltimore', in: *Feminist Studies*, vol 10 nr 2, zomer 1984

Heek, F van e.a., *Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid,* Boom, Meppel 1968

Helman, Albert (red), *Cultureel mozaïek van Suriname,* Walburg Pers, Zutphen 1977

Helwig, Lydia, 'Kleur in het onderwijs. Over transculturele aspecten in de vrouwenleergroep', in: Aerts, Anita, Lydia Helwig e.a., *Vrouwen en welzijnswerk* (werktitel), VUGA, Den Haag 1986 (?)
Hentoff, Nat (red), *Black Antisemitism and Jewish Racism,* Schocken, New York 1969
Heresies, 'Third World Women', in: *The Politics of Being Other,* vol 2 nr 4 issue 8, 1979
Heresies, 'Racism Is the Issue', in: *The Politics of Being Other,* vol 3 nr 4 issu 12, 1981
Hermsen Joke, 'Klasseverschillen', in: Vrouwen en welzijnswerk, *Wat bindt ons en wat scheidt ons,* IVABO, Amsterdam mei 1982
Hernton, Calvin, *Sex and Racism in America,* Doubleday, Garden City NY 1965
Herve, Sister Julia, 'Interview with Kathleen Cleaver', in: *The Black Scholar,* themanr *The Black Woman,* dec. 1971
Heschel, Susanna (red), *On Being a Jewish Feminist. A Reader,* Schocken, New York 1983
Hielkema, Haro, 'Discriminerende elementen in wetten, regels en de dagelijkse praktijk', in: Franke, Simon e.a. (red), *Maak er een gewoonte van,* De Populier, Amsterdam 1986
Hill Witt, Shirley, 'Native Women Today: Sexism and the Indian Women', in: Cox, Sue (red), *Female Psychology: the Emerging Self,* Science Research Associates, Chicago 1976
Hine, Darlene Clark en Kate Wittenstein, 'Female Slave Resistance: the Economics of Sex', in: Steady, Filomina Chioma (red), *The Black Woman Cross-Culturally,* Schenkman, Cambridge Mass 1981
Hisschemöller, M. en M. Fennema, '"Een kwestie van langdurige opvoeding". Gesprek met W.F. Wertheim over racisme', in: Hisschemöller, Matthijs (red), 'Strategieën tegen het racisme', themanr *Komma,* jrg 5 nr 1, 1985
Hisschemöller, Matthijs (red), 'Strategieën tegen het racisme', themanr *Komma,* jrg 5 nr 1, maart 1985
Hobbelink, Ans, *Je trouwt niet alleen met een boer... Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente* 1950-1980, doctoraalscriptie Culturele Antropologie, Nijmegen 1982
Hobbelink, Ans en Saskia Spijkers, 'De mooie kamer beter benutten. Boerinnenstudies in Nederland', in: *Lover,* nr 1, 1981
Hoch, Paul, *White Hero, Black Beast. Racism, Sexism and the Mask of Masculinity,* Pluto, Londen 1979
Hofman, Hanneke, *Omgaan met klassen. Mijn verhaal over klasseverschillen in klassen van de MHNO KV/JV-opleiding,* scriptie IVABO, Amsterdam mei 1981
Hofstra, Jitske, *Ik maak mijn ramen schoon. Het werk van een arbeidersdochter,* scriptie IVABO, Amsterdam dec. 1984
Holtrop, Aukje en Ursula den Tex, 'Bij ons in Holland; kroniek van een jaar racisme en fascisme', *Vrij Nederland Kleurkatern,* 10 juni 1984
Holtrop, Aukje, 'Een speciale minderheid: mensen die getrouwd zijn met een buitenlander' (interview met Rosi Wolf), in: *Vrij Nederland,* 7.5.1983
Hood, Elizabeth F., 'Black Women, White Women: Separate Paths to Liberation', in: *The Black Scholar,* april 1978
Hoogenboom, Annemiek e.a., *Trefpunt Nairobi,* Jan Mets, Amsterdam/Novib Den Haag 1986

Hoogenboom, Annemiek en Annemieke Voets, 'Vrouwenstrijd in de derde wereld. Slaat de aanval op imperialistische bolwerken ook bressen in het patriarchaat?', in: *Socialisties-feministiese teksten* 3, Sara, Amsterdam 1979

Hoogland, Anja, *'Heb je je handen aan de zaligheid beloofd?' Over arbeidersdochters in het Voortgezet Middelbaar en Universitair Onderwijs,* Vakgroep Andragologie en sociale Pedagogiek, VU, Amsterdam juni 1982

Hooks, Bell, *Ain't I a Woman. Black Women and Feminism,* South End Press, Boston 1981

Hooks, Bell, *Feminist Theory. From Margin to Center,* South End Press, Boston 1984

Horowitz, R.E., 'Racial Aspects of Self-Identification in Nursery School Children', in: *Journal of Psychology* 7, 1939

Horst, Jan van der, 'Over hoe goede bedoelingen verkeerd uitpakken. Over Andreas Eppink: *Cultuurverschillen en communicatie*', in: *Welzijnsweekblad,* nr 29, 3 sept. 1982

Huber, Joan (red), *Changing Women in Changing Society,* University of Chicago Press, Chicago 1973

Hull, Gloria T., Patricia Bell Scott en Barbara Smith (red), *All the Women Are White, All the Blacks Are Men, But Some of Us Are Brave. Black Women's Studies,* The Feminist Press, Old Westbery NY 1982

Hull, Gloria T. en Barbara Smith, 'The Politics of Black Women's Studies', Crossing Press, Trumansburg NY 1983

Humphries, Jane, 'Class Struggle and the Persistance of the Working Class Family', in: *Cambridge Journal of Economics,* 1 sept. 1977; en in: Giddens, Anthony en David Held (red), *Classes, Power and Conflict,* Macmillan, Londen 1982

Humphries, Jane, 'Protective Legislation, the Capitalist State and Working Class Men; the 1842 Mines Regulation Act', in: *Feminist Review* 7, Spring 1981

Hunt, Alan (red), *Class and Class Structure,* Lawrence and Wishart, Londen 1977

Hunt, Pauline, *Gender and Class Consciousness,* Macmillan, Londen 1980

Hwa, Tjoa Tjheng, 'De samenhang tussen racisme en seksisme', in: *Katijf,* nr 15, juli 1983

Hymen, Paula, 'Is It Kosher to Be a Feminist?', in: *MS,* juli 1974

ICODO, Stichting, *De Joodse na-oorlogse generatie in Nederland,* Utrecht 1984

Interrante, Joe, 'Dansend langs de afgrond', in: *Manuscript* 7, 1982

IVABOkrant, 'Zwart en hoe zit het nou met wit?', november 1982

Jackins, Harvey, 'Jewish Liberation is Everybody's Concern', in: Jackins, Harvey, *The Upward Trend,* Rational Island Publishers, Seattle 1977

Jackins, Harvey, Ricky Sherover Marcuse e.a., *Nieuwe inzichten over sociale verandering* deel I, De Nieuwe Vooruitgang, Amsterdam 1983

Jackins, Harvey, *The Upward Trend,* Rational Island Publishers, Seattle 1977

Jackson, Brian en Dennis Marsden, *Education and the Working Class,* Penguin, Harmondsworth 1966

Jackson, Jaquelyne J., 'But Where Are the Men?', in: *The Black Scholar,* themanr *The Black Woman,* dec 1971

Jagger, Alison M. en Paula Rothenberg Struhl (red), *Feminist Frameworks,* McGraw-Hill, New York 1978

Jagger, Alison M., *Feminist Politics and Human Nature,* Rowman & Allan Held, Totowa New Jersey 1983
James, Selma, *Sex, Race and Class,* Falling Wall Press, Bristol 1975
Jansen, Annelies, 'Buitenlandse vrouwen in Nederland', in: *Politiek en Cultuur,* 42ste jrg nr 6, juni/juli 1982
Jansen, Tineke, 'Zwarte vrouwen op de winteruniversiteit en hoe verder?', in: *VSAW Bulletin, orgaan van de Vereniging Surinaamse en Antilliaanse Welzijnswerk(st)ers,* jrg 4 nr 2, juni 1984
Jansz, Ulla en Tineke Loonbroek, 'Nieuwe literatuur over de eerste feministische golf', in: Reys, Jeske en Tineke Loonbroek e.a., (red), *De eerste feministsiche golf, zesde jaarboek voor Vrouwengeschiedenis,* SUN, Nijmegen 1985
Jeffreys, Sheila, 'Male Sexuality as Social Control', in: *Scarlet Woman* 5, ±1977
Jewish Socialists' Group – Cambridge Branch, *Jewish Socialism. Introductory Readings* (artikelen uit het Amerikaanse blad *Chutzpah*), ongedateerd
Jones, Jacqueline, '"My Mother Was Much of a Women": Black Women, Work and the Family under Slavery', in: *Feminist Studies,* vol 8 nr 2, Summer 1982
Jones, James M., 'The Concept of Racism and Its Changing Reality', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981
'Joods Bevrijdingsprogramma. Vierde Ontwerp', in: *Lechaim* 3 *Tijdschrift over Joodse Bevrijding en Bondgenootschap in Nederland.* De Counselpers, Amstelveen 1984
Joseph, Gloria en Jill Lewis, *Common Differences. Conflicts in Black and White Feminist Perspectives,* Anchor, New York 1981
Joseph, Gloria, 'The Incompatible Menage à Trois: Marxism, Feminism and Racism', in: Sargent, Lydia (red), *Women and Revolution,* Pluto, Londen 1981
Jungbluth, Paul, *Docenten over onderwijs aan meisjes. Positieve diskriminatie met een dubbele bodem,* Instituut voor toegepaste sociologie, Nijmegen 1981
Kaganoff, Benzion C., *A Dictionary of Jewish Names and Their History,* Schocken, New York 1977
Kaluzynska, Eva, 'Wiping the Floor with Theory. A Survey of Writings on Housework', in: *Feminist Review,* nr 6, 1980
Kamarovsky, Mirra, *Dilemma's of Masculinity,* A Study of College Youth, Norton, New York 1976
Karner, Frances P., *The Sephardics of Curaçao. A Study of Socio-Cultural Patterns in Flux,* Van Gorcum, Assen 1968
Karp, Joan B., 'The Emotional Impact and a Model for Changing Racist Attitudes', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981
Karp, Joan, 'Jews and Allies. Similarities Between Jews and Chinese and Japanese', in: *Ruah Hadashah* 5, *Re-Evaluation Counseling Newsletters for Jewish Liberation,* Rational Island Publishers, Seattle
Karp, Joan, 'Open brief aan de HC gemeenschappen', in: *Lechaim* 4 themanr *Bondgenootschappen,* De Counselpers, Amstelveen 1985
Kasteren, Joost van, 'Boerin op eigen kracht. Boerendochters beginnen eigen bedrijf', in: *NRC,* 1 mei 1985

Katijf, themanr *Verschillen in de vrouwenbeweging*, jrg 2 nr 9, juni 1982

Katz, Judy, *White Awareness, Handbook for Anti-Racism Training,* University of Oklahoma Press, Norman 1978

Katz, Phyllis A., 'The Acquisition of Racial Attitudes in Children', in: Katz, Phyllis A. (red), *Towards the Elimination of Racism,* Pergamon, New York 1976

Katz, Phyllis A. (red), *Towards the Elimination of Racism,* Pergamon, New York 1976

Katz, Sheila, 'Unity of All Oppressed People. Jews, Class and Race', in: *Ruah Hadashah*, nr 3, Rational Island Publishers, Seattle 1978

Kaye-Kantrowitz, Melanie, 'Anti-Semitism, Homophobia and the Good White Knight', in: *Off Our Backs,* mei 1982

Kaye-Kantrowitz, Melanie en Irena Klepfisz, 'In Gerangl/In Struggle. A Handbook for Recognizing and Resisting Anti-Semitism and for Building Jewish Identity and Bride', in: Kay-Kantrowitz, Melanie en Irena Klepfisz, *The Tribe of Dinah,* Sinister Wisdom, 29/30, 1986

Kaye-Kantrowitz, Melanie en Irena Klepfisz (red), *The Tribe of Dinah. A Jewish Women's Anthology,* Sinister Wisdom, 29/30, 1986

Kazi, Hamida, 'The Beginning of a Debate Long Due: Some Observations on "Ethnocentrism and Socialist-Feminist Theory"', in: *Feminist Review*, 22, febr. 1986

Kelly-Gadol, Joan, 'The Social Relation of the Sexes: Methodological Implication of Women's History', in: *Signs*, vol 1 nr 4, Summer 1976

Kelly, Joan, *Women, History and Theory. Essays,* University of Chicago Press, Chicago 1984

Kester, Alie, *Gewoon goed is prima. Over middenklassepatronen en de samenwerking met vrouwen uit de arbeidersklasse,* scriptie IVABO, Mensen en arbeid, Amsterdam 1985

King, Mae C., 'The Politics of Sexual Stereotypes', in: *The Black Scholar*, jrg 4 nr 6-7, maart-april 1973

Kiskwar, Madku en Ruth Vanita (red), *In Search of Answers: Indian Women's Voices from "Manushi",* Zed Press, Londen 1984

Kittler, Gertrude, *Hausarbeit. Zur Geschichte einer 'Natur-ressource',* Frauenoffensive, München 1980

Klagsbrun, Francine (red), *The First Ms Reader,* Warner, New York 1973

Klein, Gillian, *Readings into Racism. Bias in Children's Literature and Learning Materials,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1985

Klepfisz, Irena, 'Anti-Semitism in the Lesbian/Feminist Movement', in: Beck, Evelyn Thornton (red), *Nice Jewish Girls*, Persephone Press, Watertown Mass 1982

Koedt, Anne, Ellen Levine en Anita Rapone (red), *Radical Feminism,* Quadrangle Books, New York 1973

Kohn, Melvin L., *Class and Conformity. A Study in Values,* The Dorsey Press, Homewood(Ill) 1969

Kok, G.lJ., A. van Knippenberg en H. Wilke (red), *Vooroordeel en discriminatie,* Samsom, Alphen aan den Rijn 1979

Kok, Gerjo, 'Veranderen en vooroordelen', in: Kok, G.J., A van Knippenberg en H. Wilke (red), *Vooroordeel en discriminatie,* Samsom, Alphen aan den Rijn 1979

Kollias, Karen, 'Class Realities: Create a New Power Base', in: Bunch, Charlotte e.a. (red), *Building Feminist Theory,* Longman, New York 1981; en in: *Quest. A Feminist Quarterly*, vol 1 nr 3, Winter 1975

Koltun, Elizabeth (red), *The Jewish Woman. New Perspectives,* Schocken, New York 1976
Komarovsky, Mirra, *Blue Collar Marriage,* Vintage, New York 1967
Komma, themanr 'Racisme/antisemitisme', jrg 3 nr 2, 1982
Komter, Aafke E., *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen,* VUGA, Den Haag 1985
Köppen, Ruth, *Die Armut ist weiblich,* Elefantenpresse, Berlijn 1985
Kornman, Tony, *Sterren stralen overal. Hoe ik ondanks de WUV en dankzij het IVABO voor mijn Joods-zijn leerde uitkomen,* scriptie IVABO, Amsterdam 1986
Kortram, Lucy, 'De geschiedenis van de vrouwenarbeid in Suriname', in: 'De rol van de vrouw in de Surinaamse geschiedenis', *Oso, tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis,* jrg 3 nr 2, dec 1984
Köster, Barbara, 'Exkurs zum Klassencharakter von Hausarbeit', in: Cramon—Daiber, Birgit, Monika Jaekel e.a. (red), *Schwesternstreit,* Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1983
Kowadlo, Ruda, '"Misschien gaat het wel nooit over". Joden en de angst voor vernietiging', in: *Lechaim* 4, themanr *Bondgenootschap,* 1985
Kraaykamp, J.J.H. *Als je voor een dubbeltje geboren bent,* Wolters-Noordhoff, Groningen 1980
Kropmans, Marjorie, *Meer dan een witte huid.... Witte vrouwen en racisme,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1984
Krijnen, Henk, 'Arbeidersjongens op de universiteit. Tussen emancipatie en identiteitsverlies', in: *Psychologie en maatschappij* 33, jrg 9 nr 4, 1985
Kuczynski, Jürgen, *Het ontstaan van de arbeidersklasse,* SUN, Nijmegen 1975
Kuhn, Annette en AnnMarie Wolpe (red), *Feminism and Materialism. Women and Modes of Production,* Routledge and Kegan Paul, London 1978
Kushnick, Louis V., 'Racism and Class Consciousness in Modern Capitalism', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981
La Rue, Linda, 'The Black Movement and Women's Liberation', in: Cox, Sue (red), *Female Psychology: the Emerging Self,* Science Research Associates, Chicago 1976
Ladner, Joyce (red), *The Death of White Sociology,* Vintage, New York 1973
Ladner, Joyce A. en Walter W. Stafford, 'Defusing Race: Developments Since the Kerner Report', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981
Ladner, Joyce A., 'Racism and Tradition: Black Womanhood in Historical Perspective', in: Steady, Filomina Chioma (red), *The Black Woman Cross-Culturally,* Schenkman, Cambridge Mass 1981
Ladner, Joyce, *Tomorrow's Tomorrow. The Black Woman,* Anchor, New York 1972
Land, Fettje, 'Bondgenootschap met mensen met een NSB achtergrond. Interview met Jaap Sanders', in: *Lechaim* 3, De Counselpers, Amstelveen 1984
Land, Hilary, 'The Family Wage', in: *Feminist Review* nr 6, 1980
Land, Hilary, 'Women: Supporters or Supported?', in: Barker, D.L. en S. Allen, *Sexual Divisions and Society: Process and Change,* Tavistock, London 1976

Landelijk overleg vrouwenstudies in antropologie, 'Unity in Diversity', in: *Lova Nieuwsbrief*, jrg 5 nr 2, lente 1984

Lawrence, Errol, 'Just Plain Common Sense: the "Roots" of Racism', in: *The Empire Strikes Back,* Hutchinson, Londen 1982

Laws, Sophie, 'Power and the Right to Choose' in: *Trouble and Strife* 5, Spring 1985

Lawton, Denis, *Social Class, Language and Education,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1970

Le Rider, Jacques, *Der Fall Otto Weiniger. Wurzeln der Antifeminismus und Antisemitismus,* Löcker, Wenen 1985

Lebsock, Suzanne, 'Free Black Woman and the Question of Matriarchy: Petersburg, Virginia, 1784-1820', in: *Feminist Studies*, vol 8 nr 2, Summer 1982

Lechaim 4, themanr *Bondgenootschap. Tijdschrift over Joodse bevrijding en bondgenootschap,* De Counselpers, Amstelveen 1985

Lederer, Wolfgang, 'Counter Epilogue', in: Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition,* Plenum Press, New York 1982

Lederer, Wolfgang en A. Botwin, 'Where Have All the Heroes Gone? Another View of Changing Masculine Roles', in: Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition,* Plenum Press, New York 1982

Leeman, Yvonne en Sawitri Saharso, 'Om de kleur van vrouwenstudies', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 23, jrg 6 nr 3, 1985

Leeman, Yvonne, 'Onderwijsbeleid en etnische verscheidenheid in Nederland', in: *Comenius*, nr 20, winter 1985

Leeman, Yvonne en Sawitri Saharso, 'Verbindingen verbroken, hoezo?', in: *Vrouwenstudies* 26, jrg 7 nr 2, 1986

Lees, Sue, 'Sex, Race and Culture: Feminism and the Limits of Cultural Pluralism', in: *Feminist Review*, nr 22, febr 1986

Lenders, Maria en Marjolein van de Rhoer, *Mijn God, hoe ga ik doen?,* SUA, Amsterdam 1983

Lenski, Gerhard, *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification,* McGraw-Hill, New York 1966

Leonard, Diana, 'Male Feminists and Divided Women', in: Friedman, Scarlet en Elizabeth Sarah (red), *On the Problem of Men,* Women's Press, Londen 1982

Lerner, Gerda, *Black Women in White America: a Documentary History,* Pantheon, New York 1972

Levin, Jack en William Levin, *The Functions of Discrimination and Prejudice,* Harper and Row, New York 1982[2]

Levins Morales, Aurora, '... And even Fidel Can't Change That', in: Moraga, Cherrie en Gloria Anzaldúa (red), *This Bridge Called My Back,* Persephone Press, Watertown Mass. 1981

Lewis, Diane, 'A Response to Inequality: Black Women, Racism and Sexism', in: *Signs* 3, nr 2, Winter 1977

Lewis, Jane, 'The Debate on Sex and Class', in: *New Left Review* 149, jan/febr. 1985

Leydesdorff, Selma, 'Antisemitisme tussen twijfel en angst. Aantekeningen van een geassimileerde jodin', in: *Komma*, jrg 3 nr 2, sept. 1982

Leydesdorff, Selma, Minny Mock en Max van Weezel (red), *Israël: een blanco cheque?,* Amphora Books/Van Gennep, Amsterdam 1983

Leydesdorff, Selma, *Verborgen arbeid, vergeten arbeid. Een verkenning in*

de geschiedenis van de vrouwenarbeid rond negentienhonderd, Van Gorcum, Assen 1977
Leydesdorff, Selma, 'Wie heeft het recht "namens ons" te spreken?', in: *De Groene Amsterdammer*, 18.1.1984
Lie, Kitty en Marja Schouten (red), *Anti-racisme. Een andere richting. Kongresverslag* 12-13 november 1982, Stichting Ombudsvrouw, 1983
Lieuw-On, Yvonne, *Zwart-bewustzijn en vrouw-bewustzijn. Want zwijgen biedt geen bescherming,* scriptie IVABO, IKW, Amsterdam 1985
Lindner, Charles E., 'Maleness and Heterosexuality', in: Bucher, Glenn R. (red), *Straight/White/Male,* Fortress Press, Philadelphia 1976
Lindsay, Beverly (red), *Comparative Perspectives of Thirld World Women, the Impact of Race, Sex and Class,* Praeger, New York 1980
Lippert, John, 'Sexuality as Consumption', in: Snodgrass, Jon (red), *For Men against Sexism,* Times Change Press, New York 1977
Lockwood, David, 'Class, Status and Gender', in: Crompton, Rosemary en Michael Mann (red), *Gender and Stratification,* Polity Press, Cambridge 1986
Loeffen, G.M.J., *Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland,* Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag 1984
Loeffen, Magda, *'Waarom heeft niemand mij dit ooit verteld'. Naar een middenklasseafkomst met een arbeidersklasseachtergrong,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1983
Loermans, Hannie, *Van vermijden naar bestrijden. Verslag van een onderzoek naar de bestrijding van racisme,* doctoraalscriptie Culturele Antropologie, Utrecht 1984
Loewenstein, Sophie F., 'Integrating Content on Feminism and Racism into the Social Work Curriculum', in: *Journal of Education for Social Work*, vol 12 nr 1, Winter 1976
Loewenthal, Troetje, 'Naschrift bij "De witte toren van vrouwenstudies"', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 18, jrg 5 nr 2, 1984
Loewenthal, Troetje, '*Sexism, Racism and Oppression* van Arthur Brittan en Mary Maynard', in: *Vrouwenstudies* 25, jrg 7 nr 1, 1986
Loewenthal, Troetje en Kamala Kempadoo, 'Verbroken verbindingen. Kritiek op een etnies feministies perspektief', in: *Vrouwenstudies* 25, jrg 7 nr 1, 1986
Loewenthal, Troetje, 'De witte toren van vrouwenstudies', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 17, jrg 5 nr 1, 1984
Lorde, Audre, *Oog in oog. Essays en lezingen,* Sara, Amsterdam 1975
Lorenz, L., *Arbeiterfamilie und Klassenbewusstsein. Zur Zusammenhang von der Klassenlage der Familie, der familiaren Sozialisation der Kinder und des Klassenbewusstseins des Arbeiters,* Edition 2000, Giessen 1972
Lubet, Steven en Jeffrey (Shaye) Mallow, 'That's Funny, You Don't Look Anti-Semitic: Perspective on the American Left', in: Jewish Socialists' Group-Cambridge Branch, *Jewish Socialism,* ongedateerd
An Luttikholt, 'Dan valt het zwijgen weg. Effecten van supervisie combinaties die zijn samengesteld naar specifieke achtergrond, afkomst en onderdrukking', in: *Supervisie in opleiding en beroep*, mei 1985
Maccoby, E.E., T.M. Newcomb en E.L. Hartley (red), *Readings in Social Psychology,* Holt, Rinehart and Winston, New York 1958
Machiavelli Mededelingen Bulletin, themanr *Racisme, antisemitisme en 'links',* Vakbond van politikologen Machiavelli, Universiteit van Amsterdam, jrg 10 nr 1, 20 febr. 1981

Magas, Branka, 'Sex Politics: Class Politics', in: *New Left Review* 66, 1971

Malos, Ellen (red), *The Politics of Housework,* Allison and Busby, Londen 1980

Mama, Amina, 'Black Women, the Economic Crisis and the British State', in: *Feminist Review, Many Voices, One Chant* 17, Autumn 1984

Marge, themanr *Lesbisch in het welzijnswerk,* jrg 6 nr 7/8 juli/aug. 1982

Marge, *Tussen verwarring en verzet, fascisme en welzijnswerk*, themanr nr 7/8, 1983

Marsden, Dennis, *Mothers Alone. Poverty and the Fatherless Family,* Penguin, Harmondsworth 1973

Martens, Janet en Ruth Frankenberg, 'White Racism: More than a Moral Issue', in: *Trouble and Strife*, nr 5, Spring 1985

Marijnissen, Peter, 'Interview met Michael den Hartog. Onderzoek naar vermeende taalachterstand van schipperskinderen wijst uit: "Hun woordenschat is niet kleiner maar anders"' in: *Vrije Volk* weekeditie 12 juni 1986

Masson, Jeffrey Moussaieff, *Traumatische ervaring of fantasie. Freuds rampzalige herziening van de verleidingstheorie,* Van Gennep, Amsterdam 1984

Matthijssen, M.A.J.M., *Klasse-Onderwijs,* Van Loghum Slaterus, Deventer 1972

May, Ronald, 'De macht van het "witte" ideaal', in: *Zwart, en hoe zit het nou met wit,* IVABO, Amsterdam nov. 1982

Mazow, Julia Wolf (red), *The Woman Who Lost Her Names. Selected Writings by American Jewish Women,* Harper & Row, San Francisco 1980

McAdoo, Harriette Pipes en John Lewis McAdoo (red), *Black Children. Social, Educational and Parental Environments,* Sage, Beverly Hills Cal 1985

McCandles, Cathy, 'Some Thoughts about Racism, Classism and Separatism', in: Gibbs, Joan en Sara Bennett (red), *Top Ranking,* February Third Press, New York 1979

McCourt, Kathleen, *Working-Class Women and Grass-Roots Politics,* Fitzhenry & Whiteside, Don Mills Ontario 1977

McKenny, Mary, 'Class Attitudes and Professionalism', in: Bunch, Charlotte e.a. (red), *Building Feminist Theory,* Longman, New York 1981; en in: *Quest* vol 3 nr 4, Spring 1977

McRae, Susan, *Cross-Class Families. A Study of Wives' Occupational Superiority,* Clarendon Press, Oxford 1986

McRobbie, Angela en Trishna McCabe (red), Feminism for Girls, Routledge and Kegan Paul, Londen 1981

McRobbie, Angela, 'Working Class Girls and the Culture of Feminity', in: Women's Studies Group, *Women Take Issue,* Hutchinson, Londen 1978

Meeren, F.P.M.J. van der, *De methode ben ik,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1986

Mehrhof, Barbara, 'On the Class Structure within the Women's Movement', in: Firestone, Shulamith en Anne Koedt (red), *Notes from the Second Year,* Radical Feminism, New York 1970; vertaling: 'Klassestructuur binnen de vrouwenbeweging', in: *Feminist* 1, Bonte Was, Amsterdam 1977

Memmi, Albert, *Racisme, hoezo?,* Masusa, Nijmegen 1983

Memmi, Albert, *The Colonizer and the Colonized,* Beacon Press, Boston 1967

Men. A Journal of the Re-Evaluation Counseling Community 1, Rational Island Publishers, Seattle 1977
Meulenbelt, Anja, *Brood en rozen. Artikelen* 1975-1982 (waarin de meeste genoemde artikelen zijn opgenomen), Sara, Amsterdam 1983
Meulenbelt, Anja, 'De ekonomie van de koesterende funktie', in: *Feminisme* 1, *Te Elfder Ure* 20, SUN, Nijmegen 1975
Meulenbelt, Anja, *Wat is feminisme?,* Sara, Amsterdam 1981
Meulenbelt, Anja, *Interview met Riek Stienstra* zie: Stienstra
Meulenbelt, Anja, '"Ik heb altijd gediend maar nu wil ik eisen". Interview met een Open School team,' in: *Marge* 3/4, 1979
Meulenbelt, Anja, 'Kiezen tussen hangen en wurgen. Over vrouwen, nachtarbeid en vakbeweging', in: *Marge,* juli/aug. 1980
Meulenbelt, Anja, 'Klasse in de klas. Over klassesocialisatie en de betekenis van klasseachtergronden in de opleiding "vrouwen en welzijnswerk" aan een Voortgezette Opleiding', in: Aerts, Anita, Lydia Helwig e.a., *Vrouwen en welzijnswerk* (werktitel) VUGA, Den Haag 1986
Meulenbelt, Anja, *Kleine voeten, grote voeten. Vrouwen in China: een indruk,* Sara, Amsterdam 1982
Meulenbelt, Anja, 'Het mannenvraagstuk', in: *Lover,* nr 1, 1980
Meulenbelt, Anja, 'Het persoonlijke blijft politiek. Over co-counselen als politiek middel', in: *Katijf,* nr 8, 1982
Meulenbelt, Anja, 'Over politiek bewustzijn en de kwestie met de "mannelijkheid"', in: *Socialisties-feministiese Teksten* 1, 1978
Meulenbelt, Anja, e.a., *Voor onszelf,* Sara, Amsterdam 1979
Meulenbelt, Anja, *De schaamte voorbij,* Van Gennep, Amsterdam 1976
Meulenbelt, Anja, *De schillen van de ui. Socialisatie: hoe zijn we vrouwen en mannen geworden,* Sara, Amsterdam 1984
Meynen, G.W., *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling,* Wolters-Noordhoff, Groningen 1977
Middleton, Chris, 'Sexual Inequality and Stratification Theory', in: Parkin, F. (red), *The Social Analysis of Class Structure,* Tavistock, Londen 1974
Miles, Robert, *Racism and Migrant Labour,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1982
Miles, Robert en Annie Phizacklea (red), *Racism and Political Action in Britain,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1979
Miles, Robert en Annie Phizaklea, *White Man's Country, Racism in British Politics,* Pluto Press, Londen 1984
Milhoffer, Petra, *Familie und Klasse. Ein Beitrag zu den politischen Konsequenzen familialer Sozialisation,* Fischer, Frankfurt a.M. 1973
Miller, Casey en Kate Swift, *Words and Women. New Language in New Times,* Penguin, Harmondsworth 1979
Miller, Kathy, Emma Ramos-Diaz, Diane Balser e.a., *Vrouwenbundel* 1: *Samen tegen onderdrukking,* Amsterdam/Groningen 1983
Millett, Kate, *Sekse en Macht,* Meulenhoff, Amsterdam 1983
Millman, Marcia and Rosabeth Moss Kanter (red), *Another Voice. Feminist Perspectives on Social Life and Social Science,* Anchor, New York 1975
Milner, David *Children and Race, Ten Years on,* Allan Sutton, Londen 1983
Miriam, Selma, 'Anti-Semitism in the Lesbian Community: a Collage of Mostly Bad News by One Jewish Dyke', in: *Sinister Wisdom,* Winter 1982
Mirza, Heidi Safia, 'The Dilemma of Socialist Feminism: a Case for Black

Feminism', in: *Feminist Review* 22, febr. 1986
Mitchell, Juliet en Ann Oakley (red), *The Rights and Wrongs of Women,* Penguin, Harmondsworth 1976
Molyneux, Maxine, 'Beyond the Domestic Labour Debate', in: *New Left Review* 116, 1979
Moor, Ed de (red), *Arabisch en Turks op school,* Coutinho, Muiderberg 1985
Moraga, Cherríe en Gloria Anzaldúa (red), *This Bridge Called My Back. Writings by Radical Women of Color,* Persephone Press, Watertown Mass 1981
Morales, Rosario, 'Stop Leaving Women out of the Proletariat', in: *Guardian*, Aug 15, 1973; en in: *Red Stockings, Feminist Revolution,* 1975
Morgan, Robin (red), *Sisterhood is Powerful. An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement,* Random House, New York 1970
Moskovitch, Judit, 'But I Know You, American Woman', in: Moraga, Cherríe en Gloria Anzaldúa (red), *This Bridge Called My Back,* Persephone Press, Watertown Mass 1981
Mosse, George L., 'Ras en sexualiteit. De bourgeois maatschappij en de buitenstaander in de negentiende eeuw', in: Duyves, Mattias e.a. (red), *Onder mannen, onder vrouwen,* SUA, Amsterdam 1984
Moynihan, Daniel P., *The Negro Family: the Case for National Action,* US Government Printing Office, Washington DC 1965
Mullard, Chris, *Anti-Racist Education, the Three O's,* National Association for Multi-Racial Education 1984
Mullard, Chris, 'De drie O's. Een methode, strategie en praktijk voor antiracistisch onderwijs', in: *Komma*, jrg 5 nr 1, maart 1985
Mullard, Chris, *Race, Class and Ideology: Some Formal Notes,* Race Relations Policy and Practice Research Unit, Londen 1985
Munters, Q.J., Hans Mommaas, Joan Wolffensperger, 'Sociale theorie als maatschappelijk projekt. Een interview met Anthony Giddens', in: *Sociologisch Tijdschrift,* jrg 11 nr 4, 1985
Murphy, Lindsay en Jonathan Livingstone, 'Racism and the Limits of Radical Feminism', in: *Race&Class* XXVI, 4, 1985
Murray, Pauli, 'The Liberation of Black Women', in: Freeman, Jo (red), *Women: a Feminist Perspective,* Palo Alto, Mayfield 1975
Myers, Lena Wright, 'Black Women and Self-Esteem', in: Millman, Marcia en Rosabeth Moss Kanter (red), *Another Voice,* Anchor, New York 1975
Myrdal, Gunnar, *An American Dilemma. The Negro Problem and Modern Democracy,* Harper and Row, New York 1944
Myron, Nancy en Charlotte Bunch (red), *Lesbianism and the Women's Movement,* Diana Press, Oakland Cal 1975
Naftaniel, Ronny, 'Het antisemitisme en de Nederlandse Joden', in: *Lechaim* 3, De Counselpers, Amstelveen 1984
Nalbantoğlu, Papatya, *Aysel en anderen. Turkse vrouwen in Nederland,* Sara, Amsterdam 1981
Nalbantoğlu, Papatya, 'Een Turkse leerkracht aan het woord', in: Moor, Ed de (red), *Arabisch en Turks op school,* Coutinho, Muiderberg 1985
Newcomb, T.M. en E.L. Hartley (red), *Readings in Social Psychology,* Holt, New York 1947
Newton, Judith L., Mary P. Ryan en Judith R. Walkowitz (red), *Sex and*

Class in Women's History, Routledge and Kegan Paul, Londen 1983
Nieto-Gomez, Anna, 'Heritage of la Hembra', in: Cox, Sue (red), *Female Psychology: the Emerging Self,* Science Research Associates, Chicago 1976
Notohadinegoro, Jarti, 'Chinezen in Indonesië' in: themanr *Racisme, antisemitisme en 'links', Machiavelli mededelingen bulletin,* Universiteit van Amsterdam, jrg 10 nr 1, 20 febr. 1981
Nijssen, Wim, Jos Bours en Marlies Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden,* Link, Nijmegen 1979
Oakley, Ann, *Subject Women,* Martin Robertson, Oxford 1981
Oei, Ien Siang, *Tussen drie kulturen,* scriptie IVABO Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1983
O'Neill, James M., 'Gender-Role Conflict and Strain in Men's Lives: Implications for Psychiatrists, Psychologists and Other Human Service Providers', in: Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition,* Plenum Press, New York 1982
Oosterhuis, Harry, 'Otto Weiniger. Worsteling met het vrouwelijke', in: *Homologie*, jrg 6 nr 6, nov./dec. 1984
Oren, Laura, 'The Welfare of Women in Labouring Families: England 1860-1950', in: *Feminist Studies*, vol 1 nr 3/4, 1973; ook in: Hartman, Mary S. en Lois W. Bunner (red), *Clio's Consciousness Raised: New Perspectives on the History of Women,* Harper & Row, New York 1974
Orwell, George, *The Road to Wigan Pier, Secker and Warburg, Londen* 1959
Ortmann, Hedwig, *Arbeiterfamilie und sozialer Aufstieg. Kritik einer bildungspolitischen Leitvorstellung,* Juventa, München 1974
Oso, 'De rol van de vrouw in de Surinaamse geschiedenis', themanr *Oso, Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis,* jrg 3 nr 2, 1984
Oudenhoven, J.P. van en F. Siero, 'Vooroordelen in het onderwijs', in: Kok, G.J., A. van Knippenberg en H. Wilke (red), *Vooroordeel en discriminatie,* Samsom, Alphen a.d. Rijn 1979
Outshoorn, Joyce, Vrouwenemancipatie en Socialisme, SUN, Nijmegen 1973
Outshoorn, Joyce, 'Feminisme en Marxisme: het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jrg 2 nr 3, 1981
Outshoorn, Joyce, 'Loondrukster of medestrijdster', in: *Feminisme* 1, *Te Elfder Ure* 20, SUN, Nijmegen 1975
Outshoorn, Joyce, 'Zo vader zo zoon en van moeder op dochter', in: *Socialisties-feministiese Teksten* 1, Sara, Amsterdam 1978
Packwood, Marlene, 'The Colonel's Lady and Judy O'Grady: Class in the Women's Liberation Movement', in: *Trouble and Strife*, nr 1, Winter 1983
Palmer, Phyllis Marynick, 'White Women/Black Women: the Dualism of Female Identity and Experience in the United States' in: *Feminist Studies*, vol 9 nr 1, Spring 1983
Pannebakker, Maria, *Een leidinggevende funktie: een hindernisbaan voor vrouwen,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1985
Parker, Pat, *Womenslaughter,* Diana Press, Oakland Cal 1978
Parker, Roszika, 'Being Jewish. Anti-Semitism and Jewish Women', in: *Spare Rib,* nr 79, febr. 1979
Parkin, Frank, *Class Inequality and Political Order,* Paladin, Londen 1972
Parkin, Frank, *Marxism and the Class Theory,* Tavistock, Londen 1979

Parkin, Frank (red) *The Social Analysis of Class Structure,* Tavistock, Londen 1974

Parmar, Prathiba, 'Gender, Race and Class: Asian Women in Resistance', in: Centre for Contemporary Cultural Studies (red), *The Empire Strikes Back,* Hutchinson, Londen 1982

Pattynama, Pamela, 'Een inleiding', in: Carrilho, Mavis en Tineke van Houten (red), *Want zwijgen biedt geen bescherming,* Katijf, Amsterdam 1985

Pence, Ellen, 'Racism a White Issue', in: Hull, Gloria T., Patricia Bell Scott en Barbara Smith (red), *But Some of Us Are Brave,* The Feminist Press, Old Westbery, NY 1982

Perlet, Karin, *Ich liebe einen Ausländer!,* Buntbuch, Hamburg 1983

Perlman, Myron, 'The Better to Smell You with, My Dear', in: Jewish Socialists' Group – Cambridge Branch, *Jewish Socialism. Introductory Readings,* ongedateerd

Peschar, J.L., *Milieu-school-beroep, een achteraf experiment over de periode* 1958-1970 naar de invloed van het sociaal milieu op school en beroepsbaan, Groningen 1975

Petchesky, Rosalind, 'Dissolving the Hyphen: a Report on Marxist-Feminist Groups 1-5', in: Eisenstein, Zillah R. (red), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism,* Monthly Review Press, New York 1979

Petchesky, Rosalind, 'Workers, Reproductive Hazards and the Politics of Protection: an Introduction', in: *Feminist Studies,* jrg 5 nr 2, Summer 1979

Petersen, Tasha, 'Gimme Shelter', in: Bunch, Charlotte en Nancy Myron (red), *Class and Feminism,* Diana Press, Baltimore 1974

Pettigrew, Thomas F., 'The Mental Health Impact', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981

Pheterson, Gail, 'Bondgenootschap tussen vrouwen. Een theoretiese en empiriese analyse van onderdrukking en bevrijding', in: *Psychologie en maatschappij* nr 20, sept. 1982

Pettigrew, Thomas F., 'The Mental Health Impact', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverly Hills 1981

Phelps, Linda, 'Patriarchy and Capitalism', in: Bunch, Charlotte e.a. (red), *Building Feminist Theory,* Longman, New York 1981; en in: *Quest. A Feminist Quarterly,* vol II nr 2, Fall 1975

Pheterson, Gail, 'Bondgenootschap tussen vrouwen. Een theoretiese en empiriese analyse van onderdrukking en bevrijding', in: *Psychologie en maatschappij* nr 20, sept. 1982

Philipson, Ilene, 'Narcisism and Mothering. The 1950s Reconsidered', in: *Women's Studies International Quarterly,* Vol. 5, nr. 1, 1982

Phillips, Anne en Barbara Taylor, 'Sex and Skill: Notes toward a Feminist Economics', in: *Feminist Review* 6, 1980

Phizacklea, Annie and Robert Miles, *Labour and Racism,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1980

Phizacklea, Annie (red), *One Way Ticket: Migration and Female Labour,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1983

Phizacklea, Annie en Robert Miles, 'Working-Class Racist Beliefs in the Inner City', in: Miles, Robert en Annie Phizacklea (red), *Racism and Political Action in Britain,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1979

Pietersen, Lieuwe, *Taalsociologie. Minderheden, Tweetaligheid, Taalachterstand,* Wolters-Noordhoff, Groningen 1980
Pinl, Claudia, *Das Arbeiternehmer-Patriarchat. Die Frauenpolitik der Gewerkschaften,* Kiepenheuer und Witsch, Keulen 1977
Plate, Michele, Nhenge Toure, Feminist Alliance against Rape, 'The Treatment of Third World Women', in: *Feminist Alliance against Rape Newsletter,* nov./dec. 1976; en in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979
Pleck, J.H en J. Sawyer (red), *Men and Masculinity,* MIT Press, Cambridge 1981
Poelstra, Jannie, 'Een meisje moet zenuwen hebben', in: *Sociologisch Tijdschrift,* jrg 11 nr 4, febr. 1984
Poerter, Marilyn, *Homework and Class Consciousness,* Manchester 1983
Pogrebin, Letty Cottin, 'Anti-Semitism and the Women's Movement', in: *MS,* juli 1982
Pollmann, Tessel en Juan Seleky, *istori-istori Maluku. Het verhaal van de Molukkers,* Arbeiderspers, Amsterdam 1979
Porter, Marily, 'Worlds Apart: the Class Consciousness of Working Class Women', in: *Women's Studies International Quarterly,* 1978 vol
Powell, Linda, 'Black Macho and Black Feminism', in: *Radical America,* vol 14 nr 2, maart/april 1980
Pratt, Minnie B., 'Identity: Skin Blood Heart', in: Bulkin, Elly e.a., *Yours in Struggle,* Long Haul Press, Brooklyn 1984
Rainwater, Lee, 'Some Aspects of Lower Class Sexual Behaviour', in: *Journal of Social Issues* 22, april 1966
Ramazanoglu, Caroline, 'Ethnocentrism and Socialist-Feminist Theory: a Response to Barrett and McIntosh', in: *Feminist Review,* nr 22, febr. 1986
Ramos-Diaz, Emma, 'Laten we er zeker van zijn dat we voor iedereen spreken', in: Miller, Kathy, Emma Ramos-Diaz, Diane Balser e.a., *Vrouwenbundel* I: *samen tegen onderdrukking,* Amsterdam/Groningen 1983
Raspe, Jan, 'Vergleichende Diskussion historischer und neuerer Untersuchungsergebnisse zur Sozialisation proletarischer Kinder', in: Claessens, Dieter en Petra Milhoffer (red), *Familiensoziologie,* Atenäum-Fischer, Frankfurt a.M. 1973
Reagon, Bernice Johnson, 'My Black Mothers and Sisters or: on Beginning a Cultural Autobiography', in: *Feminist Studies* vol 8 nr I, Spring 1982
Red Stockings, *Feminist Revolution* (abridged edition with additional writings), Random House, New York 1978
Red Stockings 'Manifesto', in: Morgan, Robin (red), *Sisterhood is Powerful,* Random House, New York 1970
Redmond, Roline, *Zwarte mensen in kinderboeken,* Ned. Bibliotheek en Lektuur Centrum, Den Haag 1980
Ree, Ada van, Niet kankeren maar praten: racismebestrijding begint op de trap', in: Franke, Simon e.a. (red), *Maak er een gewoonte van,* De Populier, Amsterdam 1986
Reed, Evelyn, 'Women: Caste, Class or Oppressed Sex?', in: Jagger, Allison M. en Paula Rothenberg Struhl (red), *Feminist Framework,* McGraw Hill, New York 1978; oorspronkelijk in: *Problems of Women's Liberation,* Pathfinder Press, New York 1970; en in *International Socialist Review,* sept. 1970

Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid,* Boom, Meppel/Amsterdam 1984

Reid, Colletta, 'The Upward Mobility of Lesbians', in: Myron, Nancy en Charlotte Bunch (red), *Lesbianism and the Women's Movement,* Diana Press, Oakland Cal., 1975

Reid, Inez Smith, *Together Black Women,* The Third Press, New York 1972, 1975

Reys, Jeske, 'De boerin op de zandgronden in Oost-Noord-Brabant 1880-1910', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis,* SUN, Nijmegen 1980

Riccio, Mary-Therese, 'If I've Upset You, You've Got the Message', in: *Quest*, jrg 4 nr 4, Fall 1978

Rich, Adrienne, *Bloed, brood en poëzie. Essays* 1971-1984, Sara, Amsterdam 1985

Rich, Adrienne, 'Een politiek van plaats', in: *Bloed, brood en poëzie,* Sara, Amsterdam 1985

Rich, Adrienne, 'Ontrouw aan de civilisatie: feminisme, racisme en gynofobie', in: *Bloed, brood en poëzie,* Sara, Amsterdam 1985

Rich, Adrienne, 'Gespleten vanaf de wortel', in: *Bloed, brood en poëzie,* Sara, Amsterdam 1985

Rich, Adrienne, *Keuze uit de gedichten* 1950-1984, Samenstelling en vertaling Maaike Meyer, Sara, Amsterdam 1985

Richardson, Laurel en Verta Taylor (red), *Feminist Frontiers, Rethinking Sex, Gender and Society,* Addison-Wesley, Reading Mass 1983

Roberts, Helen (red), *Doing Feminist Research,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1981

Roberts, Ken, Jill Duggan en Maria Noble, 'Racial Disadvantage in Youth Labour Markets', in: Barton, Len en Stephen Walker (red), *Race, Class and Education,* Croom Helm, Londen 1983

Roby, Pamela, 'Sociology and Women in Working-Class Jobs', in: Millman, Marcia en Rosabeth Moss Kanter (red), *Another Voice,* Anchor, New York 1975

Roelofs, Inez, 'Klasse! Interview door Tineke Sjenitzer en Lydia Helwig', in: *Vrouwencounselkrant*, nr 3, 1985

Römer, René A. (red), *Culturele mozaïek van de Nederlandse Antillen,* De Walburg Pers, Zutphen 1978

Römer, René A., *Een volk op weg. Een sociologisch historische studie van de Curaçaose samenleving,* De Walburg Pers, Zuphen 1977

Rooij, Sabine de en Monique Huybrechts, 'Het onzichtbare werk van de boering', in: themanr *De buitenlui, De Groene Amsterdammer*, 19 dec. 1979

Rosaldo, Michelle, 'The Use and Abuse of Anthropology: Reflection on Feminism and Cross-Cultural Understanding', in: *Signs*, vol 5 part 3, 1980

Rose, Steven e.a., *Not in Our Genes: Biology, Ideology and Human Nature,* Penguin, Harmondsworth 1984

Rosenthal, Eddo, 'Jullie naam was het enige wat we nog hadden. De trots van de Joodse kinderen na de holocaust', in: *de Volkskrant*, 7.6.1984; ook in: Stichting ICODO, *De Joodse na-oorlogse generatie in Nederland,* Utrecht 1984

Rosenthal, R. en L. Jacobson, *Pygmalion in the Classroom,* Holt, Rinehart and Winston, New York 1968

Ross, Robert (red), *Racism and Colonialism. Essays on Ideology and Social Structure,* Martinus Nijhoff, Den Haag 1982

Roszak, Betty en Theodore Roszak, *Masculine/Feminine,* Harper & Row, New York 1969
Roszak, Betty, 'The Human Continuum', in: Roszak, Betty en Theodore Roszak, *Masculine/Feminine,* Harper & Row, New York 1969
Rothbart, Myron, 'Achieving Racial Equality: an Analysis of Resistance to Social Reform', in: Katz, Phyllis A. (red), *Towards the Elimination of Racism,* Pergamon Press, New York 1976
Rowbotham, Sheila, 'The Trouble with Patriarchy', in: Samuel, Raphael (ed), *People's History and Socialist Theory,* Routledge and Kegan Paul Londen 1981
Rubin, Gayle, 'De handel in vrouwen. Opmerkingen over de "Politieke ekonomie" van de sexes', in: *Socialisties-feministiese Teksten* 4, 1980
Rubin, Lillian B., *Busing and Backlash, White against White in an Urban School District,* University of California Press, Berkeley 1972
Rubin, Lillian B., *Pijn en moeite. Hoe arbeidersgezinnen leven,* Ambo, Baarn 1978
Rubin, Lillian Breslow, *Vriendschap,* Ambo, Baarn 1985
Ruf, Anja, 'Was haben ausländische und deutsche Frauen gemeinsam?', in: Arbeitergruppe Frauenkongress (red), *Sind wir uns denn so fremd?,* Subrosa Frauenverlag, Berlijn 1985
Ruimers, Joseline, *Terug naar huis. Een speurtocht naar mijn Joodse verleden en wat ik onderweg tegenkwam,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1982
Russel, Michelle en Mary Jane Lupton, 'Black Women and the Market', in: Jaggar, Allison M. en Paula Rothenberg Struhl (red), *Feminist Frameworks,* McGraw Hill, New York 1978
Ryan, Jake en Charles Sackrey, *Strangers in Paradise. Academics from the Working Class,* South End Press, Boston 1984
Rijsdijk, Arie, 'Een kille thuiskomst. De opvang van Indische Nederlanders', in: *Intermediair,* jrg 21 nr 5, febr. 1985
Saal, D.D., *Het boerengezin in Nederland: sociologische grondslagen van gezin en bedrijf,* Van Gorcum, Assen 1958
Saffioti, Heleieth, *Women in Class Society,* Monthly Review, New York 1980
Samuel, Raphael (red), *People's History and Socialist Theory,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1983
Sanders, Jaap, 'Culturele minderheidsgroepen moeten van elkaar leren', in: *Nieuw Israelisch Weekblad,* 20 nov. 1980
Sanders, Jaap en Tineke Sjenitzer, 'Vrouwen zoeken eigentijdse bindingen met het Jodendom', in: *Nieuw Israelisch Weekblad,* 17 april 1981
Sanders, Jaap, *Wat doen wij er zelf aan,* Amsterdam 1980
Santen, Ellen, *Aan twee minuten heb ik niet genoeg,* Sara, Amsterdam 1983
Santen, Ellen, 'Ontdekkingsreis', in: Stichting ICODO, *De Joodse na-oorlogse generatie in Nederland,* Utrecht 1984
Sargent, Lydia, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. A Debate on Class and Patriarchy,* Pluto, Londen 1981
Sargent, Lydia (red), *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism,* Pluto, Londen 1981
Sax, Marjan, 'Aardige Joodse meisjes', in: *Lover,* jrg 10 nr 2, 1983
Sayers, Janet, *Biological Politics. Feminist and Anti-Feminist Perspectives,* Tavistock, Londen 1982

Schepel-Verschoor, Marjoke, *Is deze vrede nog niet over? Hulpverlening aan kinderen uit de Japanse bezetting, volwassenen van nu,* scriptie IVABO, Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam1986
Scheu, Ursula, *Wir werden nicht als Mädchen geboren, wir werden dazu gemacht. Zur frühkindliche Erziehung in unserer Gesellschaft,* Fischer, Frankfurt a.M. 1977
Schmidt, Günter en Volkmar Sigusch, *Arbeitersexualität,* Luchterhand, Darmstadt 1971
Schneider, Susan Weidmann, *Jewish and Female. A Guide and Sourcebook for Today's Jewish Woman,* Simon and Schuster, New York 1984
Schoenmakers, Mariet, *Hoe je van een dubbeltje een kwartje maakt. Over vrouw-zijn, arbeidersklasse en leiderschap,* scriptie IVABO Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam april 1984
Schumacher, Peter, *De minderheden,* Van Gennep, Amsterdam 1980
Schumacher, Peter, 'De onverwerkte koloniale ervaring', in: Bleich, Anet, Peter Schumacher e.a., *Nederlands racisme,* Van Gennep, Amsterdam 1984
Schumacher, Peter, 'Slotwoord. Het gevaar van de onberedeneerde hoop', in: Bleich, Anet, Peter Schumacher e.a., *Nederlands racisme*, Van Gennep, Amsterdam 1984
Schwarzer, Alice, '"Het huwelijk is gevaarlijk voor de vrouw". Interview met Simone de Beauvoir', in: De Nieuwe Linie, 2.2.1972
Scott, Hilda, *Working Your Way to the Bottom. The Feminization of Poverty,* Pandora/Routledge and Kegan Paul, Londen 1984
Scott, Joan en Louise Tilly, 'Women's Work and the Family in Nineteenth-Century Europe', in: *Comparative Studies in Society and History*, vol XVII nr 1, jan. 1975
Scott, Patricia Bell, 'Debunking Sapphire: toward a Non-Racist and Non-Sexist Social Science', in: Hull, Gloria T. en Barbara Smith (red), *But Some of Us Are Brave,* The Feminist Press, Old Westbery, NY 1982
Seidman, Ann (red), *Working Women: a Study of Women's Paid Jobs,* Westview Press, Boulder Colorado 1978
Sennet, Richard en Jonathon Cobb, *The Hidden Injuries of Class,* Random House, New York 1972
Servellen, A. van en G. Bravenboer, 'Nederlandse bond van plattelandsvrouwen, een funktionele eenheid', in: *Marge*, jrg 6, 1984
Sevenhuijsen, Selma, 'Vadertje staat, moedertje thuis? Vrouwen, reproduktie en de staat', in: *Socialisties-feministiese teksten* 1, Sara, Amsterdam 1978
Shapiro, Evelyn, Barry M. Shapiro, Michele Mattelart, 'Toward Correcting the Ethnocentrism of American Feminism (II). Lessons from Chile. The Danger of Seeing All Women as a Class', in: Shapiro, Evelyn, en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979
Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say. Women's Liberation and Men's Consciousness,* Dell, New York 1979
Sharpe, Sue, *Just like a Girl,* Penguin, Harmondsworth 1976 (?)
Sherover Marcuse, Ricky, 'Naar een perspectief om racisme af te leren', in: Jackins, Harvey, Rickey Sherover Marcuse e.a., *Nieuw inzichten over sociale verandering* deel I, De Nieuwe Vooruitgang, Amsterdam 1983
Sherover Marcuse, Ricky, 'Towards a Perspective on Unlearning Racism', in: *Present Time,* nr 44 Rational Island Publishers, Seattle juli 1981

Sherover Marcuse, Ricky, 'Een werkdefinitie van racisme', in: Jackins, Harvey, Ricky Sherover Marcuse e.a., *Nieuw inzichten over sociale verandering* deel I, De Nieuwe Vooruitgang, Amsterdam 1983
Shively, Charles, 'Beyond the Binary: Race and Sex', in: Snodgrass, Jon (red), *For Men against Sexism,* Times Change Press, New York 1977
Sidel, Ruth, *Urban Survival. The World of Working-Class Women,* Beacon Press, Boston 1978
Simons, Margaret A., 'Racism and Feminism: a Schism in the Sisterhood', in: *Feminist Studies* jrg 5 nr 2, Summer 1979
Simonse, Jaap, *Belemmerde kansen. Sociologie van de volksbuurt,* Samsom, Alphen a.d. Rijn 1974[2]
Sivanandan, A., *A Different Hunger. Writings on Black Resistance,* Pluto, Londen 1982
Sjenitzer, Tineke, 'Joodse mannen en vrouwen', in: *Lechaim* 3, De Counselpers, Amstelveen 1984
Sjenitzer, Tineke, 'Joodse vrouwen en bondgenoten', in: *Lechaim* 3, De Counselpers, Amstelveen 1984
Slaughter, M.J., 'Feminism and Socialism', in: *Marxist Perspectives* 2-3, 1979
Small, Margaret, 'Lesbians and the Class Position of Women', in: Myron, Nancy en Charlotte Bunch (red), *Lesbianism and the Women's Movement,* Diana Press, Oakland 1975
Smit, Joke, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten* 1967-1981, Sara, Amsterdam 1984
Smith, Barbara en Beverly Smith, 'Across the Kitchen Table. A Sister-to-Sister Dialogue', in: Moraga, Cherríe en Gloria Anzaldúa (red) *This Bridge Called My Back,* Persephone Press, Watertown Mass 1981
Smith, Barbara (red), *Home Girls. A Black Feminist Anthology,* Kitchen Table, Women of Color Press, New York 1983
Smith, Barbara, 'Notes for Yet Another Paper on Black Feminism, or, Will the Real Enemy Please Stand up?', in: Richardson, Laurel en Verta Taylor (red), *Feminist Frontiers,* Addisson-Wesley, Reading Mass 1983
Smith, Barbara, 'Racism and Women's Studies', in: Hull, Gloria T., Patricia Bell Scott en Barbara Smith (red), *But Some of Us Are Brave,* The Feminist Press, Old Westbery NY 1982
Smith, Barbara, *Toward a Black Feminist Criticism,* Out and Out Books, New York 1977
Smith, Barbara, 'Between a Rock and a Hard Place' in: Bulking, Elly e.a., *Yours in Struggle,* Long Haul Press, Brooklyn 1984
Smith, Barbara, 'Toward a Black Feminist Criticism', in: Hull, Gloria T., Patricia Bell Scott en Barbara Smith (red), *But Some of Us Are Brave,* The Feminist Press, Old Westbery NY 1982
Smith, Beverly, Judith Stein en Priscilla Golding (red), 'The Possibility of a Life between Us: a Dialogue between Black and Jewish Women', in: *Conditions Seven,* 1981
Snodgrass, Jon (red), *For Men against Sexism. A Book of Readings,* Times Change Press, New York 1977
Socialist Feminist Women, 'Against "Sex-Class" Theories', in: *Scarlet Woman* 5, 1977
Soest, Marjo van en Anja Meulenbelt, *Mannen, wat is er met jullie gebeurd? Interviews,* Sara, Amsterdam 1984

Solomon, Kenneth, 'The Masculine Gender Role: Description', in: Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition*, Plenum Press, New York 1982

Solomon, Kenneth en Norman B. Levy (red), *Men in Transition. Theory and Therapy*, Plenum Press, New York 1982

Solomon, John, Bob Findlay, Simon Jones en Paul Gilroy, 'The Organic Crisis of British Capitalism and Race: the Experience of the Seventies', in: Center of Contemporary Cultural Studies (red), *The Empire Strikes Back*, Hutchinson, Londen 1982

Soutendijk, Sibe, 'Eénoudergezinnen, etniese groepen en gelijke onderwijskansen', in: *Comenius* 21, lente 1986

Spanjers, Teja, *Anorexia Nervosa en boerenafkomst*, scriptie IVABO Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1982

Spelman, Elizabeth V., 'Combating the Marginalization of Black Women in the Classroom', in: Culley, Margo en Catherine Porteges (red), *Gendered Subjects*, Routledge and Kegan Paul, Boston 1985

Spelman, Elizabeth V., 'Theories of Race and Gender: the Erasure of Black Women', in: *Quest*, vol V nr 4, 1982

Spelman, Elizabeth V., 'Woman as Body: Ancient and Contemporay Views', in: *Feminist Studies*, vol 8 nr 1, Spring 1982

Sperber, Manès, 'My Jewishness', in: *New German Critique*, nr 20, Special Issue II, *Germans and Jews*, Spring/Summer 1980; ook in: Schultz, Hans Jürgen (red), *Mein Judentum*, Kreuz Verlag, Stuttgart 1978

Stacey, Margaret, 'Gender and Stratification. One Central Issue or Two?', in: Crompton, Rosemary en Michael Mann (red), *Gender and Stratification*, Polity Press, Cambridge 1986

Stack, Carol B., *All Our Kin. Strategies for Survival in a Black Community*, Harper & Row, New York 1974

Stack, Carol B., 'Sex Roles and Survival Strategies in an Urban Black Community', in: Rosaldo, Michelle en Louise Lamphere (red), *Women, Culture and Society*, Standord University Press, Stanford 1974

Staples, Robert, 'The Myth of the Black Matriarchy', in: *The Black Scholar*, jan. 1970; en in: Staples, Robert, *Black Masculinity*, The Black Scholar Press, San Francisco 1982

Steady, Filomena Chioma, *The Black Woman Cross-Culturally*, Schenkman, Cambridge USA 1981

Steen, Maria van der, *Die Annie ben ik*, Anthos, Baarn 1985

Stember, Gary, *Sexual Racism*, Elsevier, New York 1976

Stewart, A., K. Prandy en R.M. Blackburn, *Social Stratification and Occupations*, Macmillan, Londen 1980

Stichting Blijf van m'n lijf, *Jaarverslag* 1977, Amsterdam

Stichting Blijf van m'n lijf, *Vrouwenmishandeling en hulpverlening in Amsterdam, speerpuntenonderzoek*, Amsterdam ongedateerd

Stichting landelijke federatie van welzijnsstichtingen voor Suriname, *Surinaamse vrouwen en slavernij naar bevrijding*, Utrecht 1977

Stichting Nairobi initiatief, *Forum* '85. Inventarisatie verslag wereldvrouwenkonferentie 1985, NCO, Amsterdam 1986

Stichting Ombudsvrouw, *Antiracisme, een andere richting*, Amsterdam 1983

Stienstra, Riek, '"Een beetje alsof je uit het verzet komt". Interview door Anja Meulenbelt', in: themanr *Lesbisch in het welzijnswerk*, *Marge*, juli/aug. 1982

Stimpson, Catherine, '"Thy Neighbour's Wife, thy Neighour's Servant's Servants": Women's Liberation and Black Civil Rights', in: Gornick, Vivian en Barbara K. Moran (red), *Woman in Sexist Society,* New American Library, New York 1971

Stinton, Judith (red), *Racism and Sexism in Children's Books,* Writers and Readers, Londen 1979

Stolk, A. van, 'Verlaten mannen: angsten, eigenwaarde en inschikking', in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid,* nr 7/8, 1984

Stolk, Bram van en Cas Wouters, *Vrouwen in tweestrijd. Tussen thuis en tehuis,* Van Loghum Slaterus, Deventer 1983

Stone, Maureen, *The Education of the Black Child. The Myth of Multiracial Education,* Fontana, Londen 1981

Stone, Pauline Terrelonge, 'Feminist Consciousness and Black Women', in: Freeman, Jo (red), *Women: a Feminist Perspective,* Mayfield, Palo Alto 1979[2]

Swaan, Abram de, 'De na-oorlogse Joodse generatie en de verwerking van het oorlogsverleden', in: Stichting ICODO, *De Joodse na-oorlogse generatie in Nederland,* ICODO, Utrecht 1984

Swaan, Abram de, *Kwaliteit is klasse. De sociale wording en werking van het cultureel smaakverschil,* Bert Bakker, Amsterdam 1985

Syer, Michael, 'Racism, Ways of Thinking and School', in: Tierney, John (red), *Race, Migration and Schooling,* Holt, Rinehart and Winston, Eastbourne 1982

Szczelkun, Stefan, 'Mistreatment/Oppression. Notes to the S.W. London Men's Class', in: *Men. A Journal of the Re-Evaluation Counseling nr.* 1 *Community,* Rational Island Publishers, Seattle 1977

Tanner, Leslie B. (red), *Voices from Women's Liberation,* New American Library, New York 1971

Taylor, Barbara, 'Who Are We? Class and the Women's Movement', in: *Red Rag,* nr 11, ± 1977

Taylor, Barbara, 'The Men Are as Bad as Their Masters', in: *Feminist Studies, vol.* 5 nr.1, lente 1979

Tennekes, J., 'De vage grenzen van de tolerantie', in: *Intermediair,* jrg 21 nr 9,1 maart 1985

Terborg-Penn, Rosalyn, 'Discrimination against Afro-American Women in the Woman's Movement, 1830-1920', in: Steady, Filomena Chioma (red), *The Black Woman Cross-Culturally,* Schenkman, Cambridge Mass 1981

Terry, Robert W., 'The Negative Impact on White Values', in: Bowser, Benjamin P. en Raymond G. Hunt (red), *Impacts of Racism on White Americans,* Sage, Beverley Hills 1981

Terry, Robert W., *For Whites Only,* Eerdmans, Grand Rapids Mich 1975

Testa, Wassy, 'Der alltägliche Rassismus gegen Frauen', in: Arbeitsgruppe Frauenkongress (red), *Sind wir uns denn so fremd?,* Subrosa Frauenverlag, Berlijn 1985

Thiruchandran, Ms. Selvy, 'Feminism Faces a Dilemma: Is It a Western Phenomenon?', in: Landelijk overleg vrouwenstudies in de antropologie, *Unity in Diversity, Lova Nieuwsbrief,* jrg 5 nr 2, lente 1984

Thompson, Dorothy, Women in the Nineteenth Century. Radical Politics', in: Mitchell, Juliet and Ann Oakley (red), *The Rights and Wrongs of Women,* Penguin, Harmondsworth 1976

Thorne, Barrie and Marilyn Yalom (red), *Rethinking the Family. Some Feminist Questions,* Longman, New York 1982

Tierney, John (red), *Race, Migration and Schooling,* Holt, Rinehart and Winston, Eastborne 1982

Tolson, Andrew, *De grenzen van de mannelijkheid,* Van Gennep, Amsterdam 1982

Tomlinson, Sally, 'Black Women in Higher Education-Case Studies of University Women in Britain', in: Baston, Len en Stephen Walker (red), *Race, Class and Education,* Croom Helm, Londen 1983

Torrey, Jane W., 'Racism and Feminism: Is Women's Liberation for Whites Only?', in: *Psychology of Women Quarterly*, vol 4 nr 2, Winter 1979

Trivedi, Parita, 'To Deny Our Fullness: Asian Women in the Making of History', in: *Feminist Review,* 17, *Many Voices, One Chant,* Autumn 1984

Truth, Sojourner, 'The Women Want Their Rights', in: Tanner, Leslie B. (red), *Voices from Women's Liberation,* New American Library, New York 1971

Tsiakalos, Georgios, *Ausländerfeindlichkeit. Tatsachen und Erklärungsversuche,* C.H. Beck, München 1983

Tijen, Anke-Phien van en Gerrie van Apeldoorn, 'De "kloof" tussen de vrouwenbeweging en de vrouwen aan de basis', in: *Marge*, jrg 3 nr 7/8, juli/aug. 1979

Ubachs, M., *Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts – leed en strijd van Maastrichts proletariaat,* Link, Nijmegen 1976

Valeska, Lucia, 'The Future of Female Separatism', in: Bunch, Charlotte (red), *Building Feminist Theory,* Longman, New York 1981

Valkonet-Freeman, Mariëlle, 'De "gesloten buurten" van Amsterdam', in: Bovenkerk, Frank, *Omdat zij anders zijn,* Boom, Meppel 1978

Veen, Fineke van der, 'Interview met Astrid Roemer. "Altijd dat hokjesdenken. Hokje lesbisch, hokje zwart"', in: *Homologie*, jrg 6 nr 4, juli/aug. 1984

Verhoeven, Ludo, 'Geschreven taal en etnische minderheden', in: Moor, Ed de (red), *Arabisch en Turks op school,* Coutinho, Muiderberg 1985

Vermij, Lucie T.H., 'Surinaamse vrouwen in Nederland, Interview met Charietje Chnoenni', in: *Homologie,* jrg 5 nr 4, juli/aug. 1983

Vernieuwing, jrg 45 nr 5: *Doe effe normaal. Anti-racisme en onderwijs*, 1986

Versluis, Brigitte, *Vrouwen zwart/wit bekeken. Derde wereld vrouwen en wij, overeenkomsten en verschillen,* scriptie IVABO Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1983

Vitale, Sylvia Witts, 'A Historical Look at Some Aspects of Black Sexuality', in: *Heresies,* vol 3 nr 4 issue 12, 1981

Vogel, Lise, *Marxisme and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory,* Pluto, Londen 1983

Vogel, Lise, 'Marxism and Feminism: an Unhappy Marriage. Trial Separation or Something Else', in: Sargent, Lydia, *Women and Revolution,* Pluto, Londen 1981

Vreugdenhil, Hélène, *Tussen Nilüfer en Madonna. Groepen Turkse meisjes en een gezamenlijke programma van Turkse en Nederlandse meisjes in het vormingswerk/dt KMBO,* scriptie IVABO Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1986

Vries, Beccy de, '"Alles mag, als je maar een goede joodse moeder bent." Drie vrouwen in diskussie over hun positie binnen de joodse gemeenschap', in: *Opzij*, jrg 4 nr 4, april 1986

Vrouwengroep Ulrum, *Marnecipatie. Over vrouwen op het platteland,* Ulrum 1983
Vuijsje, Herman, *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe,* Bert Bakker, Amsterdam 1986
Vuijsje, Marja, Het "vergeten" antisemitisme', in: *Katijf,* jrg 2 nr 12, dec. 1982
Wadinasi, Sedeka, 'Black Manliness: Some Fatal Aspects', in: Snodgrass, Jon (red), *For Men against Sexism,* Times Change Press, New York 1977
Wal, Geke van der, '"Ondanks de verschillen voelen wij ons een gemeenschap, door de diaspora." De "coming out" van de Armeniërs in Nederland', in: *De Groene Amsterdammer,* 23 okt. 1985
Walby, Sylvia, 'Gender, Class and Stratification. Towards a New Approach', in: Crompton, Rosemary en Michael Mann (red), *Gender and Stratification,* Polity Press, Cambridge 1986
Walker, Pat (red), *Between Labour and Capital,* Harvester Press, Brighton 1979
Walker, Stephen en Len Barton (red), *Gender, Class and Education,* Falmer Press, New York 1983
Wallace, Michele, 'A Black Feminist's Search for Sisterhood', in: Hull, Gloria T., Patricia Bell Scott en Barbara Smith (red), *But Some of Us Are Brave,* The Feminist Press, Old Westbery NY 1982
Wallace, Michele, *Black Macho and the Myth of the Superwoman,* John Calder, London 1979
Wallace, Michele, 'On the National Black Feminist Organization', in: Redstockings, *Feminist Revolution* (abridged edition with additional writings), Random House, New York 1978
Ware, Celestine, 'The Black Family and Feminism', in: Klagsbrun, Francine (red), *The First Ms Reader,* Warner, New York 1973
Wasserstrom, Richard A., 'Racism and Sexism', in: Bishop, Sharon en Marjorie Weinzweig (red), *Philosophy and Women,* Wadsworth, Belmont Cal 1979
Weathers, Mary Ann, 'An Argument for Black Women's Liberation as a Revolutionary Force', in: Tanner, Leslie B. (red) *Voices from Women's Liberation,* New American Library, New York 1971
Weerman, Guus, *Tussen klassen. Over natte-dekenwarmte en zusterzorg,* scriptie IVABO Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam mei 1981
Weinbaum, Batya, *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism,* South End Press, Boston 1978
Weinbaum, Batya en Amy Bridges, 'The Other Side of the Paycheck: Monopoly Capital and the Structure of Consumption', in: *Monthly Review,* juli/aug. 1976; ook in: Eisenstein Zillah, R. (red), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism,* Monthly Review Press, New York 1979
Weiniger, Otto, *Geschlecht und Charakter; eine prinzipielle Untersuchung,* Gustav Kiepenheuer, Berlijn 1932
Weisbord, Robert G. en Arthur Stein, *Bittersweet Encounter. The Afro-American and the American Jews,* Schocken, New York 1970
Weissman, Andy, 'Labour Pains', in: *Issues in Radical Therapy,* 1975; ook in: Shapiro, Evelyn en Barry M. Shapiro (red), *The Women Say, the Men Say,* Dell, New York 1979
Weisstein, Naomi, 'Woman as Nigger', in: Tanner, Leslie B. (red), *Voices from Women's Liberation,* New American Library, New York 1971

Wellman, David T., *Portraits of White Racism,* Cambridge University Press, Cambridge 1977

Wertheim, W.F., *Het rassenprobleem, de ondergang van een mythe,* Albani, Den Haag 1949

Wesselingh, A., P. van der Kley, 'Sociologisch onderzoek rond het probleem van onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid', in: P. van der Kley, A. Wesselingh (red), *Onderwijs en maatschappelijke ongelijkheid,* Universitaire Pers Rotterdam, Rotterdam 1975

West, D.J., C. Roy en F.L. Nichols, *Understanding Sexual Attacks,* Heinemann, Londen 1978

West, Jackie, 'Women, Sex and Class', in: Kuhn, Annette and Ann Marie Wolpe (red) in: Roberts, Helen (red), *Doing Feminist Research,* Routledge and Kegan Paul, Londen 1981

Weston, Peter J. en Martha T. Mednick, 'Race, Social Class and the Motive to Avoid Success in Women', in: Bardwick, Judith (red), *Readings on the Psychology of Women,* Harper Row, New York 1972

Weijel, Helene, 'De kinderen van het KZ-syndroom', in: *De Haagse Post,* 2 mei 1981

Weijel, Helene, *In twee werelden. Gesprekken met kinderen van joodse overlevenden,* Van Gennep, Amsterdam 1984

Weijers, Ido, Claus Offe, Göran Therborn e.a., *Klassen of bewegingen,* SOMSO (Stichting maatschappelijke strategie), Amsterdam 1986

Wezenberg, Gerda, *Twee kulturen op één kussen, daar slaapt de hele wereld tussen. Relaties tussen witte vrouwen en zwarte mannen,* scriptie IVABO Vrouwen en welzijnswerk, Amsterdam 1984

Wilke H., 'Vooroordeel: begripsvorming, de toekenning ervan en benaderingen', in: Kok, G.J., A. van Knippenberg en H. Wilke (red), *Vooroordeel en discriminatie,* Samsom, Alphen a.d. Rijn 1979

Willemse, Thom. R.M., 'Kinderen van NSBers 1944-1949', in: *Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid,* jrg 41 nr 4, april 1986

Willis, Paul, *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs,* Saxon House, 1977

Willis, Paul, 'Shop-Floor Culture, Masculinity and the Wage Form', in: Clarke, John, Chas Critcher en Richard Johnson (red), *Working Class Culture,* Hutchinson, Londen 1979; vertaald als *De cultuur van de werkvloer, Manuscript* nr 4/5, 1981

Willis, Paul, 'Cultural Production and Theories of Reproduction', in: Barton, Len and Stephen Walker (red), *Race, Class and Education* Croom Helm, Londen 1983

Wilson, Amrit, *Finding a Voice. Asian Women in Britain,* Virago, Londen 1978

Wilson, Elizabeth, 'Gayness and Liberalism' in: *Red Rag,* nr 6

Wilterdink, Nico, 'Stratificatie', in: Wilterdink, Nico en Bart van Heerikhuizen (red), *Samenlevingen,* Wolters-Noordhoff, Groningen 1985

Wilterdink, Nico en Bart van Heerikhuizen (red), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie,* Wolters-Noordhoff, Groningen 1985

With, Julian S., *Rassenvoorkeur bij partnerkeuze,* Utrecht 1981

Wolf-Graaf, Anke, *Frauenarbeit im Abseits. Frauenbewegung und weibliches Arbeitsvermögen,* Frauenoffensive, München 1981

Wolverton, Terry, 'Unlearning Complicity, Remembering Resistance:

White Women's Anti-Racism Education', in: Bunch, Charlotte en Sandra Pollack (red), *Learning Our Way*, The Crossing Press, Trumansburg NY 1983

Wright, Erik Olin, 'Race, Class and Income Inequality', in: Giddens, Anthony en David Held (red), *Classes, Power and Conflict,* Macmillan, Houndsmills Basingstoke 1982

Wright, Michael J., 'Reproductive Hazards and "Protective" Discrimination', in: *Feminist Studies*, jrg 5 nr 2, Summer 1979

Wijmans, L., 'De nieuwe middenklasse: een begrip om mee te werken?', in: *Cahiers voor de politieke en sociale wetenschappen*, juli 1982

Wijnberg, Sylvain, *De Joden van Amsterdam. Een studie over verandering in hun attitudes,* Van Gorcum, Assen 1967

Yamada, Mitsuye, 'Asian Pacific American Women and Feminism', in: Moraga, Cherríe en Gloria Anzuldúa (red), *This Bridge Called My Back,* Persephone Press, Watertown Mass 1981

Yamada, Mitsuye, 'Invisibility Is an Unnatural Disaster: Reflections of an Asian American Woman', in: Moraga, Cherríe en Gloria Anzaldúa (red), *This Bridge Called My Back,* Persephone Press, Watertown Mass 1981

Young, Irene, 'Socialist Feminist and the Limits of Dual Systems Theory', in: *Socialist Review* 50, 1980

Zaretsky, Eli, *Gezin en privéleven in het kapitalisme,* SUN, Nijmegen 1977

Zee, Janetta H. van der, *Wit feminisme en racisme,* doctoraalskriptie, Rijksuniversiteit Groningen, 1985

Zetkin, Clara, 'Nur met der proletarischen Frau wird der Sozialismus siegen', in: Zetkin, Clara, *Ausgewählte Reden und Schriften* Band I, Dietz Verlag, Berlijn 1960

Zetkin, Clara, *Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands,* Marxistische Blätter, Frankfurt a.M. 1978

'De vraag is wie we bedoelen als we *wij* zeggen', schrijft Adrienne Rich. Wij vrouwen? Er zijn meer maatschappelijke scheidslijnen dan die tussen vrouwen en mannen: de ervaringen van een witte Nederlandse zijn niet dezelfde als die van een Surinaamse, een vrouw uit de arbeidersklasse verstaat iets anders onder emancipatie dan een vrouw uit de middenklasse.
In dit boek zet Anja Meulenbelt de lijn voort uit *De schillen van de ui*, waarin onderzocht werd hoe we tot vrouwen en mannen zijn geworden – de zg. seksesocialisatie. In dit boek gaat het behalve over sekse, vooral ook over klasse en kleur.
De 'drie grote onderdrukkingen' – seksisme, racisme en klassisme – werken niet geïsoleerd van elkaar. In elk individu lopen ze door elkaar heen, met de meest verwarrende effecten. *De ziekte bestrijden, niet de patiënt* probeert een concreet, herkenbaar beeld te geven van die ingewikkelde mechanismen. Het probeert ook de mogelijkheden van samenwerking aan te geven binnen een beweging die haar eigen verscheidenheid erkent.

ISBN 90-6012-644-0